4-son, 2025

IQTISOD, MENEJMENT VA PUL

Ilmiy jurnal

ECONOMICS, MANAGEMENT AND MONEY

Scientific journal

IQTISOD, MENEJMENT VA PUL

Ilmiy jurnal

ECONOMICS, MANAGEMENT AND MONEY

Scientific journal

ISSN: 3060-5474

ORIENTAL UNIVERSITETI

IQTISOD, MENEJMENT VA PUL

Ilmiy jurnal

ECONOMICS, MANAGEMENT AND MONEY

Scientific journal

(To‘rtinchi son)

Oliy attestatsiya komissiyasi (OAK) Rayosatining 2025-yil 11-iyuldagi 372/4-son qaroriga muvofiq iqtisod va menejment fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro‘yxatiga “Iqtisod, menejment va pul” ilmiy jurnali kiritilgan.

Toshkent – 2025

IQTISOD, MENEJMENT VA PUL

Ilmiy jurnal

Bosh muharrir:
Olimjon Astanaqulov, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o‘rinbosari:
Murodjon Axmedov, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor

Mas’ul muharrir:
Hayotjon Aminov, texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

“Iqtisod, menejment va pul” ilmiy jurnalining tahrir hay’ati:

1. Saidaxror G‘ulomov	i.f.d., akademik – tahrir hay’ati a’zosi;
2. Saidasror G‘ulomov	i.f.d., akademik – tahrir hay’ati a’zosi;
3. Nurislom Tuxliev	i.f.d., akademik- tahrir hay’ati a’zosi;
4. Muxammadi Alimardonov	i.f.d., professor – tahrir hay’ati a’zosi;
5. Tulkin Rasulov	i.f.d., professor – tahrir hay’ati a’zosi
6. Nargiza Mamanazarova	p.f.d., professor v.b. – tahrir hay’ati a’zosi
7. Bobir Tursunov	i.f.d., (DSc), dotsent – tahrir hay’ati a’zosi
8. Gulmira Azretbergenova	i.f.n., professor (Qozog‘iston) – tahrir hay’ati a’zosi
9. Zurab Garakanidze	i.f.n., professor (Gruziya) – tahrir hay’ati a’zosi
10. Muhammad Iyd Balbaa	Ph.D., dotsent (Misr) – tahrir hay’ati a’zosi
11. Samshul Amry	Ph.D. (Malayziya) – tahrir hay’ati a’zosi
12. Aleksandr Gurnak	i.f.n., dotsent (Rossiya) – tahrir hay’ati a’zosi

MUNDARIJA

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna
Oliy ta’lim muassasalarida xavflarni strategik baholash va boshqarish usullari …… 4

Meliyev Isroil Ismoilovich
Davlat ulushiga ega korxonalarda faoliyat samaradorligini baholash masalalari …. 16

Mardonov Baxodir Baxronovich
Xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish va bozor mexanizmlarini takomillashtirish yo‘llari …… 30

Abdirashidov Ashirali Abdirashidovich
O‘zbekiston viloyatlarida iste’mol tovarlar bozorining jadal rivojlanish omillari va tendensiyalari ……. 43

Muratxodjayeva Feruza Xotamovna
Iqtisodiy reklama matnlarining ingliz va o‘zbek tillaridagi xususiyatlari ….…… 57

Унгалов Акмал Наврузович, Мадибоев Нодирбек Жамолидинов Олимжанов Нодир Олимжанович, Гаффоров Хусен Ширинович
Оценка влияния изменения климата на сток реки кашкадарья с использованием моделей CMIP5 ……. 66

Sodiqov To‘lagan Botirovich
Davlat soliq siyosati – tadbirkorlikni qo‘llab -quvvatlash uchun optimal soliq stavkalari ……..... 83

Esonboyev Baxodir Bakir o‘g‘li
Raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi rivojlanishini baholashning zamonaviy indikatorlari ……... 94

Xusniddinova Munavvar Sur’at qizi
Raqamli transformatsiya sharoitida o‘zbekistonda turizm xizmatlari samaradorligini oshirishning strategik yo‘nalishlari ……..…… 104

Berdaliyeva Muxabbatxon Zayniddin qizi
Islom moliyasi ekotizimida uy-joy xaridini moliyalashtirish amaliyoti (Malayziya tajribasi) ……...…… 116

Pulatova Moxigul G‘ayratovna
O‘zbekiston iqtisodiyotni raqamlashtirishning sifatli iqtisodiy o‘sishga ta’siri …….. 128

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA XAVFLARNI STRATEGIK BAHOLASH VA BOSHQARISH USULLARI

STRATEGIC RISK ASSESSMENT AND MANAGEMENT METHODS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

МЕТОДЫ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ И УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna
Oriental universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori (DSc)
Tel.: +998 97 705-60-15
E-mail: n.mamanazarova1980@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-5701-8804

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida xavflarni strategik baholash va boshqarish masalalari nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ta'lim tizimi barqarorligini ta'minlashda xavflarni erta aniqlash, ularning ta'sir darajasini baholash hamda oqibatlarini minimallashtirishga yo'naltirilgan yondashuvlar ishlab chiqilgan. Muallif tomonidan xavflarni boshqarishning kompleks modeli taklif etilib, unda "Bow-tie" diagrammasi asosida sabab-oqibat zanjiri, profilaktika chorasi va javob strategiyalari tizimlashtirilgan. Shuningdek, tashkiliy, moliyaviy, axborot, kadrlar va ijtimoiy-psixologik xavflar turlari aniqlanib, ularning boshqaruv samaradorligiga ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xavflarni strategik boshqarish oliy ta'lim muassasalari rivojlanishining ajralmas omili bo'lib, u qarorlar qabul qilishda aniqlikni oshiradi, resurslardan oqilona foydalanishga yordam beradi va ta'lim sifatini barqaror saqlashga xizmat qiladi. Maqola natijalari amaliy boshqaruv tizimlarida, strategik rejalashtirish jarayonlarida va ta'lim muassasalarini rivojlantirish dasturlarida qo'llanishi mumkin.

Kalit so'zlar: *xavf, strategik boshqaruv, baholash, ta'lim tizimi, oliy ta'lim muassasasi, xavf turlari, monitoring, barqaror rivojlanish, boshqaruv samaradorligi.*

Abstract. This article theoretically and practically analyzes the issues of strategic risk assessment and management in higher education institutions. The study develops approaches aimed at early risk identification, assessing their impact level, and minimizing consequences to ensure the stability of the education system. The author proposes a comprehensive risk management model based on the "Bow-tie" diagram, which systematically integrates the cause-consequence chain, preventive measures, and response strategies. Additionally, organizational, financial, informational, personnel, and socio-psychological risk types are

identified, and their influence on management effectiveness is examined. The research results demonstrate that strategic risk management is an integral factor in the development of higher education institutions, as it enhances decision-making precision, promotes efficient resource utilization, and contributes to maintaining consistent education quality. The findings of the article can be applied in practical management systems, strategic planning processes, and programs for the development of higher education institutions.

Keywords: *risk, strategic management, assessment, education system, higher education institution, risk types, monitoring, sustainable development, management effectiveness.*

Аннотация. В данной статье теоретически и практически анализируются вопросы стратегической оценки и управления рисками в учреждениях высшего образования. В исследовании разработаны подходы, направленные на раннее выявление рисков, оценку степени их воздействия и минимизацию последствий для обеспечения устойчивости системы образования. Автором предложена комплексная модель управления рисками, в основе которой лежит диаграмма «Bow-tie», систематизирующая цепочку причин и последствий, профилактические меры и стратегии реагирования. Кроме того, выделены типы рисков — организационные, финансовые, информационные, кадровые и социально-психологические, изучено их влияние на эффективность управления. Результаты исследования показывают, что стратегическое управление рисками является неотъемлемым фактором развития вузов, повышает точность принятия решений, способствует рациональному использованию ресурсов и обеспечивает стабильное качество образования. Полученные выводы могут быть использованы в практических системах управления, процессах стратегического планирования и программах развития учреждений высшего образования.

Ключевые слова: *риск, стратегическое управление, оценка, система образования, учреждение высшего образования, типы рисков, мониторинг, устойчивое развитие, эффективность управления.*

KIRISH

Har bir ta’lim muassasasi o‘zining maqsadlariga erishish jarayonida turli xil xavf va noaniqliklarga duch keladi. Bu xavflar ta’lim sifatiga, tashkilotning moliyaviy barqarorligiga va raqobatbardoshligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun xavflarni strategik baholash va boshqarish zamonaviy ta’lim boshqaruvining ajralmas qismiga aylangan. Xavflarni baholash — bu tashkilot uchun mavjud va ehtimolli xavflarni aniqlash, ularning yuzaga kelish ehtimolini va mumkin bo‘lgan ta’sirini o‘lchash jarayonidir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ta’lim sohasida strategik boshqaruv jarayonida xavflarni boshqarish zarurati bo‘yicha qator olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, yurtimiz olimlaridan M.Isroiljonova ta’lim muassasalarida xavflarni boshqarishning tajribasi va istiqbollari haqida tadqiqotlar olib brogan (Исроилжонова М., 2025:44-47.), M.U.Axmedov ta’lim sifatiga ta’sir etuvchi tashkiliy, iqtisodiy va ijtimoiy xavflarni tahlil qilib, ularni kamaytirishning strategik yondashuvlarini ishlab chiqqan (Ахмедов М.У., 2023). N.K. Mamanazarova (2023) ta’lim tizimidagi xavf omillarini monitoring qilish va strategik boshqaruvga integratsiya qilish tamoyillarini asoslagan, ta’lim muassasalarini samarali boshqarishda marketing xizmatlarini joriy etish mexanizmini ishlab chiqqan.

MDH olimlaridan S.Karapetyan (2023) oliy ta’lim muassasaning raqobatbardoshligi va samaradorligini ta’minlash uchun tashqi muhitdagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda potensial xavflarni aniqlash, tahlil qilish va boshqarish kerakligi ta’kidlanadi. Muallif xavflarni strategik boshqaruv tizimiga integratsiyalashni taklif etadi. E.V.Knyazeva (2020), A.A.Derkach (2019) kabi olimlar Oliy ta’lim muassasalarida xavf omillarini aniqlash, baholash va ularni kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqqan bo‘lsa, N.V.Kuzmina (2018) – o‘qituvchilarning psixologik tayyorgarligi va rahbarlik qarorlaridagi xatoliklar ta’lim sifatiga ta’sir etuvchi xavf sifatida o‘rganadi. I.V.Sergeyenko (2020) ta’limda xavflarni tahlil qilishda strategik rejalashtirish, resurslarni boshqarish va inson omilini muvozanatlash zarurligini ko‘rsatadi.

Xorij olimlaridan Sh.Rahayu (2024) oliy ta’lim institutlari akademik bo‘lmagan xavflarni kategorizatsiya qilishi, tahlil qilishi va boshqarishi kerakligini ta’kidlaydi hamda barcha ichki manfaatdor tomonlar jarayonga jalb qilinishi lozimligini aytadi. A.Siddiq pandemiya ta’lim tizimiga katta ta’sir ko‘rsatgani, HEIlar onlayn o‘qishga o‘tishi, sog‘liq-xavfsizlik choralarini qo‘llashi va jarayonni doimiy monitoring qilish zarurligini ko‘rsatgan (2022). J.Jemmy va S.Riyadilar xavflarni tizimli ravishda aniqlash, baholash va unga reaksiya (mitigatsiya/oldini olish) bo‘yicha yondashuvlar; xodimlarni tayyorlash, texnologiyani integratsiyalash, manfaatdor tomonlarni jalb qilish kabi qator tavsiyalar ishlab chiqqanlar (Jemmy J., Riyadi S., 2023: 14-27).

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Oliy ta’lim muassasalarida xavflarni aniqlash, baholash va boshqarish uchun kompleks-strategik va amaliy-metodologik model ishlab chiqish va uning samaradorligini baholash yuzasidan ishlar olib borildi. Bunda, oliy ta’lim muassasalarida yuzaga keladigan asosiy xavf turlari (tashkiliy, akademik,

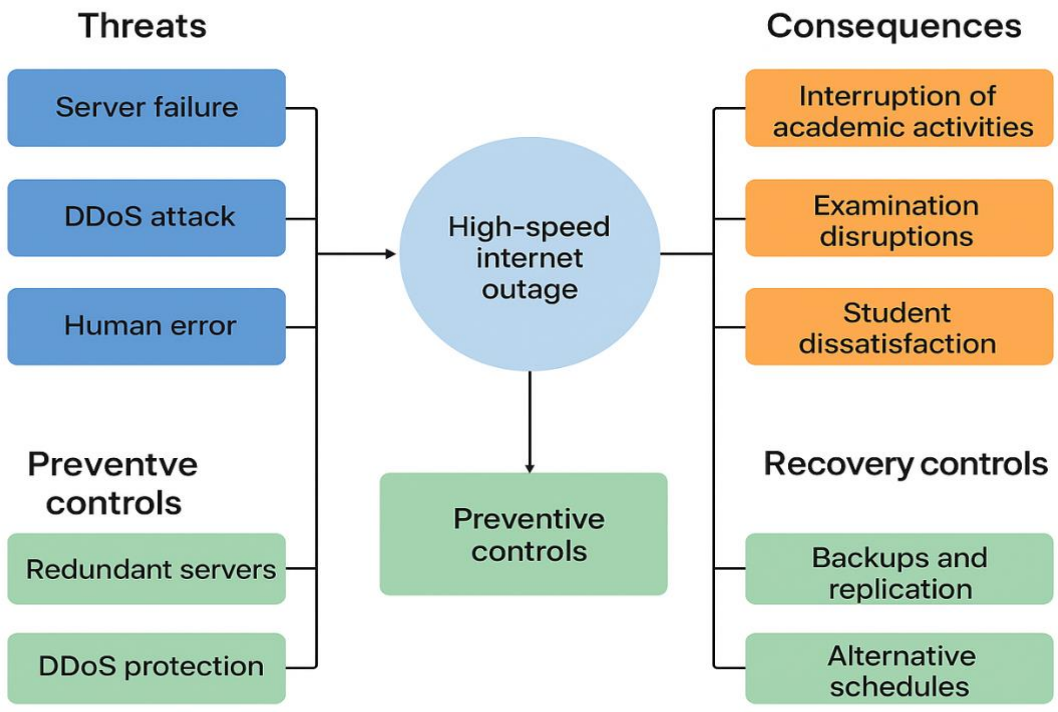
moliyaviy, texnologik, ijtimoiy, huquqiy)ni identifikatsiya qilindi, xavflarni strategik baholash uchun indikatorlar va mezonlar to‘plamini shakllantirildi, xavflarni prioritetlash va baholash uchun AHP, Bow-tie va Monte Carlo kabi usullarni moslashtirildi, xavflarni kamaytirish (mitigatsiya) va monitoring qilish mexanizmini ishlab chiqildi hamda taklif etilgan modelni bir yoki bir nechta oliy ta’lim muassasasida sinovdan o‘tkazib, natijalari tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Har bir ta’lim muassasasi o‘zining maqsadlariga erishish jarayonida turli xil xavf va noaniqliklarga duch keladi. Bu xavflar ta’lim sifatiga, tashkilotning moliyaviy barqarorligiga va raqobatbardoshligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun xavflarni strategik baholash va boshqarish zamonaviy ta’lim boshqaruvining ajralmas qismiga aylangan. Xavflarni baholash — bu tashkilot uchun mavjud va ehtimolli xavflarni aniqlash, ularning yuzaga kelish ehtimolini va mumkin bo‘lgan ta’sirini o‘lchash jarayonidir.

Yaqin yillargacha xavflarni baholash, asosan, faqat texnik sohalarda, xususan mashinali tizimlarni loyihalashda qo‘llanildi. Biroq, tashkiliy tizimlar haqida gap ketganda, texnik xavflarni baholash usullari ishonchsiz bo‘lib chiqdi. Tashkilotlarni boshqarishning miqdoriy usullari ishlab chiqarish jarayonlarining aniqligi haqidagi taxminlarga asoslangan edi, ya’ni shunday bir boshqaruv ta’siri mavjudki, u boshqariladigan obyektni muqarrar ravishda kerakli holatga olib keladi va menejmentning vazifasi bu ta’sirni aniqlashdan iboratdir deb hisoblandi.

Oliy ta’lim muassasalarida xavflarni aniqlash, baholash va boshqarishda kompleks-strategik va amaliy-metodologik modelini taklif qilamiz (1-rasm).

1-rasm. *Oliy ta’lim muassasalarida xavflarni aniqlash, baholash va boshqarishda kompleks-strategik va amaliy-metodologik modeli.*

Oliy ta’lim muassasalarida xavflarni aniqlash, baholash va boshqarishda kompleks-strategik va amaliy-metodologik modeli ta’lim muassasasida xavfni oldini olish, boshqarish va nazorat qilish jarayonlarini birlashtiradi. Model quyidagi uch asosiy tarkibiy qismdan iborat:

1. Xavf sabablari (xavf manbalari). Bu bosqichda xavf paydo bo‘lishiga olib keluvchi ichki (boshqaruvdagi tizimsizlik, kadrlar malakasining yetarli emasligi, AKT infratuzilmasining sustligi, sifat monitoringining zaifligi) va tashqi (davlat siyosatidagi o‘zgarishlar, moliyaviy beqarorlik, global raqobat, tabiiy yoki texnologik ofatlar) omillar aniqlanadi.

Har bir sabab uchun profilaktik chora-tadbirlar belgilanadi: masalan, rahbar va pedagoglar uchun xavflarni boshqarish bo‘yicha treninglar o‘tkazish, axborot xavfsizligi siyosatini ishlab chiqish, sifatni nazorat qilish mexanizmlarini raqamlashtirish.

2. Xavf hodisasi (asosiy voqea). Model markazida xavfning o‘zi — ta’lim sifati va boshqaruv barqarorligiga tahdid soluvchi hodisa joylashadi. Masalan: “Oliy ta’lim muassasasida boshqaruv tizimining ishdan chiqishi” yoki “Ta’lim sifati pasayishi natijasida muassasa reytingining tushib ketishi”. Bu bosqichda xavfning ehtimolligi va ta’sir darajasi maxsus xavf xaritasi yordamida baholanadi.

3. Xavf oqibatlari va yumshatuvchi choralar bosqichida xavf yuzaga kelgach paydo bo‘ladigan oqibatlar aniqlanadi. Masalan, ta’lim sifati pasayishi, talabalar ishonchi kamayishi, moliyaviy yo‘qotishlar sodir bo‘lishi, muassasaning nufuzi tushishi.

Har bir oqibat uchun yumshatuvchi (mitigatsion) sifatni ichki audit tizimi orqali nazorat qilish, tezkor javob berish (krizis menejment) guruhini shakllantirish, PR va imijni tiklash strategiyasini ishlab chiqish, moliyaviy barqarorlik zaxira fondini yaratish kabi chora-tadbirlar belgilanadi.

Xavflarni aniqlashda, shuningdek xavflarni boshqarish tizimining boshqa elementlari uchun zarur axborotlar bazasining mavjudligi hamda ularni qayta ishlash katta ahamiyatga ega. Ishonchli axborotlar har qanday xavflarni boshqarishda juda muhim o‘rin tutadi.

Xavf darajasini baholashda sifat va miqdoriy tahlil amalga oshiriladi. Sifat tahlili – xavf omillari asosida aniqlangan manbalar va potensial xavf zonalarini tahlil qilishdan iborat. Shundan kelib chiqqan holda, sifat tahlili har bir tashkilot xavflari turiga xos bo‘lgan aniq omillar majmuasiga asoslanadi.

Xavflarni miqdoriy tahlil qilish xavf darajasini shakllantirishga qaratiladi. Miqdoriy tahlilda xavflarning bir nechta jihatlarini shartli ravishda ajratish mumkin:

1) Xavf darajasini baholash mezonlarini tanlash;

2) Tashkilot uchun maqbul bo‘lgan xavfning ayrim turlari darajasini aniqlash;

3) Alohida usullar asosida xavfning haqiqiy darajasini aniqlash;

4) Istiqbolda xavfni oshirish yoki kamaytirish imkoniyatini baholash.

Xavf darajasini baholash mezonlari umumiy yoki alohida xavf turlari uchun spesifik, ya’ni o‘ziga xos bo‘ladi. Xavflarning ruxsat etilgan miqdori tashkilot strategik rejasida belgilangan standartlar (limitlar va me’yoriy ko‘rsatkichlar) asosida o‘rnatiladi. Ushbu standartlar biznes-reja asosida shakllantiriladi.

Ta’limda xavflarni baholash quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Xavflarni aniqlash – ta’lim jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflar ro‘yxatini tuzish.

2. Ehtimollikni baholash – xavf yuzaga kelish ehtimoli:

Past – kamdan-kam holatlarda yuz beradi.

O‘rta – ba’zan uchraydi.

Yuqori – tez-tez ro‘y beradi.

3. Ta’sir darajasini baholash – xavf ta’siri natijasida ta’lim jarayoniga salbiy oqibatlar:

Yengil – tez tiklanadi.

O‘rta – jarayon sekinlashadi.

Og‘ir – rivojlanishga jiddiy zarar yetadi.

4. Xavf-matritsasia tuzish – ehtimollik va ta’sir darajasi asosida xavflarni ustuvorlik bo‘yicha tartiblash.

Xavflarni aniqlash (Xavf Identification)da ta’lim muassasasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan barcha xavf va noaniqlik manbalari ro‘yxatga olinadi. Bu yerda ma’lumotlar manbalari sifatida o‘qituvchilar:

- boshqaruvchilar va texnik xodimlar tajribasi;

- oldingi voqealar tahlili;

- attestatsiya va akkreditatsiya natijalari hamda statistika ma’lumotlari, tashqi muhit omillari (qonunchilik, iqtisodiy holat, raqobatchilar, texnologiyalar) o‘rganiladi. Ta’lim muassasasida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavflar qatoriga, masalan, elektr ta’minotidagi uzilishlar, kadrlar almashinuvi yoki qo‘nimsizligi, onlayn platformalarning ishlamay qolishi, davlat siyosatidagi o‘zgarishlar kiritish mumkin. Xavflarni aniqlash sohasi tahlili (PESTEL, SWOT, Porter’s 5 Forces metodlari orqali), ichki va tashqi omillarni ko‘rib chiqish, xodimlar va ekspertlar fikrini yig‘ish orqali amalga oshiriladi.

Ehtimollikni baholash (Probability). Aniqlangan xavflarning qanchalik xavfli ekanligi tahlil qilinadi. Bu bosqichda xavf yuzaga kelish ehtimoli va uning oqibatlari o‘rganiladi. Ehtimollik darajasi xavfning yuz berish imkoniyati bilan o‘lchanadi, ya’ni:

- yuqori ehtimol tez-tez yuz beradi.
- o‘rta ehtimol – ba’zan yuz beradi.
- past ehtimol – kamdan-kam hollarda ro‘y beradi.

Ta’sir darajasini baholash (Impact/Severity) – xavf ro‘y bersa, tashkilotga yetkazadigan zarar aniqlanadi, ya’ni:

- yuqori darajadagi ta’sir – o‘quv jarayoni to‘xtaydi.
- o‘rta darajadagi ta’sir – muammolar yuzaga keladi, ammo hal qilish mumkin.
- kichik darajadagi ta’sir – qisqa muddatli va yengil oqibatlar.

Misol uchun, agar internet uzilishi ehtimoli yuqori bo‘lsa va uning ta’siri katta bo‘lsa – bu xavf darhol ustuvor xavf sifatida qayd etiladi.

Xavf-matritsasia tuzish. Tahlildan keyin har bir xavfning qanchalik jiddiy ekanligi belgilanadi va ustuvorlik darajasiga ko‘ra saralanadi (1-jadval).

1-jadval. *Xavflarni baholashda maxsus matritsasi*

	Ta’sir past	**Ta’sir o‘rta**	**Ta’sir yuqori**
Ehtimollik yuqori	Xavf B	Xavf A	Xavf X
Ehtimollik o‘rta	Xavf C	Xavf B	Xavf A
Ehtimollik past	Xavf D	Xavf C	Xavf B

Bu yerda:

A – yuqori xavf;

B – o‘rta xavf;

C – past xavf;

D – e’tiborga loyiq emas;

X – juda yuqori xavf bildiradi.

Matritsani quyidagi ketma-ketlikda qo‘llaniladi:

1. Xavflarni aniqlanash. Masalan: raqobatchi yangi mahsulot chiqarsa, valyuta kursi o‘zgarishi, texnologik nosozlik.

2. Baholash: Har bir xavfning ehtimoli va ta’sir darajasini aniqlash.

3. Matritsaga joylashtirish: Xavflarni mos katakka qo‘yish.

4. *Harakat strategiyasini aniqlash (2-jadval).*

2-jadval. *Strategyasini aniqlash harakatlari*

Rang	Xulosa	Harakat
🔴 **Qizil**	Juda xavfli, ustuvor muammo	Darhol chora ko‘rish, rejani o‘zgartirish
🟠 **Sariq**	Jiddiy xavf	Monitoring + zaxira rejalar tayyorlash
🟡 **Och sariq**	E’tiborli nazorat	Profilaktika va kuzatuvchi strategiya
🟢 **Yashil**	Xavf minimal	Katta chora kerak emas, kuzatish
🟢 **Och yashil**	Xavfr deyarli yo‘q	Aralashuv talab qilinmaydi

Bu matritsa orqali qaysi xavfga birinchi bo‘lib e’tibor qaratish kerakligini aniqlash va xavflarni ustuvorlik bo‘yicha boshqarish mumkin. Baholash asosida tashkilot har bir xavfga nisbatan qanday choralar ko‘rishini yoki boshqarishni belgilaydi.

Xavflarni boshqarish – bu tashkilot faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan xavflarni aniqlash, baholash va ularga javob choralarini ishlab chiqish jarayonidir.

Ushbu ta’rifda ifodalangan yana bir muhim jihat – bu xavflarni boshqarish oqibatlarning o‘zini emas, balki oqibatlarning ta’sirini kamaytirishga qaratilgan. Shak-shubhasiz, bunday minimallashtirishning eng yaxshi usuli – bu xavf ehtimoli va/yoki oqibatlarini chegaralash yoki minimallashtirishdir (oqibatlar qanchalik kichik bo‘lsa, ta’sir ham shunchalik kam bo‘ladi). Agar xavflar qilingan hisob-kitoblarga ko‘ra, tashkilot faoliyatiga sezilarli darajada ta’sir etmasa, u holda ularning yuzaga kelishiga yo‘l qo‘yiladi. Asosiysi, bu qaror muassasa rahbariyati tomonidan asosli va ongli ravishda qabul qilinishi kerak.

Xavflarni boshqarish nazariyasi va amaliyotining uch asosiy yo‘nalishlari mavjud. Birinchi yo‘nalish xavflar haqida ogohlantirish va oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi yo‘nalish xavflarning tashkilotga olib kelishi mumkin bo‘lgan salbiy oqibatlarni minimallashtirish masalalariga tegishlidir. Uchinchi yo‘nalish, xavfli vaziyatlarda qo‘shimcha daromad olish yoki boshqa tijorat afzalliklarini qo‘lga kiritish imkoniyati bilan bog‘liq. Yuqorida aytib o‘tilgan uch yo‘nalishlarni birgalikda tartibga solish orqali tashkilot rahbari xavflarni boshqarishning chinakam samarali tizimini yaratishga erishadi.

Ta’lim muassasasida xavflarni boshqarishning asosiy maqsadi – noaniqliklarni nazorat qilish, ta’lim oluvchilarga sifatli ta’lim berish va strategik maqsadlarga xavfsiz erishish imkonini yaratishdir.

Demak, xavflarni boshqarishni xavfli hodisalarning sodir bo‘lish ehtimolini ma’lum darajada oldindan bashorat qilishga imkon beradigan turli xil chora-tadbirlardan foydalanish hamda ularning ta’sir darajasini yumshatishga qaratilgan qarorlarni qabul qilish jarayoni sifatida ifodalash mumkin.

Xavflarni boshqarish samaradorligi ko‘p jihatdan barcha usul va usullardan to‘g‘ri foydalanishga bog‘liq. Xavflarni boshqarish usullari ular ta’sir darajasini pasaytirish usullaridan iborat. Xavfni boshqarishning beshta asosiy usullarini ko‘rsatish mumkin:

1) Xavfni kamaytirish
2) Xavflarni oldini olish
3) Xavflarni transfer qilish
4) Xavflarni qabul qilish
5) Xavflarni diversifikatsiya qilish

Ta’lim muassasalarida xavflarini boshqarishda bir necha usullardan foydalaniladi. Ulardan biri *xavflarni kamaytirish* (Xavf Mitigation) bo‘lib, xavf ehtimolini yoki uning oqibatlarini iloji boricha kamaytirish imkonini beradi. Ushbu usul texnologik nosozliklarni kamaytirish uchun serverlarni zaxira tizim bilan ta’minlash, kadrlar tayyorlash sifatini oshirish orqali malakasizlik xavfini kamaytirish uchun ko‘proq mos keladi.

Ikkinchi usul *xavflarni oldini olish* (Xavf Avoidance) bo‘lib, xavf manbasini butunlay bartaraf etish yoki xavfli faoliyatdan voz kechishni bildiradi. Ushbu usul ta’lim oluvchilar xavfsizligini ta’minlash uchun avariya holatida binoni vaqtincha yopish, noto‘liq sertifikatlangan o‘quv platformalaridan foydalanishni taqiqlashda foydalaniladi.

Keyingi usul *xavflarni transfer qilish* (Xavf Transfer) usuli bo‘lib, xavf bilan bog‘liq mas’uliyatni boshqa tashkilot yoki shaxs zimmasiga o‘tkazishni anglatadi. Bu usul ta’lim infratuzilmasini sug‘urtalash yoki tashqi IT-xizmatlar yoki xavfsizlik xizmatlarini shartnoma asosida boshqa tashkilotga topshirish orqali amalga oshiriladi.

Navbatdagi usul *xavflarni qabul qilish* (Xavf Acceptance) usuli bo‘lib, xavf yuzaga kelishi ehtimoli yoki zarari kichik bo‘lsa, tashkilot ushbu xavfni ongli ravishda qabul qiladi va zaxira choralar ishlab chiqiladi. Bu usul elektr energiyasi qisqa muddatli uzilishi ehtimolini qabul qilish va zaxira generator tayyorlash, ta’lim oluvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlaridagi mavsumiy pasayishini monitoring qilib, qo‘shimcha darslar tashkil etishda o‘z ifodasini topadi.

Hamda oxirgi usul *xavflarni diversifikatsiya qilish* (Xavf Diversification) usuli bo‘lib, xavf ta’sirini bir nechta sohalarga bo‘lib, umumiy zarar ehtimolini kamaytirish jarayonini ifoda etadi. Bu usul bir nechta grant manbalaridan

moliyalashtirish yoki bir nechta onlayn platformalar va texnologiyalardan bir vaqtning o‘zida foydalanishda o‘z aksini topadi.

Xavflarni boshqarish usullarini tanlashda xavf ehtimoli va ta’sir darajasi, xavfni boshqarish xarajatlari, tashkilotning resurslari va imkoniyatlari aniqlanishi, qonunchilik va me’yoriy talablar o‘rganilishi hamda tashkilot strategik maqsadlari belgilanishi kerak. Demak, xavflarni boshqarish usullarini tanlash – tashkilot ehtiyojlari, resurslari va tashqi muhit talablari asosida qilingan puxta va ongli qarordir. Har bir holatda yuqoridagi omillarni chuqur tahlil qilib, shundan so‘ng xavflarni kamaytirish, oldini olish, transfer qilish yoki qabul qilish usulini tanlash zarur.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ta’lim muassasalarida xavflarni strategik baholash va boshqarish – bu tashkilotning barqaror rivojlanishini ta’minlovchi muhim boshqaruv mexanizmi bo‘lib, u ta’lim jarayonidagi ichki va tashqi tahdidlarni aniqlash, ularning ta’sir darajasini baholash hamda salbiy oqibatlarni minimallashtirishga qaratilgan tizimli yondashuvni talab etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadi-ki, ta’lim tizimida xavflarni samarali boshqarish uchun quyidagi shartlar muhim ahamiyat kasb etadi:

1. Strategik yondashuvni joriy etish – xavflarni faqat operativ darajada emas, balki uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi bilan integratsiyalashgan holda boshqarish.

2. Xavf turlarini aniqlash va tasniflash – tashkiliy, pedagogik, moliyaviy, kadrlar, axborot va ijtimoiy-psixologik xavflarni kompleks tahlil asosida baholash.

3. Risklarni boshqarish modelini (masalan, “Bow-tie” modeli) qo‘llash – xavf sabablarini (causes) va oqibatlarini (consequences) aniq ko‘rsatish orqali profilaktika va javob choralarini tizimlashtirish.

4. Monitoring va tahlil tizimini yo‘lga qo‘yish – xavf ko‘rsatkichlarini muntazam kuzatish, strategik rejalashtirish bilan uzviy bog‘lash.

5. Tashkiliy madaniyatni rivojlantirish – xodimlar va rahbarlar orasida xavfga nisbatan ongli va mas’uliyatli munosabatni shakllantirish.

Natijada, ta’lim muassasasida xavflarni strategik boshqarish boshqaruv qarorlarini asoslashda aniqlikni oshiradi, inson resurslari, moliyaviy va tashkiliy imkoniyatlardan oqilona foydalanishni ta’minlaydi, ta’lim sifatiga, barqaror rivojlanishga va raqobatbardoshlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim muassasalarida xavflarni strategik baholash va boshqarish usullarini amaliyotga tatbiq etish ta’lim muassasalarining samarali faoliyati, innovatsion rivojlanishi va ijtimoiy ishonchini mustahkamlashning muhim omillaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ахмедов М. У. Umumiy o‘rta ta’lim sifatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish. Тошкент: Fan va texnologiya. 2023.

2. Деркач А.А. Управление качеством и безопасностью образовательного процесса. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. Герцена. 2019.

3. Jemmy J., Riyadi S. Implementing risk management in educational institutions: Approaches and best practices. International Journal of Quality Assurance in Education, 2023. 8(1), 14–27.

4. Исроилжонова М. Управление рисками в образовательных учреждениях: опыт и перспективы. Science and pedagogy in the modern world. 2025. (Vol. 3 No. 7.). С. 44-47.

5. Karapetyan S. The necessity of risk management in the context of strategic management of higher education institutions. Journal of Education in the 21st Century, Yerevan State University. 2023.

6. Князева Е.В. Риск-менеджмент в образовательных организациях. Москва: Академия педагогических наук. 2020.

7. Кузьмина Н.В. Психолого-педагогические риски в управлении образованием. Москва: Педагогика Пресс. 2018.

8. Маманазарова Н.К. Управление системы образования на основе маркетинга. Научный вестник Наманганского государственного университета, 2023. №7 С. 805-813

9. Rahayu S., Nugroho D., Haryanto T. Risk management for public universities: Why and how? A conceptual analysis. Research Journal of Finance and Accounting, 2024. 15(2), 33–42.

10. Сергеенко И.В. Стратегическое управление рисками в образовательных учреждениях. Минск: Белорусский государственный педагогический университет. 2020.

11. Siddiq A., & Khan S. Risk management strategies during COVID-19 in higher education: A case study of Pakistan. Asian Social Science and Research Journal, 2022. 5(3), 45–56.

REFERENCES:

1. Axmedov M. U. Umumiy o‘rta ta’lim sifatini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish. Toshkent: Fan va texnologiya. 2023. (In Uzbek)

2. Derkach A.A. Upravleniye kachestvom i bezopasnostyu obrazovatelnogo protsessa. Sankt-Peterburg: Iz-vo RGPU im. Gersena. 2019. (In Russian)

3. Jemmy J., Riyadi S. Im risk management in educational institutions: Approaches and best practices. International Journal of Quality Assurance in Education, 2023. 8(1), 14–27.

4. Isroiljonova M. Upra riskami v obrazovatelnix uchrejdeniyax: opit i perspektivi. Science and pedagogy in the modern world. 2025. (Vol. 3 No. 7.). C. 44-47. (In Russian)

5. Karapetyan S. The necessity of risk management in the context of strategic management of higher education institutions. Journal of Education in the 21st Century, Yerevan State University. 2023.

6. Knyazeva Ye.V. Risk-menedjment v obrazovatelnix organizatsiyax. Moskva: Akademiya pedagogicheskix nauk. 2020. (In Russian)

7. Kuzmina N.V. Psixologo-pedagogicheskiye riski v upravlenii obrazovaniyem. Moskva: Pedagogika Press. 2018. (In Russian)

8. Mamanazarova N.K. Upravleniye sistemi obrazovaniya na osnove marketinga. Nauchniy vestnik Namanganskogo gosudarstvennogo universiteta, 2023. №7 S. 805-813. (In Russian)

9. Rahay S., Nugroho D., Haryanto T. Ris management for public universities: Why and how? A conceptual analysis. Research Journal of Finance and Accounting, 2024. 15(2), 33–42.

10. Sergeyenko I.V. Strategicheskoye upravleniye riskami v obrazovatelnix uchrejdeniyax. Minsk: Belorusskiy gosudarstvenniy pedagogicheskiy universitet. 2020. (In Russian)

11. Siddiq A., & Khan S. Risk management strategies during COVID-19 in higher education: A case study of Pakistan. Asian Social Science and Research Journal, 2022. 5(3), 45–56.

DAVLAT ULUSHIGA EGA KORXONALARDA FAOLIYAT SAMARADORLIGINI BAHOLASH MASALALARI

EVALUATION OF OPERATIONAL EFFICIENCY IN STATE-OWNED ENTERPRISES: ISSUES AND APPROACHES

ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ С ГОСУДАРСТВЕННЫМ УЧАСТИЕМ

Meliyev Isroil Ismoilovich
Oriental universiteti professori,
iqtisodiyot fanlari doktori (DSc)
Tel.:+998 99-913-20-86
E-mail: isroilmeliyev.@mail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola davlat ulushiga ega korxonalar faoliyati samaradorligini baholash masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, auditorlik tekshiruvlarida moliyaviy hisobot ma’lumotlari asosida samaradorlikni kompleks tahlil qilishga e’tibor qaratadi. Tadqiqotda xalqaro va milliy tajribalar, normativ-huquqiy hujjatlar (jumladan, Vazirlar Mahkamasining 207-son qarori va Davlat aktivlarini boshqarish agentligi mezonlari) tahlil etilgan. Samaradorlikni baholashning dolzarbligi globallashuv, raqobat kuchayishi va investitsiya risklari ortishi bilan bog‘liqligi asoslab berilgan. Maqolada likvidlik, to‘lov qobiliyati, rentabellik, tashqi qarzga bog‘liqlik va samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari (SMK) bo‘yicha batafsil ko‘rsatkichlar tizimi keltirilgan. Auditorlik faoliyatida tahliliy usullar (gorizontal, vertikal tahlil, koeffitsientlar hisobi) qo‘llanilishi, moliyaviy sog‘lomlashtirish yo‘llari va boshqaruv qarorlari qabul qilishdagi ahamiyati yoritilgan. Xulosada samaradorlik ko‘rsatkichlarini takomillashtirish, auditorlik xulosalarini qo‘llash va korxonalar faoliyatini yaxshilash bo‘yicha takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: *davlat ulushiga ega korxonalar, faoliyat samaradorligi, moliyaviy tahlil, auditorlik tekshiruvi, samaradorlik ko‘rsatkichlari, likvidlik, rentabellik, SMK, SYK, moliyaviy sog‘lomlashtirish.*

Abstract. This article is devoted to the issues of evaluating the operational efficiency of enterprises with state participation, focusing on comprehensive analysis based on financial statement data within the audit process. The study examines international and national practices, regulatory documents (including Cabinet Resolution No. 207 and criteria of the State Assets Management Agency). The relevance is justified by globalization, intensifying competition, and rising investment risks. The paper presents a detailed system of indicators including liquidity, solvency, profitability, external debt dependency, and Key Performance Indicators (SMK). Analytical methods used in auditing (horizontal and vertical

analysis, ratio calculations), financial recovery pathways, and their role in management decision-making are highlighted. The conclusion offers recommendations for improving efficiency indicators, applying audit opinions, and enhancing enterprise performance. The research contributes to the development of methodological approaches for assessing and increasing the efficiency of state-involved enterprises in Uzbekistan.

Key words: *state-owned enterprises, operational efficiency, financial analysis, audit examination, performance indicators, liquidity, profitability, key performance indicators, financial recovery, efficiency assessment.*

Аннотация. Статья посвящена проблемам оценки эффективности деятельности предприятий с государственным участием с акцентом на комплексный анализ на основе данных финансовой отчетности в процессе аудита. Исследование рассматривает международный и национальный опыт, нормативно-правовые акты (включая Постановление Кабинета Министров №207 и критерии Агентства по управлению государственными активами). Актуальность обоснована процессами глобализации, усилением конкуренции и ростом инвестиционных рисков. В работе представлена детальная система показателей: ликвидность, платежеспособность, рентабельность, зависимость от внешнего долга, ключевые показатели эффективности (СМК). Описаны аналитические методы аудита (горизонтальный и вертикальный анализ, расчет коэффициентов), пути финансового оздоровления и их значение для принятия управленческих решений. В заключении предложены рекомендации по совершенствованию показателей эффективности, применению аудиторских заключений и повышению результативности деятельности предприятий. Исследование способствует развитию методических подходов к оценке и повышению эффективности предприятий с государственным участием в Узбекистане.

Ключевые слова: *предприятия с государственным участием, эффективность деятельности, финансовый анализ, аудиторская проверка, показатели эффективности, ликвидность, рентабельность, ключевые показатели эффективности, финансовое оздоровление, оценка эффективности.*

KIRISH

Xalqaro amaliyotda iqtisodiy globallashuv va integratsiya jarayonlarining kuchayib borishi auditorlik faoliyatida ham umumqabul qilingan xalqaro me’yorlar va standartlarga o‘tishni hamda ularga amal qilishni taqozo etmoqda. Auditorlik faoliyati evolyutsiyasi auditorlik tekshiruvlari sifatini oshirishda tahliliy amallar ulushining barqaror o‘sish tendensiyasini namoyon qilmoqda. Rivojlangan Yevropa

va Amerika davlatlari audit o‘tkazishda ko‘p asrlik tajribaga ega bo‘lib, dastlab g‘arbda ham audit faqat buxgalterlik hujjatlari va hisobotlarini tekshirish hamda to‘g‘riligini tasdiqlash bilan cheklangan bo‘lsa, hozirgi kunda audit tizimida mijoz korxonalar faoliyati uzluksizligi va samaradorligini kompleks baholash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda auditorlik faoliyatini rivojlantirish hamda mehnat sarfini optimallashtirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida tahliliy amallarning roli ortib bormoqda.

Xalqaro amaliyotda davlat ulushiga ega korxonalar faoliyati samaradorligini baholash bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Mazkur tadqiqotlar natijasida davlat ulushiga ega korxonalar faoliyati samaradorligini baholash tizimi shakllantirilgan. Biroq, baholash amaliyotida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning faoliyat samaradorligini baholash alohida olingan ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan. Biroq, mulkiy va moliyaviy munosabatlarni murakkablashib borishi, raqobatning hududiy qamrovini tobora kengayishi, investitsion riskning ortishi, innovatsion rivojlanishga asoslanish kabilar xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyat samaradorligini baholash zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Bu o‘z navbatida davlat ulushiga ega korxonalar faoliyat samaradorligini baholash metodikasi va uni amaliyotiga yetarlicha ahamiyat qaratilmaganligi bu borada ilmiy tadqiqotlar olib borishni talab etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining xalqaro reytinglardagi o‘rnini xolis va haqqoniy baholashni ta’minlash bo‘yicha aniq maqsadga yo‘naltirilgan ishlar amalga oshirilmoqda. “...mamlakatda tegishli yo‘nalishlar bo‘yicha milliy reytinglarni yuritishga yordam beradigan, amalga oshirilayotgan islohotlarning xalqaro mezonlar va standartlarga muvofiqligini baholashning yaxlit tizimi mavjud emas”. Respublikamizda davlat ulushiga ega korxonalar faoliyat samaradorligini baholash bo‘yicha ishlab chiqilgan normativ-huquqiy hujjatlar me’yorlaridan korxonalar faoliyatida yetarlicha foydalanilmayapti. Mamlakatimizda xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash bo‘yicha xalqaro mezonlar va standartlarga mos yaxlit tizimni shakllantirish, uyg‘un metodikani yaratish korxonalar moliyaviy holatini reyting baholash amaliyoti va uni takomillashtirishni taqozo etmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Bizningcha, ishlab chiqarish samaradorligi - korxona miqyosida iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy dasturlar va tadbirlarning foydali natijalar berishi, olingan iqtisodiy samaraning muayyan qiymatga ega bo‘lgan resurslarni qo‘llagan holda eng yuqori ishlab chiqarish hajmiga erishishga sabab bo‘lgan ishlab chiqarish omillari, resurslar sarflariga nisbati bilan tavsiflanadi. Ishlab chiqarish samaradorligi mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi va ishlab chiqarish vositalaridan hamda

kapitaldan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlari asosida aniqlanadi. Ishlab chiqarish samaradorligi texnik samaradorlik (ishlab chiqarish hajmi), iqtisodiy samaradorlik (mehnat unumdorligi, mehnat resurslari, asosiy fondlar, aylanma resurslar), ijtimoiy samaradorlik (moddiy resurslar, foyda) hisobiga shakllanadi.

Bu borada vikipedia internet tarmog‘ida “ishlab chiqarish samaradorligini hisoblashdan maqsad samaradorlikka nimalar hisobiga erishilganini aniqlash va yana qanday omillar evaziga uni oshirish mumkinligini belgilashdan iborat”ligi ta’kidlangan.

O‘zbekiston respublikasi davlat aktivlarini boshqarish agentligining internetdagi rasmiy saytida “samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari - ustav jamg‘armasida davlat ulushi mavjud bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlari, mas’uliyati cheklangan jamiyatlar va davlat korxonalarining ijro etuvchi organi a’zolari (rahbar, rahbar o‘rinbosarlari, bosh hisobchi va boshqalar) faoliyati samaradorligini aniqlash uchun foydalaniladigan baholash mezonlarining miqdoriy o‘lchovi” ekanligi qayd etilgan. Mazkur agentlikning rasmiy saytida 2024-yil 22- aprel holatiga 1867 ta xo‘jalik yurituvchi subyektlarning samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari (SMK), samaradorligining yig‘indi ko‘rsatkichi (SYK) va ularni bajarish foizlari haqidagi yig‘ma ma’lumotlar keltirilgan.

O‘zbekistonlik iqtisodchi olima M.Abdujabborovaning fikricha “Samaradorlikni baholashda qo‘llaniladigan iqtisodiy ko‘rsatkichlar 3 guruhga bo‘linadi:

Mutlaq ko‘rsatkichlar (foyda hajmi, xususiy kapital hajmi);

Nisbiy ko‘rsatkichlar (ko‘rsatkichlarning o‘zaro nisbati);

O‘rtacha ko‘rsatkichlar (o‘rtacha oylik ish haqi, o‘rtacha sotish hajmi). Belgilangan sifatdagi mahsulot (ish, xizmat) ni sotish, barcha turdagi resurslardan oqilona foydalanish, daromad hajmining muttasil o‘sishi korxona faoliyati samaradorligining muhim jihatlaridir” **(**Abdujabborova M.,2023).

Rus iqtisodchisi M.Ya.Korobovning ta’kidlashicha “moliyaviy faoliyat samaradorligi tashqi investorlar, moliyaviy-xo‘jalik faoliyati bo‘yicha hamkorlar, mulkdorlar uchun moliyaviy jozibadorlikning kafolati bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois korxonaning joriy, o‘tgan va kelgusi faoliyati moliyaviy natijalarini baholash muhim ahamiyat kasb etadi” (Коробов М.Я., 2000: 378).

Iqtisodchi Sh.Mamatovning fikrlariga ko‘ra “samaradorlikni baholash ko‘rsatkichi tizimida korxona menejmenti va xodimlari faoliyati sonlar orqali o‘lchanadi. Indikatorlar bo‘yicha hisobot tayyorlangach, rejalashtirilgan maqsadga qanchalik darajada erishilgani, rejalar qay darajada aniq va to‘g‘ri qo‘yilganini baholash mumkin. Samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari natijasi strategik va taktik maqsadlarga tuzatishlar kiritishga ko‘mak beradi”.

Yana bir olima N.Ibrohimova tomonidan xizmat ko‘rsatish korxonalari faoliyati samaradorligini baholashning uslubiy jihatlari tadqiq etilgan (Ibroximova N.A., 2021:№ 6.).

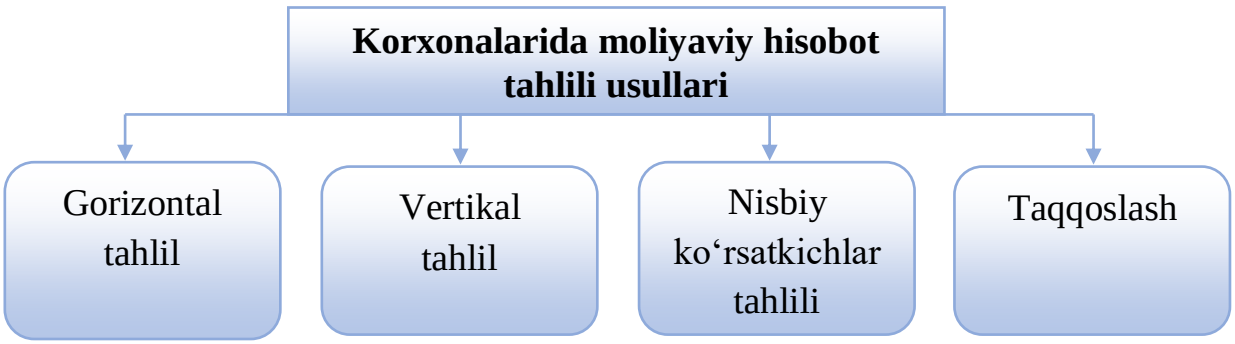
Iqtisodchi olima D.Tojiboyevaning tadqiqotlarida agrar sohada faoliyat ko‘rsatuvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining samaradorligi tahlil etilgan (Tojiboyeva D., 2017: № 12.).

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot davomida nazariy va amaliy o‘rganish, tizimli yondashuv, guruhlash, taqqoslama tahlil, kuzatuv, statistik tahlil, omilli tahlil qilish usullaridan samarali foydalanilgan. Olib borilgan tadqiqotlar asosida korxonalar faoliyati samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi, ularning tasnifi, aniqlanish va tahlil qilish yo‘llarini takomillashtirish, auditorlik tekshiruvlari sifati va samaradorligini hamda samaradorlik ko‘rsatkichlariga ta’sir etuvchi boshqa bir guruh omillar ta’sirini hisoblash yo‘llarini ishlab chiqish va mazkur ko‘rsatkichlarni yaxshilash bo‘yicha ichki imkoniyatlarni aniqlab, boshqaruv qarorlarini qabul qilish tartibini ishlab chiqishga qaratilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizningcha, korxonalari faoliyatini tahlil etish orqali ular faoliyatidagi yutuq va kamchiliklarni aniqlashtirish, ular mulk va mablag‘laridan samarali foydalanish, ular foydasini oshirish hamda xarajatlarini kamaytirish hamda ular faoliyatida hisob-kitoblarni mustahkamlash yo‘llarini aniqlash mumkin.

1-rasm. Moliyaviy hisobot tahlili usullari[1]

Shuningdek xo‘jalik yurituvchi subyekt moliyaviy faoliyatini tahlil etishda korxona moliyaviy holati va uning o’zgarishini baholash, korxona to’lov qobiliyatini aniqlash, korxona moliyaviy holati o‘zgarishiga ta`sir etuvchi omillarni tahlil qilish, korxonaning moliyaviy barqarorligiga baho berish, korxona moliyaviy holatini mustahkamash imkoniyatlarini o‘rganish, korxona moliyaviy faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalarni shakllantirish va boshqalar. Auditorlik tekshiruvida korxona faoliyatining samaradorligi uning moliyaviy

[1] Muallif tomonidan tayyorlangan

hisobot ma’lumotlarini quyidagi usullar yordamida tahlil etish orqali amalga oshiriladi (1-rasm). Mazkur usullar yordamida auditor moliyaviy hisobot shakllaridagi ko‘rsatkichlarni davrlar bo‘yicha o‘zgarishi, ko‘rsatkichlar tarkibiy tuzilishi, o‘zaro o‘xshash yoki mos ko‘rsatkichlarni taqoslash orqali ular o‘rtasidagi aloqa (bog‘liqlik)lar o‘rganiladi. Tahlil jarayoni turli koeffitsient va ko‘rsatkichlar bo‘yicha hisob-kitoblar orqali amalga oshiriladi. Korxonalar faoliyat samaradorligini baholash va ular moliyaviy ko‘rsatkichlari o‘zgarishlarini aniqlash auditorlik tekshiruvi uchun muhim ma’lumot manbai hisoblanadi.

2-rasm. Davlat ishtirokidagi korxonalar moliyaviy faoliyati tahlilini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar[2]

Auditor uchun yuqorida nomlari keltirilgan me’yoriy hujjatlarning ahamiyati

Muallif tomonidan tayyorlangan

shundaki, tekshirilayotgan subyekt rahbariyatining mazkur hujjatlarda talab etilgan ko‘rsatkichlarni aniqlashga manfaatdorligini inobatga olgan holda o‘rganilayotgan korxona faoliyatida moliyaviy sog‘lomlashtirish tadbirlariga ehtiyoj darajasini aniqlash, davlat ulushiga ega korxonalar ijro etuvchi organi faoliyati samaradorligi ko‘rsatkichlarini aniqlash, tizim korxonalari amaldagi biznes rejalarining moliyaviy sog‘lomlashtirish me’yorlariga muvofiqligini baholash, moliyaviy sog‘lomlashtirish yo‘l xaritalarini ishlab chiqish va uning bajarilishini monitoring qilish, tizim korxonalarining mukammal yo‘l xaritalarini ishlab chiqish va amalga oshirishga xo‘jalik birlashmalari hamda hokimliklarni jalb qilish, davlat ulushiga ega korxonalarga tashqi qarz mablag‘larini jalb etish holatini baholash, tekshirilayotgan korxonada moliyaviy sog‘lomlashtirish tadbirlarini korporativ boshqaruv va bankrotlik jarayonlarida qo‘llanilishini ta’minlash imkoniyatlarini beradi. Jumladan, ular faoliyatini tahlil etish dolzarbligi masalasi amaldagi quyidagi me’yoriy-huquqiy hujjatlar talablarida ham keltirilgan (2-rasm).

Yuqoridagi muhim vazifalar auditorlar tomonidan tekshirilayotgan kommunikatsiya tizimi korxonasida ham auditorlik turdosh xizmatlari sifatida amalga oshirilishi hamda tekshirilayotgan korxona faoliyati samaradorligini baholash maqsadlarida o‘rganilishi mumkin. Bizningcha, ushbu tahliliy jarayonda quyidagi ko‘rsatkichlar aniqlanib, baholash natijalariga ko‘ra auditor fikri shakllantiriladi (1-jadval).

1-jadval

Davlat ishtirokidagi korxonalarning moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlari asosida faoliyat samaradorligini baholash ko‘rsatkichlari [3]

№	Ko‘rsatkich nomi	Ko‘rsatkichni aniqlash uslubiyati
	I. Likvidlik ko‘rsatkichlari	
1	Joriy likvidlik darajasi	joriy aktivlar / joriy majburiyatlar
2	Tez likvidlik darajasi	(joriy aktivlar - tovar moddiy zaxiralar) / joriy majburiyatlar
3	Kunlik kreditor qarzlar aylanmasi	(mol yetkazib beruvchilar va pudratchilar oldidagi qarzdorlik*365) / sotilgan mahsulot (tovar, ish va xizmat) larning tannarxi

Normativ-huquqiy hujjatlar asosida muallif tomonidan tayyorlangan

4	Kunlik debitor qarzlar aylanmasi	(xaridor va buyurtmachilarning qarzi*365) _____ (mahsulot (tovar, ish va xizmat) larni sotishdan sof tushum + asosiy faoliyatning boshqa daromadlari)
II. To‘lov qobiliyati ko‘rsatkichlari		
1	Qarz (majburiyatlar)ning kapitalga nisbati	jami majburiyatlar* _____ jami o‘z mablag‘lari
2	Qarz (majburiyatlar)ning aktivlarga nisbati	jami majburiyatlar* _____ jami aktivlar
3	Majburiyatlarning EBITDAga nisbati	jami majburiyatlar _____ (sof foyda (zarar) + foyda solig‘i + foizlar shaklidagi xarajatlar + asosiy vositalar eskirishi o‘zgarishi + nomoddiy aktivlar amortizatsiya summasi o‘zgarishi)
4	EBITDAning qarz to‘lovlariga nisbati	(sof foyda (zarar) + foyda solig‘i + foizlar shaklidagi xarajatlar + asosiy vositalar eskirishi o‘zgarishi + nomoddiy aktivlar amortizatsiya summasi o‘zgarishi) _____ (foizlar shaklidagi qarz xarajatlar + qarzning asosiy to‘lovi)
5	Foiz xarajatlarining qoplanishi	(sof foyda (zarar) + foyda solig‘i + foizlar shaklidagi xarajatlar) _____ foizlar shaklidagi xarajatlar
III.Daromadlik ko‘rsatkichlari		
1	Sof foyda marjasi %	sof foyda (zarar) _____ (mahsulot (tovar, ish va xizmat) larni sotishdan sof tushum + asosiy faoliyatning boshqa daromadlari)
2	Operatsion foyda marjasi %	(sof foyda (zarar) + foyda solig‘i + foizlar shaklidagi xarajatlar) _____ (mahsulot (tovar, ish va xizmat) larni sotishdan sof tushum + asosiy faoliyatning boshqa daromadlari)

3	Aylanma mablag‘larning rentabelligi %	(sof foyda (zarar) + foyda solig‘i + foizlar shaklidagi xarajatlar + asosiy vositalar eskirishi o‘zgarishi + nomoddiy aktivlar amortizatsiya summasi o‘zgarishi) / (joriy aktivlar — joriy majburiyatlar)
4	Aktivlarning rentabelligi %	sof foyda (zarar) / jami aktivlar
5	Kapitalning rentabelligi %	sof foyda (zarar) / jami o‘z mablag‘lari
6	Xarajatlarning qoplanishi	(mahsulot (tovar, ish va xizmat) larni sotishdan sof tushum + asosiy faoliyatning boshqa daromadlari) / (sotilgan mahsulot(tovar, ish va xizmat)larning tannarxi + boshqa operatsion xarajatlar)
IV. Tashqi qarzga bog‘liq ko‘rsatkichlari		
1	Tashqi qarzning majburiyatlarga nisbati	jami tashqi qarz* / jami majburiyatlar*
2	Xorijiy valyutadagi tashqi qarzning jami qarzga nisbati	xorijiy valyutadagi tashqi qarz / jami qarz
V.**Samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlari (SMK)**		
1	Sof tushum prognozining bajarilishi (ming so'm)	Tovarlarni, xizmatlarni yoki ishlarni sotishdan olingan daromadlar. (2-sonli balans shakli bo'yicha sof sotishdan tushgan tushum - 010-satr) Kompaniyaning joriy davr uchun biznes-rejasining tasdiqlangan ko'rsatkichlari
2	Sof foyda (zarar) prognozining bajarilishi (ming so‘m)	Soliqdan oldingi foyda - Soliqlar (Balansdagi sof foyda (zarar). shakl raqami 2, qator - 270) Kompaniyaning joriy davr uchun biznes-rejasining tasdiqlangan ko'rsatkichlari
3	Aktivlar rentabelligi (%)	**Krr \ u003d Pudn / Asr** , bu erda: **Pudn** - daromad solig'i oldidan foyda - (5-ustun, 240-satr yoki zarar - «Moliyaviy natijalar to'g'risida

		hisobot» No2 shaklning 6-ustunidagi 240-satrda minus belgisi bilan); **Asr** - aktivlar qiymatining o'rtacha arifmetik qiymati, quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi: **Asr** \u003d (A1 + A2) / 2, bu erda: **A1 -** aktivlarning davr boshidagi qiymati (« Buxgalteriya balansi « 1-shaklning 400-qatorining 3-ustunida); **A2** - davr oxiridagi aktivlarning qiymati («Buxgalteriya balansi» 1-shaklning 400-qatorining 4-ustunida)
4	Mahsulot tannarxini pasaytirish (belgilangan topshiriqdan foizda)	$= \frac{p}{P} \times 100$, bu erda, 3 - 1 so'm tovar mahsulotining tannarxi, **Sp -** tovar mahsulotining umumiy tannarxi yig'indisi, **TP -** joriy narxlarda sotiladigan mahsulotlar miqdori, (2-sonli balans shakli bo'yicha mahsulot (ishlar va xizmatlar) tannarxi, 020-satr)
5	Imkoniyatlardan foydalanish darajasi	$K_{ularni} = Q_{fakt.} / ((Q_{dizayn.} — (Q_{ijarasi.} + Q_{konservalangan.}))$, bu erda: $Q_{fakt.}$ - hisobot davridagi mahsulotning (xizmatlarning) qiyosiy qiymatdagi haqiqiy hajmi; $Q_{dizayn_}$ - $_{asosiy}$ texnologik asbob-uskunalardan to'liq foydalanish va belgilangan ish rejimiga rioya qilish bilan erishilishi mumkin bo'lgan qiyosiy qiymat ko'rinishida belgilangan vaqt oralig'ida mahsulot (xizmatlar ko'rsatish)ning maksimal hajmi ; $Q_{ijarasi_}$ - ijaraga olingan quvvatlarga tegishli ishlab chiqarish hajmi (taqqoslash mumkin); $Q_{konservalangan.}$ - ishlab chiqarish hajmlari (taqqoslash mumkin) mothball quvvatlariga tegishli
6	Qoplash koeffitsiyenti (to'lov qobiliyati)	K_{pl} \u003d $A_2 / (P_2 - D_O)$, bu erda: A_2 - aylanma mablag'lar (inventarizatsiya, tayyor mahsulot, pul mablag'lari, debitorlik qarzlari va boshqalar), aktivlar qoldig'ining II bo'limi, 390-satr; P_2 - passivlar, balansning passiv qismining II bo'limi, 770-satr;

		D $_{o}$ - uzoq muddatli majburiyatlar (buxgalteriya balansining 490-qatori)
7	Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti	**Kss** = **P1** / (**P2** - **TO**), bu erda: **P1** - o'z mablag'lari manbalari (ustav kapitali, zaxira kapitali, qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda va boshqalar), balansning passiv qismining I bo'limining natijasi, 480-satr; **P2** - passiv, balansning passiv qismining II bo'limi, 770-satr; **TO** - uzoq muddatli majburiyatlar (buxgalteriya balansining 490-qatori)
8	Dividendlarni hisoblash (ming so'mda)	Biznes-rejada ko'rsatilgan rejani amalga oshirish
9	Eksport parametrlarining bajarilishi ko‘rsatkichi (belgilangan topshiriqdan foizda)	Eksport parametrlarining haqiqiy pul ko'rsatkichining bashorat qilingan e'lon qilingan qiymatga nisbati
10	Mahalliylashtirish indikatorining tugallanishi (%)	Joriy davrda tarmoq va (yoki) hududiy mahalliylashtirish dasturlarida aniqlangan loyihalarning amalda amalga oshirilishi foizi. Shuningdek, tovarlar importi darajasi mahalliylashtirish dasturi doirasida ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan bir xil
11	Investitsiya dasturlarini amalga oshirish (%)	Investitsiya dasturida belgilangan maqsadli (prognoz) ko‘rsatkich, investitsiya dasturi doirasida amalda o‘zlashtirilgan mablag‘lar foiz vakilligi
12	Chet el valyutasining mustaqillik koeffitsienti	Import va eksport nisbati. Import qilingan tovarlar uchun to'lovlar tovar eksporti bilan qoplanishi darajasi. Agar qiymat 1 dan kichik bo'lsa, u ijobiy, 1 dan katta bo'lsa, u salbiy hisoblanadi
13	Aksiyadorlarning investitsiyalari rentabelligi (TSR -	(davr oxiridagi aksiyaning narxi - davr boshidagi aksiyaning narxi + davr davomida to'langan dividendlar)/(aksiyaning davr boshidagi narxi)

	Jami aksiyadorlar qaytish)	

Ta’kidlash joizki, tekshirilayotgan subyekt moliyaviy hisobotining ko‘rsatkichlariga asoslangan yuqoridagi tahlil natijalari auditor fikrini shakllantirishda ham foydalaniladi. Jumladan, davlat ulushiga ega korxonalar tomonidan tashqi qarzlarni jalb qilish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2022-yil 9-martdagi 107-son qaroriga muvofiq, davlat unitar korxonalarining yil yakunlari bo‘yicha auditorlik tekshiruvi xalqaro auditorlik tarmoqlariga va xalqaro uyushmalarga a’zo auditorlik tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishi belgilangan. Shuningdek, mazkur qarorda davlat unitar korxonalari tashqi qarzlarni jalb qilishda ishchi organga hisobot yili yakunlari bo‘yicha auditorlik xulosasining nusxasini taqdim etishlari lozimligi, o‘z navbatida ishchi organ davlat ishtirokidagi korxonaning oxirgi yillik moliyaviy hisoboti bo‘yicha auditorlik xulosasi mavjud emasligi yoki salbiy xulosa mavjudligi hollarida davlat unitar korxonalariga tashqi qarzlar jalb qilinishiga ruxsat etilmasligi mumkinligi belgilab qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Davlat ulushi bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati samaradorligini baholash mezonlarini joriy etish to‘g‘risida”gi 2015-yil 28- iyuldagi 207-son qarorida esa samaradorlikning muhim ko‘rsatkichi (SMK) va samaradorlikning yig‘indi ko‘rsatkich(SYK)larini aniqlash jarayoni auditorlik tashkilotlarining turdosh xizmatlarini ko‘rsatish yoki auditorlik shartnomasiga alohida xizmat turi sifatida kiritish orqali aniqlanishi belgilangan. Auditorlik tekshiruvlari jarayonida moliyaviy hisobot ma’lumotlariga tayangan holda yuqoridagi tahliliy ko‘rsatkichlar asosida amalda faoliyat ko‘rsatmayotgan, rentabellik darajasi past va zararli natija bilan ishlayotgan korxonalarni aniqlash, ularni moliyaviy sog‘lomlashtirish hamda faoliyat samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash mumkin bo‘ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Korxonalar faoliyatining samaradorligi ko‘rsatkichlari yoki ularga oid axborotlarga haqiqiy va bo‘lg‘usi investorlar, menejerlar, xizmatchilar, raqobatchilar, kreditorlar, xaridor va buyurtmachilar, mol yetkazib beruvchilar, vazirliklar va idoralar, keng jamoatchilik foydalanib, ularni korxonaning xo‘jalik faoliyati samaradorligi ko‘rsatkichlari, boshqaruv samaradorligi ko‘rsatkichlari, ish aktivligi ko‘rsatkichlari va likvidlik hamda moliyaviy barqarorlik ko‘rsatkichlari qiziqtiradi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining iqtisodiy samaradorligi sarflangan

resurslar va erishilgan natija o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Bu esa moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, xarajatlarni kamaytirish hamda foyda hajmini oshirish imkonini beradi. Korxonalar faoliyatining samarasi har bir jarayonning bosqichma-bosqich to‘g‘ri tashkil qilinishiga bog‘liq bo‘lib, bunda xo‘jalik jarayonlarining har bir ishtirokchisi o‘z faoliyati yo‘nalishi xususida to‘liq tasavvurga ega bo‘lishi va undan olinadigan samarani ta’minlay olishi umumiy xo‘jalik faoliyati natijasining samaradorligiga olib keladi.

Samaradorlikning muhim ko‘rsatkichi xodimlar, bo‘limlar va butun korxonadagi ishchanlik faolligini nazorat qilish sharoitini yaratadi. Boshqacha aytganda, bu tizim yutuqlar darajasi va unga erishish uchun qilingan xarajatlar darajasini o‘zida aks ettiruvchi faoliyat natijadorligining muhim ko‘rsatkichidir. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2015-yil 28-iyuldagi 207-sonli qaroriga muvofiq samaradorlikning muhim ko‘rsatkichlarini amaliyotga joriy etilishida korxonalarning zarar bilan ishlash faoliyatini, korxonalarda ish samaradorligini yomonlashishini, ortiqcha xarajatlarga, asossiz rag‘batlantirishlarga, resurslardan maqsadsiz foydalanishga, tashkilotlar faoliyatidagi noshaffoflikka, moliyaviy manbalardan maqsadsiz foydalanishga cheklov qo‘yadi.

Fikrimizcha, korxonalar faoliyatini tahlil etish orqali ular faoliyatidagi yutuq va kamchiliklarni aniqlashtirish, ular mulk va mablag‘laridan samarali foydalanish, ular foydasini oshirish hamda xarajatlarini kamaytirish hamda ular faoliyatida hisob-kitoblarni mustahkamlash yo‘llarini aniqlash mumkin. Shuningdek xo‘jalik yurituvchi subyekt moliyaviy faoliyatini tahlil etishda korxona moliyaviy holati va uning o’zgarishini baholash, korxona to’lov qobiliyatini aniqlash, korxona moliyaviy holati o‘zgarishiga ta`sir etuvchi omillarni tahlil qilish, korxonaning moliyaviy barqarorligiga baho berish, korxona moliyaviy holatini mustahkamlash imkoniyatlarini o‘rganish, korxona moliyaviy faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalarni shakllantirish kabi amallar bajariladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining xalqaro reytinglar va indekslardagi o‘rnini yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2019-yil 25-fevraldagi PQ-4210-son Qarori. – https://lex.uz/docs/-4215422.

2. Abdujabborova M. Korxonalarning xo‘jalik faoliyati samaradorligi tahlili // International journal of finance and digitalization. – 2023. – Vol. 2. – Issue 03.

3. Ibroximova N.A. Xizmat ko‘rsatish korxonalari faoliyati samaradorligini baholashga uslubiy yondashuv // Iqtisod va moliya jurnali. – 2021. – № 6.

4. Коробов М.Я. Финансово-экономический анализ деятельности предприятий: Учебник. – КОО: Издательство «Знание», 2000. – 378 с.

5. Mamatov Sh. Samaradorlikni baholash: qadimgi va zamonaviy mezonlar. –

https://uzse.uz/boards/271.

6. Tojiboyeva D. Fermer xo‘jaliklari samaradorligining ilmiy-nazariy asoslari // Iqtisod va moliya jurnali. – 2017. – № 12. – https://itm.uz.

7. https://kpi.davaktiv.uz/site (Davlat aktivlarini boshqarish agentligining KPI va samaradorlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha ma’lumotlari).

8. https://uz.wikipedia.org (Ishlab chiqarish samaradorligi va tegishli tushunchalar bo‘yicha ma’lumotlar).

REFERENCES:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining xalqaro reytinglar va indekslardagi o‘rnini yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2019-yil 25-fevraldagi PQ-4210-son Qarori. – https://lex.uz/docs/-4215422. (In Uzbek)

2. Abdujabborova M. Korxonalarning xo‘jalik faoliyati samaradorligi tahlili // International journal of finance and digitalization. – 2023. – Vol. 2. – Issue 03. (In Uzbek)

3. Ibroximova N.A. Xizmat ko‘rsatish korxonalari faoliyati samaradorligini baholashga uslubiy yondashuv // Iqtisod va moliya jurnali. – 2021. – № 6. (In Uzbek)

4. Korobov M.Ya. Finansovo-ekonomicheskiy analiz deyatelnosti predpriyatiy: Uchebnik. – KOO: Izdatelstvo «Znaniye», 2000. – 378 s (In Russian)

5. Mamatov Sh. Samaradorlikni baholash: qadimgi va zamonaviy mezonlar. – https://uzse.uz/boards/271. (In Uzbek)

6. Tojiboyeva D. Fermer xo‘jaliklari samaradorligining ilmiy-nazariy asoslari // Iqtisod va moliya jurnali. – 2017. – № 12. – https://itm.uz. (In Uzbek)

7. https://kpi.davaktiv.uz/site (Davlat aktivlarini boshqarish agentligining KPI va samaradorlik ko‘rsatkichlari bo‘yicha ma’lumotlari). (In Uzbek)

8. https://uz.wikipedia.org (Ishlab chiqarish samaradorligi va tegishli tushunchalar bo‘yicha ma’lumotlar). (In Uzbek)

XIZMAT KO‘RSATISH SOHASINI RIVOJLANTIRISH VA BOZOR MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

ПУТИ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ УСЛУГ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ РЫНОЧНЫХ МЕХАНИЗМОВ

WAYS TO DEVELOP THE SERVICE SECTOR AND IMPROVE MARKET MECHANISMS

Mardonov Baxodir Baxronovich
Orient universiteti Samarqand kampusi
“Biznes va boshqaruv” kafedrasi
v.v.b. Professori, i.f.d.
Tel.: +998 88 287-55-35
E -mail: boxodir82@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishda bozor mexanizmlarining ta’siri bayon qilingan. Xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha fikr va mulohazalar tahlil qilingan. Shuningdek, muallif tomonidan xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar berilgan. Tadqiqot ishida xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirish muammolarini metodolik o‘rganish, sohaning iqtisodiy elementlarini tasniflash bo‘yicha dialektik va tizimli yondashuv, qiyosiy va solishtirma tahlil, statistik yondashuv hamda guruhlash usullaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: *xizmat ko‘rsatish sohasi, mehnat resurslari, bandlik, raqobat, narx, talab, taklif, bozor, investitsiya, boshqaruv usullari, iqtisodiy usullar, boshqaruv vazifalari, ijro mexanizmlari.*

Annotation. This article describes the influence of market mechanisms on the development of the service sector. Opinions and comments on improving market mechanisms for the development of the service sector were also discussed. Most importantly, the author made proposals for improving market mechanisms for the development of the service sector. The study examined the mechanisms of market development, the mechanisms of improving the methodology, the classification of economic elements in a dialectical and teaser manner, comparative and solistirma analysis, statistics, and method analysis.

Key words: *service sector, labor resources, employment, competition, price, demand, supply, market, investment, management methods, economic methods.*

Аннотация. *В данной статье описано влияние рыночных механизмов на развитие сферы услуг. Также были обсуждены мнения и комментарии по поводу совершенствовния рыночных механизмов развития сферы услуг. Самое*

главное, автор внес предложения по совершенствованию рыночных механизмов развития сферы услуг. В ходе исследования были изучены механизмы развития рынка, механизмы совершенствования методики, классификация элементов экономики диалектическим и тизерным образом, сравнительный и солиштирмовый анализ, статистика, анализ методов.

Ключевые слова: *сфера услуг, трудовые ресурсы, занятость, конкуренция, цена, спрос, предложение, рынок, инвестиции, методы управления, экономические методы.*

KIRISH

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida xizmat ko‘rsatish sohasi jahon iqtisodiyotining muhim va tez sur’atlar bilan rivojlanayotgan soha sifatida o‘zining salmoqli o‘rniga ega. Jahonning rivojlangan G‘arb mamlakatlarida xizmat ko‘rsatish sohasi milliy iqtisodiyotning ustun rivojlangan, birinchi darajali sektoriga aylandi. Uning YaIM hajmini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, aholi bandligini ta’minlash, ularning daromadlarini va bo‘sh vaqtlarini ko‘paytirish va boshqa muhim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni bajarishdagi roli tobora ortib bormoqda. AQSh yalpi ichki maxsulotining 70 foizi, Fransiyaning 71 foizi, Germaniyaning esa 62,5 foizi xizmat ko‘rsatish sohasi hissasiga to‘g‘ri keladi. Shuningdek, ushbu mamlakatlarda iqtisodiyotda band bo‘lgan aholining 70 foizidan ortig‘i xizmat ko‘rsatish sohasida faoliyat ko‘rsatmoqda.

O‘zbekistonni rivojlantirish konsepsiyasida 2030 yilga borib, xizmat ko‘rsatish sohasidagi band aholi soni iqtisodiyotda band aholi sonining 58,7 foizni tashkil etish vazifasi qo‘yilgan[4]. Bunday keng ko‘lamli ulkan vazifalarni bajarish xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etadi. Iqtisodiyoti jadal taraqqiy etgan mamlakatlarda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishda, tarmoqlarni boshqarishda ularning faoliyatini tashkil etishda nafaqat iqtisodiy mexanizmlarning elementlarini takomillashtirish, balki sohada bozor mexanizmlarini joriy etish masalasiga ham alohida e’tibor qaratishadi. Masalan, AQSh, Yaponiya, Germaniya, Janubiy Koreya va boshqa G‘arb davlatlari milliy iqtisodiyotning soha va tarmoqlarini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirish hamda samaradorligini oshirish asosida barqaror iqtisodiy taraqqiyotga erishgan. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib O‘zbekistonda ham xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirish masalasi dolzarb hisoblanadi.

[4] O‘zbekiston Respublikasining 2035-yilgacha rivojlanish Strategiyasining konsepsiyasi rasmiy sayti: Uzbekistan2035. Uz.//uz

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

“Xizmat ko‘rsatish sohasining nazariy asoslarini, uni rivojlantirishning amaliy muammolari va tendensiyalarini tadqiq etgan. Shuningdek, xizmat ko‘rsatish sohasini resurslar bilan ta’minlash va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqqan” (Василенко Н.В., 2022: 439). “XXI asr boshidagi AQSh rivojlanish tendensiyasi va bozor modelining xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlanish yo‘llari, boshqarish mexanizmlari, iqtisodiy o‘sishga ta’sir etuvchi omillar tahlili, davlatning iqtisodiyotdagi ishtiroki to‘g‘risida konseptual yondashuvlar bayon qilingan” (Супян В.Б., Бабич С.Н., Давыдов А.Ю., Зименко Р.И., 2022:560.). “Xizmat ko‘rsatish sohasida marketingning asosiy fuksiyalari, xizmatlar narxining shakllanish mexanizmlari, xizmatlar bozorining holati va unda marketing tadqiqotlarini o‘tkazish tartibi hamda aholiga ko‘rsatiladigan xizmatlarning standartlarini aniqlagan” (Новикова М.А., 2021: 192).

Tadqiqotchilar tomonidan xizmat ko‘rsatish sohasida bozor mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha ayrim usullar taklif qilingan. Masalan, xizmat ko‘rsatish sohasida bozor mexanizmini takomillashtirish uchun davlat xizmat ko‘rsatish faoliyati bilan shug‘ullanuvchi iqtisodiy sub’ektlarini qo‘llab-quvvatlash (Макарова С.Н., 2021:40), iste’molchilarni esa rag‘batlantirish orqali sohada barqaror bozor mexanizmini ta’minlash usuli taklif etilgan. Ushbu masalaga noan’anaviy tarzda yondashib, quyidagi tavsiyani bergan: “sohada bozor mexanizmini takomillashtirish uchun monopoliyaga qarshi qonun ishlab chiqish zarur” (Пороховский А. А., 2020: 24-38). N.K.Raximov ham С.Н. Макарова singari xizmat ko‘rsatish sohasi davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanish zarur, deb hisoblaydi (Raximov N.K., 2022:21). Bizning nazarimizda, bugungi kunda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha umum e’tirof etilgan yagona usuli yo‘q.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirish muammolarini metodolik o‘rganish, sohaning iqtisodiy elementlarini tasniflash bo‘yicha dialektik va tizimli yondashuv, qiyosiy va solishtirma tahlil, statistik yondashuv hamda guruhlash usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘zbekistonda davlat tomonidan amalga oshirilayotgan samarali makroqtisodiy siyosat natijasida aholini ish bilan ta’minlashda ijobiy o‘zgarishlar sodir bo‘lmoqda. Hududlardagi bandlik darajasining o‘sishi shundan dalolat beradi. Fikrimizning dalili sifatida hududlar bo‘yicha bandlik darajasining dinamikasini keltirmoqchimiz (1-jadval). Ba’zi hududlar jumladan, Toshkent, Andijon viloyatlari respublika

ko‘rsatkichidan 2-3 punktga, Toshkent shahari esa 14,1 punktga yuqori. Lekin ularda yalpi hududiy maxsulotlarni ishlab chiqarish hajmi kam. Masalan, 2024 yilda Toshkent viloyatida aholining bandlik darajasi 72,8 foizni tashkil etib turgan bir vaqtda, yalpi hududiy maxsulotning hajmi YaIM tarkibida 12,5 foizni tashkil etayapti (O‘zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi., 2024:23). Bizning nazarimizda, Toshkent viloyati mavjud imkoniyatlardan unumli foydalangani yo‘q. Chunki Samarqand viloyatida aholining bandlik darajasi respublika ko‘rsatkichidan 4,5 punktga kam bo‘lishiga qaramasdan yalpi hududiy maxsulotning hajmi mamlakat YaIMning 9,5 foizini tashkil etadi (O‘zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi., 2024:23). Xuddi shunday ma’lumotlarni respublikamizning qolgan hududlarida ham ko‘rish mumkin.

Milliy iqtisodiyotning rivojlanishida mehnat resurslarini ish bilan ta’minlash masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy tadqiqot ishlarida bu borada e’tiborga molik fikrlar bildirilgan. Ba’zi tadqiqot ishlarida bandlik darajasi 70 foizni tashkil etishini ma’qullashgan. Tahlillar shuni aniqladiki, hududlarda xizmat ko‘rsatish sohasi imkoniyatlaridan hali to‘liq foydalanganicha yo‘q. Xizmat ko‘rsatish sohasining xususiyatlari, jamiyatdagi o‘zgarishlarga tezda moslashuvchanligi, tadbirkorlik faoliyatini boshlashda qulayliklari, yangi ish o‘rinlarni yaratishdagi keng imkoniyati va shu kabi boshqa jihatlari kishilarni ushbu sohada band etish va daromad topish imkonini beradi. Birlashgan millatlar tashkilotining 2030 yilga mo‘ljallagan taraqqiyot dasturida xizmat ko‘rsatish sohasi qishloq aholisini ish bilan ta’minlash va kambag‘allikni barham berishda muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlangan.

Shuningdek, Xalqaro mehnat tashkilotining hisob-kitoblariga ko‘ra, xizmat ko‘rsatish sohasining 1 foizga o‘sishi kambag‘allik darajasini 1,5 foizga kamaytiradi.

1-jadval

2021-2024 yillarda O‘zbekiston Respublikasi hududlarida mehnatga layoqatli aholining bandlik darajasi[5]

№	Hududlar nomi	Yillar				2024-yilning 2021-yilga nisbatan o‘zgarishi, (+;-)
		2021	2022	2023	2024	
		Foiz	Foiz	Foiz	Foiz	
1.	Qoraqalpog‘iston respublikasi	60,9	61,6	62,9	63,2	+2,3
2.	Viloyatlar: Andijon	68,2	69,5	70,6	71,2	+3,0

[5] O‘zbekistonda mehnat va bandlik. Toshkent., 2025. – B.60-75.

3.	Buxoro	67,3	67,2	68,7	68,8	+1,5
4.	Jizzax	67,5	66,2	66,3	67,7	+0,2
5.	Qashqadaryo	62,2	61,9	61,9	62,8	+0,6
6.	Navoiy	68,3	67,7	69,8	70,2	+1,9
7.	Namangan	65,5	64,8	65,9	66,2	+0,7
8.	Samarqand	63,7	64,7	65,0	65,2	+1,5
9.	Surxondaryo	64,5	64,2	63,8	64,3	-0,2
10.	Sirdaryo	64,6	64,0	63,8	64,5	-0,1
11.	Toshkent	70,3	71,0	72,2	72,8	+2,5
12.	Farg‘ona	66,2	67,1	68,4	68,9	+2,7
13.	Xorazm	64,0	64,7	66,9	67,5	+3,5
14.	Toshkent shahri	83,3	82,5	82,3	83,8	+0,5
15.	O‘zbekiston Respublikasi	66,9	67,2	67,9	69,7	+2,8

Hududlarda xizmat ko‘rsatish sohasidagi ulkan imkoniyatlardan foydalanish darajasi bugungi kun talablariga javob bermaydi. Prezident Sh.Mirziyoev viloyatlardagi har tashriflarida hududlarning iqtisodiy, mehnat va tabiiy salohiyatdan yaxshi foydalanilmayotganligini, istiqboldagi taraqqiyotini aniqlashga yetarli e’tibor berilmayotganligini ta’kidlaydilar.

Hududlarda mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta’minlash, jumladan, qishloq aholisi turmush darajasi va sifatini oshirishdek dolzarb muammo mavjud. O‘zbekistonda jami aholining qariyb 50,0 foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi[6]. Ma’lumotlarga qaraganda jahondagi jami qashshoq aholining 70 foizi ham aynan qishloq joylarda yashovchi aholidir[7]. O‘zbekistonda ham kambag‘al oilalar sonining aksariyati bizning taxminiy hisobimiz bo‘yicha 60 foizdan ortig‘i qishloq joylariga to‘g‘ri keladi. Ushbu dolzarb muammoning yechimi iqtisodiyotning asosiy sohasi va hozirda mamlakat iqtisodiyotini jadal rivojlantirishning “drayveri”ga aylangan xizmat ko‘rsatish sohasi hal etishi mumkin. Demak, hududlarda xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirish uchun bozor mexanizmlarni tashkomillashtirishni taqozo etadi.

Xizmat ko‘rsatish sohasining yaxshi rivojlanmagan tarmoqlari hali juda ko‘p, ularning hisobidan sohani rivojlantirish imkoniyatlari benihoya keng. Nazarimizda, xizmat ko‘rsatish sohasini respublikada boshqa hududlarida jadal rivojlantirish hisobidan sohani YaIM ulushini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish lozim. Xizmat ko‘rsatish sohasi aholi bandligini ta’minlashning yangi shakllarini tashkil etishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

[6] O‘zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to‘plam. Toshkent: 2024 : 36.
[7] https://www.eurekalert.org/pub_releases/2019-03/ifpr-2gf032219.php (murojaat qilingan sana: 20.11. 2024-yil).

2-jadval

O‘zbekiston Respublikasida mehnat resurslari va band aholi soni dinamikasi[8]

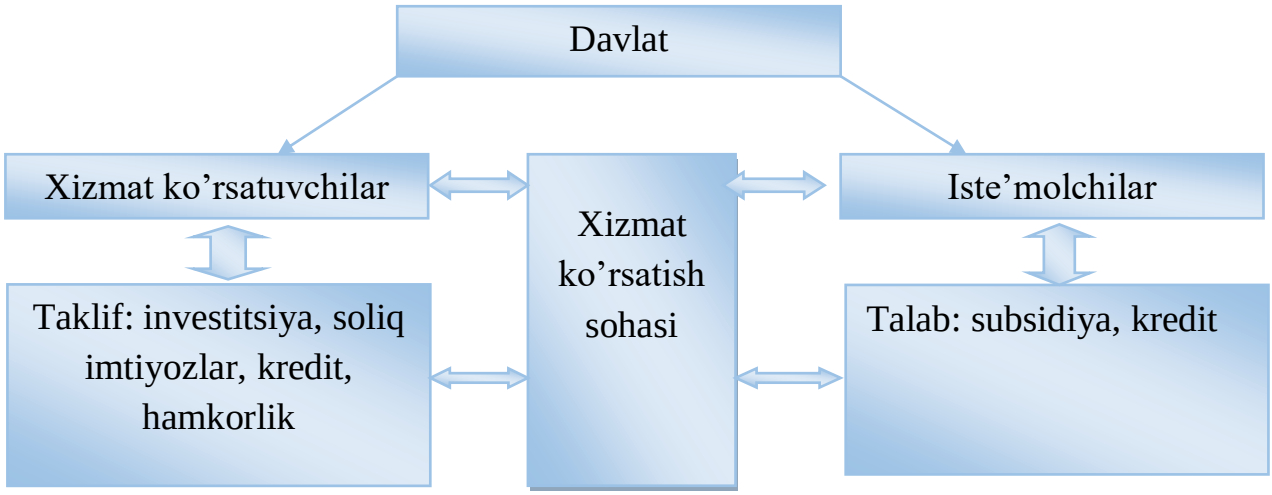
Ko‘rsatkichlar	Yillar					2024 yilning 2020 yilga nisbatan o‘sishi, %
	2020	2021	2022	2023	2024	
Doimiy aholi soni, ming kishi	34558,9	34558,9	35271,3	36024,9	37543,2	108,6
Mehnat resurslari soni, ming kishi	19158,2	19158,2	19393,2	19568,1	20085,2	104,8
Ish bilan bandlar soni, ming kishi	13239,3	13239,3	13706,2	13989,5	14261,9	107,7
Mustaqil tarzda ish qidirayotganlar soni, ming kishi	1012,1	1012,1	1235,4	1324,6	1365,8	134.9
Ishsizlik darajasi, foizda	10,5	9,6	8,9	6,8	5,5	x

Respublikamizda doimiy aholi soni muntazam oshib borishi kuzatilmoqda, ya’ni 2024 yilda doimiy aholi 37543,2 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, ushbu ko‘rsatkichning 2020 yilga nisbatan o‘sishi 108,6 foizga yetgan. Respublikamizda ish bilan bandlar soni 2024 yil 2020 yilga nisbatan 107,7 foizga ko‘paygan. 2024 yilda ishsizlik darajasi 5,5 foizni tashkil etdi (2-jadval).

Iqtisodiyot tarmoqlarida bo‘layotgan tarkibiy o‘zgarishlar aholi bandligi ta’minlashga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ba’zi tarmoqlarda jumladan bank va moliya, tashish va saqlash, savdo tarmoqlarida band aholi qisqarib, ta’lim, sog‘liqni saqlash, turizm kabi tarmoqlarida band aholi soni ortib borayapti (O‘zbekistonda mehnat va bandlik. Statistik to‘plam. T.:-2024: 40.). Ma’lumki, xizmat ko‘rsatish sohasining ba’zi tarmoqlari mavsumiy xarakterga ega bo‘lganligi sababli aholini doimiy ish bilan ta’minlash imkonini bermaydi. Shuning uchun aholini ish bilan ta’minlashning yangicha, ya’ni “kunlik ish bilan ta’minlash” shaklini joriy etish lozim. Xorij

[8] Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Тошкент, 2025. Б.60-65.

mamlakatlari tajribasi ushbu masalada ijobiy natijalarga erishgan. Masalan, Janubiy Koreyaning “Arbayt Samushil” (Kunlik ish beruvchi markaz), AQShda maxsus vebsaytlardan foydalanish yo‘lga qo‘yilgan. Masalan, barcha yo‘nalishlar bo‘yicha “Indeed”, soatbay ishlar bo‘yicha “Snagajob”, mahalliy ish joylari uchun “Craigslist”, mavsumiy ishlar bo‘yicha “CoolWorks”, masofaviy ishlar uchun “FlexJobs”, talabalar ish topish uchun “CollegeGrad” kabi veb saytlar joriy qilingan. Germaniyada aholiga kunlik ish bilan ta’minlash xizmatlarini tashkil etish uchun bandlik agentliklari tashkil etilgan (Agentur für arbeit). O‘zbekistonda ish beruvchilardan va ishsizlardan o‘tkazilgan sotsiologik so‘rovlarda aholini ish bilan ta’minlashning noan’anaviy ko‘rinishlarini jumladan, bir martalik ish, soatbay ish va kunlik ish bilan ta’minlash maqsadga muvofiq ekanligini bildirishgan. Bizlar hozirgi kunga qadar xizmat ko‘rsatish sohasining milliy iqtisodiyotdagi atigi sanoqli muammolarni bartaraf etish yo‘llarini tahlil qildik. Vaholanki, xizmat ko‘rsatish sohasining jamiyat taraqqiyoti uchun imkoniyatlari katta. Ushbu imkoniyatlarni ro‘yobga chiqishi sohada bozor mexanizmlariga bog‘liq. Xizmat ko‘rsatish sohasida bozor mexanizmlarini takomillashtirish murakkab vazifa. Shu sababli olimlar, tadqiqotchilar, soha mutaxassislari bozor mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha yagona to‘xtamga kelgani yo‘q. Ular o‘zi xos uslubda bozor mexanizmlarini takomillashtirish mumkin, degan xulosaga kelishgan. Shularning ba’zilarini tahlil qilamiz.

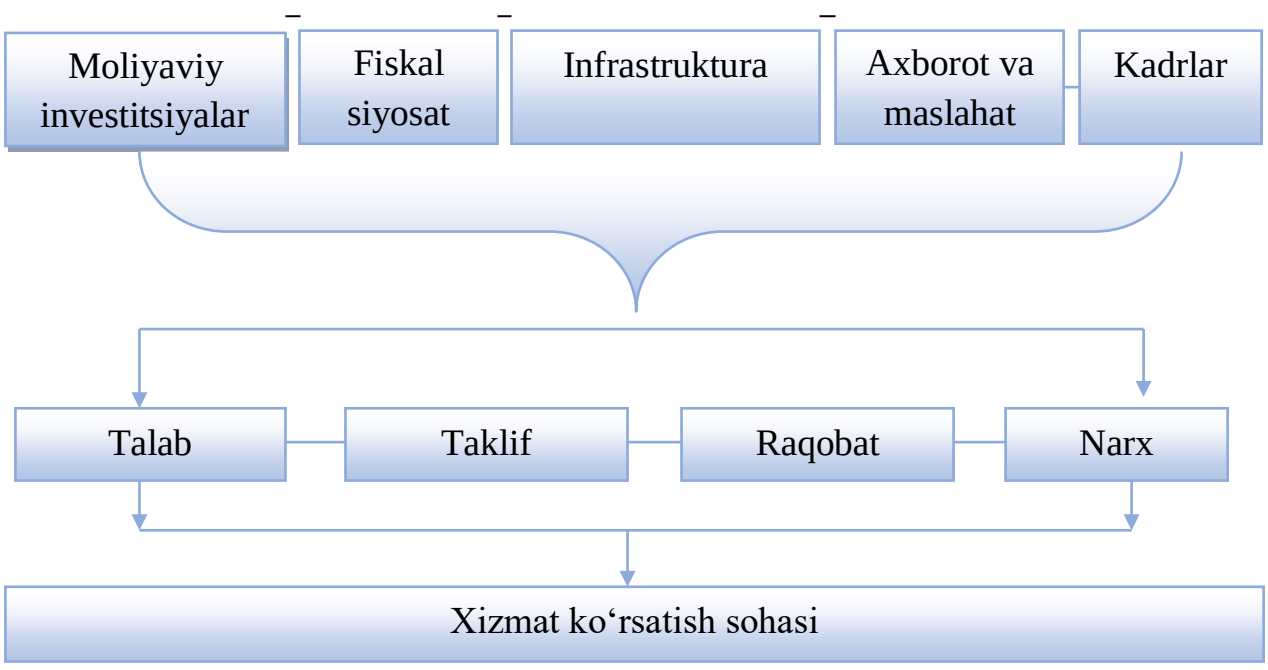
1-rasm. Xizmat ko‘rsatish sohasi barqaror rivojlanishining bozor mexanizmi.

Yuqorida nomlari zikr etilgan iqtisodchi olimlar tomonidan taklif etgan bozor mexanizmlarining o‘ziga xos jihati shundaki, ular sohada davlatning iqtisodiyotga aralashuvini qo‘llab-quvvatlagan. Masalan, S.N.Makarova sohada bozor mexanizmlarini joriy etish uchun quyidagi ikkita yondashuvdan foydalangan:

Birinchisi, davlat xizmat ko‘rsatish faoliyati bilan shug‘ullanuvchi iqtisodiy sub’ektlarini qo‘llab-quvvatlash, iste’molchilarni esa rag‘batlantirish orqali sohada barqaror bozor mexanizmini ta’minlash usuli (1-rasm).

Ikkinchisi, iste’molchilar xaridini qo‘llab-quvvatlash usuli.

S.N.Makarova xizmat ko‘rsatish sohasida bozor mexanizmini takomillashtirish uchun asosiy e’tiborni talab va taklif elementlariga qaratadi. Shuningdek, u davlatning aholini xizmatlarga bo‘lgan talabini shakllantirishda muhim rol o‘ynashini e’tirof etadi hamda aholi xaridini oshirishda ish haqining o‘zi yetarli emasligini ko‘rsatadi. U iste’molchilar uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratish (kredit, subsidiya va boshqalar) orqali xizmatlardan yanada keng foydalanishga erishish mumkinligini asoslab beradi. A.A.Poroxovskiy esa ushbu masalaga noan’anaviy tarzda yondashgan. U barqaror bozor mexanizmini ta’minlashda biron-bir moliyaviy elementlardan (kredit, subsidiya, investitsiya, soliq imtiyozlari, byudjet va boshqalar) foydalanmagan. Shu nuqtai nazardan qaralganda uning yondashuvi S.N.Makarovanikidan farq qiladi. N.K.Raximov davlat sohaning rivojlanishi uchun moliyaviy investitsiyalarni kiritish, fiskal siyosatni yuritish shuningdek, axborot va maslahat markazlarini tashkil etish, malakali kadrlarni tayyorlash orqali ko‘maklashish lozimligini tushuntirib bergan. Agarda tadqiqotchining ushbu konsepsiyasini chizmada shakllantirsak quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi (2-rasm).

2-rasm. Xizmat ko‘rsatish sohasini qo‘llab-quvvatlash mexanizmi.

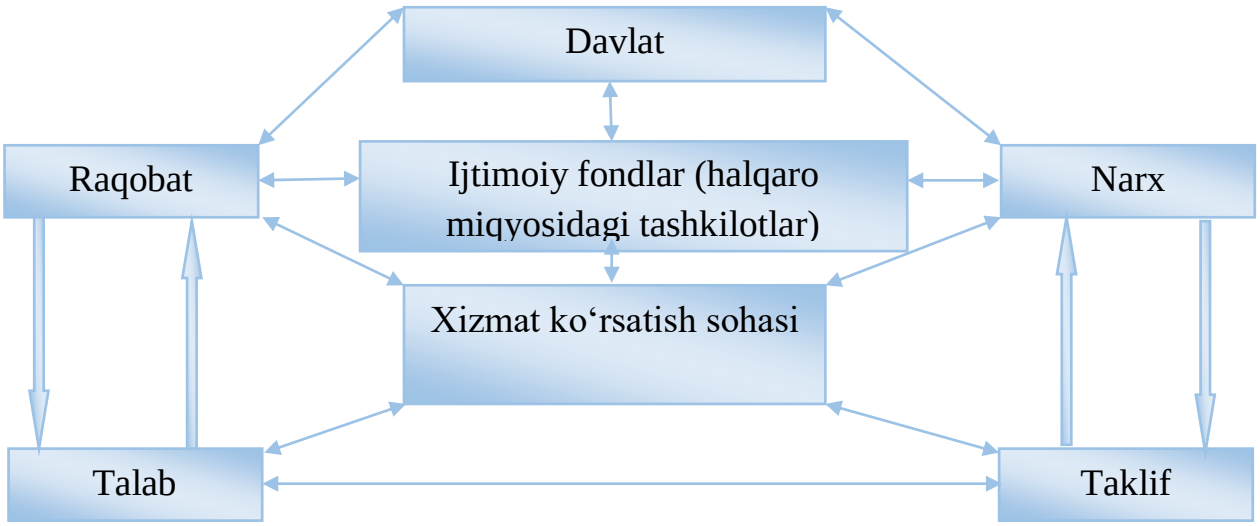
N.K.Raximovning xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha bildirgan taklifini amalda tatbiq etsak ijobiy natijaga erishish mumkin. Chunki, xizmat ko‘rsatish sohasi rivoji ko‘p jihatdan moliyaviy mablag‘larga hamda malakali kadrlarga bog‘liq. Shuningdek,

xizmat ko‘rsatish sohasi ma’lum shart-sharoitlar ta’siri ostida ham rivojlanadi. Masalan, sog‘liqni saqlash tarmog‘i aholiga sifatli tibbiy xizmatlarni ko‘rsatish uchun zamonaviy texnologiyalarga, inshootlarga ega bo‘lishi lozim va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti erkin iqtisodiyot bo‘lganligi bilan davlatning moliyaviy yordamiga muxtoj. Aholining yalpi talabini davlatning ishtirokisiz shakllantirib bo‘lmaydi. Yalpi talab albatta boshqarilishi va tartibga solib turilishi lozim. Bu xususda ko‘pgina olimlar o‘z qarashlarini bayon qilishgan. Masalan, V.V.Papov “... jahon tajribasi, muayyan darajada davlat aralashuviga asoslangan bozor mexanizmlariga ega o‘zini o‘zi boshqarish iqtisodiyoti yuqori samaradorli ekanligini ko‘rsatmoqda”, deb ta’kidlagan. Shuningdek u yana o‘z qarashlarini boyitib, quyidagi fikrni ham bildirgan: “... o‘z ixtiyoriga qo‘yilgan bozor, ham iqtisodiy tizimning, ham butun davlatning poydevoriga putur yetkazishga qodir juda ko‘plab oldindan aytib bo‘lmaydigan muammolarni keltirib chiqardi. Chunki bozor barqaror infratuzilmani yaratish va qo‘llab-quvvatlashga qodir emas” (Попов В.В., 2014: 136-159.).

Tadqiqotchilar va olimlarning aksariyatlari davlatning iqtisodiyotga aralishishi orqali bozor mexanizmini barqarorligini ta’minlashga erishish mumkin, degan xulosaga kelishgan. Jumladan, Ye.Glazova Ye.,M. Stepanovalar ham davlat tomonidan narxlarni tartibga solishdagi iqtisodiy usullarini ko‘rsatib, bozor mexanizmining barqarorligini ta’minlashda davlat ishtirokining zarurligini e’tirof etgan tadqiqotchilarning qarashlarini qo‘llab-quvvatlaganlar (Глазова Е., Степанова М., 2011: 40-50).

Xizmat ko‘rsatish sohasida bozor mexanizmlarini takomillashtirishning quyidagi usulini taklif etamiz (3-rasm):

3-rasm. Xizmat ko‘rsatish sohasini rivojlantirishning bozor mexanizmlarini takomillashtirish[9].

[9] Muallif ishlanmasi.

Biz taklif etayotgan usulning mohiyati shundan iboratki, xizmat ko‘rsatish sohasida bozor mexanizmlari davlat hamda ijtimoiy fondlar (halqaro tashkilotlarning ijtimoiy-iqtisodiy ko‘magi) yordamida takomillashtiriladi. Bozor iqtisodiyotida sodir bo‘ladigan quyidagi o‘zgarishlar xizmat ko‘rsatish sohasi faoliyati bilan shug‘ullanadigan tadbirkorlarga muammo keltiradi: stixiyali raqobat, inflyatsiya, ishsizlik va shu kabilar. Ushbu muammolarni oldini olish, bozor mexanizmining to‘g‘ri yo‘nalishini ta’minlash, ongli faoliyatni talab etadiki, uni o‘z holiga qo‘yib, befarq bo‘lish inson tabiatiga to‘g‘ri kelmaydi. Davlat va ijtimoiy tashkilotlar yordamida bozor mexanizmlarini tartibga solinishi sohaning taraqqiyot darajasini tezlashtiradi. Iqtisodiyoti jadal rivojlangan mamlakatlar bu sohada katta ishlarni amalga oshirganlar. Ayniqsa, AQSh, Yaponiya, Germaniya, Angliya kabi yirik mamlakatlar va Gollandiya, Daniya, Shvesiya, Janubiy Koreya mamlakatlarining bozor mexanizmlarini takomillashtirish borasidagi boy tajribalari tahsinga sazovor. Zamonaviy xizmat ko‘rsatish turlari, innovatsion texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish, daromadlarni qayta taqsimlashning eng ma’qul usullarini qo‘llash va boshqa iqtisodiy jarayonlarda davlatning roli juda yuqori bo‘lgan. Ularning tabiiy resurslardan unumli foydalanish borasida erishgan muvaffaqiyatlari ibrat namunalariga aylanib bormoqda.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xizmat ko‘rsatish sohasining rivojlanishida bozor elementlarining ta’siri katta. Masalan, raqobat - sohani rivojlanishiga, jumladan, sohaning faoliyat turlarini ko‘paytirishga, xizmatlar sifatini oshirishga, xizmatlar narxini barqarorlashtirishga, umuman olganda, xizmatlar bozori muvozanatini ta’minlashga ta’sir qiladi. Agarda raqobat elementi o‘z funksiyasini bajarmasa, unda soha bozor ishtirokchilarining bir taraflama manfaatiga xizmat qiladi. Natijada bozor muvozanatga erishmaydi. Bu o‘zgarishlar, birgina xizmat ko‘rsatish sohasi bilan shug‘ullanuvchi iqtisodiy sub’ekt faoliyati doirasida bo‘lsa, bu hodisa mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga salbiy ta’sir etmaydi. Biroq, bunday hodisani mamlakat miqyosida va xizmat ko‘rsatish sohasi darajasida ko‘rilsa, yalpi talabni kamayishiga olib kelib, bozor muvozanati buzilishiga sabab bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Василенко Н.В. (2022) Экономика туризма и сферы обслуживания. Учебник. – Москва: НИЦ ИНФРА-М. – 439 стр.

2. Глазова Е., Степанова М. (2011) Цены: Рыночный механизм и государственное регулирование. Мировая экономика и международные отношения. №10.С.40-50.

3. Макарова С.Н. (2021) Развитие механизма управления рынком инфокоммуникационных услуг. 08.00.05-Экономика и управление народным

хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами- сфера слуг). Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Санк Петербург, С.40.

4. Новикова М.А. (2021) Основы маркетинга сферы услуг: учебное пособие. – Москва: НИЦ ИНФРА-М., – 192 стр.

5. Орлов А. (2013) Медпрактикум. Свободная медицина свободной Франции. Деловой партнер.uz // №15(991) 11-17 апрель, -21 с.

6. Пороховский А. А. (2020) Рыночный механизм американской экономики: роль цифровизации // США & Канада: экономика – политика – культура. – Выпуск № 5 С. 24-38 .

7. Попов В.В. (2014) Экономическое чудо переходного периода: как Узбекистану удалось то, что не удалось ни одной постсоветской экономике// Журнал Новой экономической ассоциация. №1.С.136-159.

8. Рахимов Н.К. (2022) Развитие механизма государственной поддержки производителей в сфере услуг (на материалах Республики Таджикистан). Специальность 08.00.05 - Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями и комплексами - сфера услуг). Автореферат на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Душанбе, С.21.

9. Супян В.Б., Бабич С.Н., Давыдов А.Ю., Зименко Р.И. (2022) Экономика США: эволюция модели и условиях глобализации. Учебник. – Москва: Магистр: ИНФРА-М. – 560 стр.

10. Ўзбекистон Республикасининг 2035 йилгача ривожланиш стратегиясининг концепцияси. Расмий сайти: Uzbekistan2035. Uz.//uz

11. Ўзбекистонда ижтимоий ривожланиш ва турмуш даражаси. Статистик тўплам.Тошкент, 2024. Б.23.

12. Ўзбекистонда ижтимоий ривожланиш ва турмуш даражаси. Статистик тўплам.Тошкент, 2024. Б.23.

13. Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Статистик тўплам. Т.:-2024 й. Б.40

14. Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Тошкент, 2025. Б.60-65.

16.Ўзбекистон Республикасининг 2035 йилгача ривожланиш Стратегиясининг концепцияси. Расмий сайти: Uzbekistan2035. Uz.//uz

18. https://www.eurekalert.org/pub_releases/2019-03/ifpr-2gf032219.php (мурожаат қилинган сана: 20.11. 2024 йил).

19. O‘zbekiston Respublikasining 2035 yilgacha rivojlanish Strategiyasining konsepsiyasi. Rasmiy sayti: Uzbekistan2035. Uz.//uz

20. https://mulohaza.uz/xabar/sfera-uslug-v-prioritetax-posstanovleniya (murojaat qilingan sana:16.03.2021 yil).

REFERENCES:

1. Vasilenko N.V. (2022) Ekonomika turizma i sferi obslujivaniya. Uchebnik. – Moskva: NIS INFRA-M. – 439 str. (In Russian)

2. Glazova Ye., Stepanova M. (2011) Seni: Rinochniy mexanizm i gosudarstvennoye regulirovaniye. Mirovaya ekonomika i mejdunarodnie otnosheniya. №10.S.40-50. (In Russian)

3. Makarova S.N. (2021) Razvitiye mexanizma upravleniya rinkom infokommunikatsionnix uslug. 08.00.05-Ekonomika i upravleniye narodnim xozyaystvom (ekonomika, organizatsiya i upravleniye predpriyatiyami, otraslyami, kompleksami- sfera slug). Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata ekonomicheskix nauk. Sank Peterburg, S.40. (In Russian)

4. Novikova M.A. (2021) Osnovi marketinga sferi uslug: uchebnoye posobiye. – Moskva: NIS INFRA-M., – 192 str. (In Russian)

5. Orlov A. (2013) Medpraktikum. Svobodnaya meditsina svobodnoy Fransii. Delovoy partner.uz // №15(991) 11-17-aprel, -21 s. (In Russian)

6. Poroxovskiy A. A. (2020) Rinochniy mexanizm amerikanskoy ekonomiki: rol sifrovizatsii // SSHA & Kanada: ekonomika – politika – kultura. – Vipusk № 5 C. 24-38 . (In Russian)

7. Popov V.V. (2014) Ekonomicheskoye chudo perexodnogo perioda: kak Uzbekistanu udalos to, chto ne udalos ni odnoy postsovetskoy ekonomike// Jurnal Novoy ekonomicheskoy assotsiatsiya. №1.S.136-159. (In Russian)

8. Raximov N.K. (2022) Razvitiye mexanizma gosudarstvennoy podderjki proizvoditeley v sfere uslug (na materialax Respubliki Tadjikistan). Spetsialnost 08.00.05 - Ekonomika i upravleniye narodnim xozyaystvom (ekonomika, organizatsiya i upravleniye predpriyatiyami, otraslyami i kompleksami - sfera uslug). Avtoreferat na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata ekonomicheskix nauk. Dushanbe, S.21. (In Russian)

9. Supyan V.B., Babich S.N., Davidov A.Yu., Zimenko R.I. (2022) Ekonomika SSHA: evolyutsiya modeli i usloviyax globalizatsii. Uchebnik. – Moskva: Magistr: INFRA-M. – 560 str. (In Russian)

10. O‘zbekiston Respublikasining 2035-yilgacha rivojlanish ctrategiyasining konsepsiyasi. (In Uzbek)

11. O‘zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to‘plam.Toshkent, 2024. B.23. (In Uzbek)

12. O‘zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi. Statistik to‘plam.Toshkent, 2024. B.23. (In Uzbek)

13. O‘zbekistonda mehnat va bandlik. Statistik to‘plam. T.:-2024 y. B.40 (In Uzbek)

14. O‘zbekistonda mehnat va bandlik. Toshkent, 2025. B.60-65. (In Uzbek)

16.O‘zbekiston Respublikasining 2035-yilgacha rivojlanish Strategiyasining konsepsiyasi. (In Uzbek)

18.https://www.eurekalert.org/pub_releases/2019-03/ifpr-2gf032219.php (murojaat qilingan sana: 20.11. 2024-yil). (In Uzbek)

19. O‘zbekiston Respublikasining 2035 yilgacha rivojlanish Strategiyasining konsepsiyasi. (In Uzbek)

20. https://mulohaza.uz/xabar/sfera-uslug-v-prioritetax-posstanovleniya (murojaat qilingan sana:16.03.2021 yil). (In Uzbek)

O‘ZBEKISTON VILOYATLARIDA ISTE’MOL TOVARLAR BOZORINING JADAL RIVOJLANISH OMILLARI VA TENDENSIYALARI

FACTORS AND TRENDS OF THE RAPID DEVELOPMENT OF THE CONSUMER GOODS MARKET IN THE REGIONS OF UZBEKISTAN

ФАКТОРЫ И ТЕНДЕНЦИИ БЫСТРОГО РАЗВИТИЯ РЫНКА ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ ТОВАРОВ В РЕГИОНАХ УЗБЕКИСТАНА

Abdirashidov Ashirali Abdirashidovich
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Islom iqtisodiyoti va moliyasi,
ziyorat turizmi kafedrasi dotsenti, i.f.n.
Tel.: +998 93 530-33-58
E-mail: ashirali.abdirashidov@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7737-0155

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston hududlarida iste’mol tovarlari bozorining jadal rivojlanishiga turtki bo‘lgan asosiy omillar va paydo bo‘layotgan tendensiyalar ko‘rib chiqiladi. Unda iqtisodiy islohotlar, demografik dinamika, uy xo‘jaliklari daromadlarining ortishi va mintaqaviy investitsiya siyosatining bozor o‘sishiga ta’siri tahlil qilinadi. Mahalliy ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, transport va logistika infratuzilmasini takomillashtirish, raqamli savdo platformalarini rivojlantirish va kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning tobora ortib borayotgan ta’siriga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqotda iste’mol talabidagi mintaqaviy farqlar, chakana savdo formatlarini modernizatsiya qilish va yuqori sifatli, mahalliy ishlab chiqarilgan tovarlarga o‘tish ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: *mintaqaviy iqtisodiyot, iste’mol tovarlari bozori, bozorni rivojlantirish, iqtisodiy islohotlar, mintaqaviy tendensiyalar, uy xo‘jaliklari talabi, raqamli savdo, tadbirkorlik, investitsiya muhiti.*

Abstract. The article examines the main factors and emerging trends that drive the rapid development of the consumer goods market in the regions of Uzbekistan. It analyzes the impact of economic reforms, demographic dynamics, increasing household incomes, and regional investment policy on market growth. Particular attention is paid to the expansion of local production capacities, improvement of transport and logistics infrastructure, development of digital trading platforms, and the increasing influence of small businesses and private entrepreneurship. The study highlights regional differences in consumer demand, the modernization of retail formats and the shift to high-quality, locally produced goods.

Keywords: *regional economy, consumer goods market, market development, economic reforms, regional trends, household demand, digital trade, entrepreneurship, investment climate.*

Аннотация. В статье рассматриваются основные факторы и формирующиеся тенденции, определяющие быстрое развитие рынка потребительских товаров в регионах Узбекистана. Анализируется влияние экономических реформ, демографической динамики, роста доходов домохозяйств и региональной инвестиционной политики на рост рынка. Особое внимание уделяется расширению местных производственных мощностей, совершенствованию транспортно-логистической инфраструктуры, развитию цифровых торговых платформ и усилению влияния малого бизнеса и частного предпринимательства. В исследовании освещаются региональные различия в потребительском спросе, модернизация форматов розничной торговли и переход к высококачественным товарам местного производства.

Ключевые слова: *региональная экономика, рынок потребительских товаров, развитие рынка, экономические реформы, региональные тенденции, спрос домохозяйств, цифровая торговля, предпринимательство, инвестиционный климат.*

KIRISH

O‘zbekiston hududlarida iste’mol tovarlari bozorining jadal rivojlanishi mamlakatning davom etayotgan iqtisodiy o‘zgarishlarining eng muhim jihatlaridan biriga aylandi. so‘nggi o‘n yillikda O‘zbekiston bozorlarni liberallashtirish, xususiy tadbirkorlikni rag‘batlantirish va ta’minot zanjirlari samaradorligini oshirishga qaratilgan keng qamrovli iqtisodiy islohotlarni amalga oshirdi. Ushbu islohotlar shahar va qishloq hududlarida iste’mol bozorlarining tuzilishi va dinamikasini tubdan o‘zgartirdi, natijada iste’mol hajmining sezilarli darajada o‘sishi, mavjud mahsulotlarning diversifikatsiyasi hamda mahalliy va import tovarlari ta’minotining kengayishi kuzatildi (International Trade Administration, 2025).

Iqtisodiy nuqtayi nazardan, iste’mol tovarlari bozori uy xo‘jaliklari farovonligi va xarid qobiliyatining omili bo‘lib xizmat qiladi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda iste’molchilarning umumiy xarajatlari keskin oshdi. Masalan, 2025-yilning ikkinchi choragida iste’mol xarajatlari taxminan 489 488 milliard so‘mga yetdi, bu avvalgi choraklarga nisbatan sezilarli darajada ko‘p va makroiqtisodiy modellarga ko‘ra yil oxiriga kelib 939 344 milliard so‘mdan oshishi prognoz qilinmoqda (Trading Economics, 2025). Ushbu o‘sish daromadlarning o‘sishi, tezlashtirilgan urbanizatsiya va an’anaviy bozorlar, zamonaviy supermarketlar hamda raqamli platformalarni o‘z ichiga olgan diversifikatsiyalashgan chakana savdo formatlaridan keng foydalanish bilan bog‘liq. Bundan tashqari, yirik hududlarda chakana savdo

aylanmasining barqaror o‘sishi kuzatilmoqda. Jumladan, Toshkent shahar statistika boshqarmasi (2025) ma’lumotlarga ko‘ra, 2025-yilda chakana savdo aylanmasi o‘tgan yilga nisbatan 14 foizdan oshgan iste’mol tovarlar bozori faolligining dinamikasini ta’kidlaydi.

Biroq, bu o‘sish o‘z o‘zidan sodir bo‘lmaydi. Iste’mol sektoridagi inflyatsiya bosimi asosiy muammo bo‘lib qolmoqda, yillik narxlarning o‘sishi ikki xonali darajaga yetmoqda. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi (2025) ma’lumotlariga ko‘ra iste’mol narxlari indeksi 2024-yil noyabr oyida 10,0 foizni tashkil etdi. Bu ko‘rsatkich 2025-yilning mos davriga kelib 7,5 foizga ega bo‘lib 2,5 foiz pasaygan. Bu uy xo‘jaliklarining xarid qilish qarorlariga, ish haqi va jamg‘armalarning real qiymatiga ta’sir qiladi. Bundan tashqari, bozor rivojlanish sur’ati va tuzilishini sezilarli darajada mintaqaviy tafovutlar tavsiflaydi. Xususan, Toshkent va Namangan kabi shahar markazlarida iste’molchilar talabi kuchli va mahsulotlarning xilma-xilligi yuqori bo‘lsa-da, ba’zi qishloq joylarda infratuzilma cheklovlari va daromad darajasining pastligi tufayli orqada qolmoqda.

Ushbu hodisalarni ilmiy o‘rganish juda muhim hisoblanadi. O‘zbekiston hududlarida iste’mol tovarlari bozorining tez kengayishini shakllantiruvchi omillar va tendensiyalarni chuqur tahlil qilish makroiqtisodiy siyosat, mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar va iste’molchilar xatti-harakatlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tushunishga imkon beradi. Ushbu dinamikani tushunish siyosatchilar, iqtisodchilar va biznes rahbarlariga O‘zbekistonning kengroq iqtisodiy modernizatsiyasi sharoitida bozor integratsiyasini kuchaytirish, teng mintaqaviy o‘sishni rag‘batlantirish va barqaror iste’molchilar farovonligini ta’minlash imkoniyatlarini aniqlashga imkoni beradi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

O‘tish davri va rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda iste’mol tovarlari bozorlarining tez kengayishi bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlar ko‘p sabablarga ko‘ra izohlanadi, bu tushuntirishda institutsional siyosatni liberallashtirish, daromad va demografiyadagi tarkibiy o‘zgarishlar, logistika va savdo infratuzilmasini yaxshilash va texnologik diffuziya (raqamli tijorat va to‘lov tizimlari) ta’kidlanadi. taqqoslanadigan o‘tish davri iqtisodiyotlaridan olingan empirik tadqiqotlar rasmiy bandlik va real ish haqining oqilona siyosati tufayli sodir bo‘lgan turtki yalpi talabni oshiradi, savdoning barqarorlashuvi va logistika sohasidagi oldinga siljishlar esa taqsimot xarajatlarini kamaytiradi va uy xo‘jaliklari uchun mavjud bo‘lgan mahsulot turlarini kengaytiradi (World Bank, 2025). Jahon banki va XVJning O‘zbekiston bo‘yicha tadqiqotlari, shuningdek, xususiy iste’mol va xizmat ko‘rsatish sohasi dinamikasining ichki talab o‘sishiga yaqin omil sifatida ortib borayotganligini ta’kidlaydi.

Milliy statistik nashrlar va so‘nggi bozor hisobotlari yanada qat’iy mintaqaviy tahlilni amalga oshirishga imkon beradigan yuqori chastotali ko‘rsatkichlarning yangi to‘plamini taqdim etadi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi (2025) milliy chakana savdo aylanmasi va uy xo‘jaliklari iste’moli agregatlari 2024-2025-yillarda ikki xonali nominal o‘sishni barqaror ko‘rsatmoqda, makrobarqarorlik ko‘rsatkichlari esa uy xo‘jaliklarining real xarid qobiliyatini shakllantirishda davom etmoqda. Ushbu statistik tendensiyalar mintaqaviy qiyosiy tadqiqotlar uchun qulay muhit yaratadi, bu esa kesimdagi heterojenlikni (viloyatlar, Toshkent shahri, viloyatlar va Qoraqalpog‘iston o‘rtasidagi farqlar) vaqt qatorlari dinamikasi bilan birlashtiradi.

Ushbu tadqiqot uchun so‘nggi adabiyotlarning ikkita yo‘nalishi ayniqsa dolzarbdir. KPMG (2023) ga ko‘ra birinchidan, chakana savdoni raqamlashtirish bo‘yicha adabiyotlar internet xizmatlarining yaxshilanishi bilan bozorlarda onlayn ayriboshlashning tez qo‘llanilishini bildiradi. Bozor tahlillari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonning elektron tijorat sektori mutlaq jihatdan nisbatan kichik bo‘lsa-da, kelgusi 3-5 yil ichida umumiy chakana savdodagi ulushini sezilarli darajada oshirishi, taqsimot shakllari va iste’molchilarni izlash xatti-harakatlarini o‘zgartirishi mumkin. Ikkinchidan, mintaqaviy rivojlanishga bag‘ishlangan adabiyotlarida infratuzilma imkoniyatlari va mahalliy investitsiya muhiti milliy talabning o‘sishi mintaqaviy bozorning chuqurlashishiga qanday ta’sir qilishini belgilaydi. Ushbu nuqtayi nazarlarni birlashtirish daromad va urbanizatsiya, logistika va bozorga kirish, hamda raqamli tijorat va chakana savdo formatini modernizatsiya qilishning mintaqaviy iste’mol tovarlari bozorining kengayishining qo‘shma determinantlari sifatidagi roli haqida tekshirilishi mumkin bo‘lgan gipotezalarni beradi.

Mavjud manbalar milliy darajadagi agregatlarni taqdim etsa-da, quyidagi tadqiqotlarni amalga oshirish zarurati mavjud:

– mintaqaga xos omillarni ajratib olish uchun O‘zbekistonning ma’muriy bo‘linmalari bo‘ylab panel ekonometrik texnikalarni joriy etish;

– mikro (uy xo‘jaliklari xarajatlari va firmalar soni)ni mezo ko‘rsatkichlari (logistika sig‘imi, chakana firmalar tuzilishi) bilan birlashtirish;

– muqobil makroiqtisodiy ssenariylar bo‘yicha namunaviy bo‘lmagan prognozlarni ishlab chiqish. So‘nggi 10 yillikdagi mintaqaviy ko‘rsatkichlarning uyg‘unlashtirilgan panelini yaratish;

– o‘zgarmas omillar va ekonometrik usullardan foydalangan holda ta’sirlarni baholash.

Ushbu tadqiqot yo‘nalishini rag‘batlantiruvchi asosiy milliy ko‘rsatkichlar qatoriga so‘nggi yillarda chakana savdo aylanmasining tez o‘sishi va iste’mol xarajatlarining sezilarli darajada ortishi kiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ma’lumotlar manbalari mintaqaviy va milliy statistika (O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi)ning yillik va davriy chakana va ulgurji savdo aylanmasi, iste’mol narxlar indeksi subindekslari va biznes registri hisoblari, O‘zbekiston Markaziy bankining real xarid qobiliyati o‘lchovlarini tuzish uchun ishlatiladigan oylik INI seriyalari ko‘rsatkichlari, xalqaro tashkilotlar (XVJ, Jahon banki)ning YaIM o‘sishi prognozlari va prognozlash uchun ekzogen kirish sifatida ishlatiladigan ssenariylar, elektron tijorat bozori hajmi va prognoz qilingan kengayish sur’atlari, sektoral ulush prognozlarini kalibrlash uchun ishlatiladigan chakana bozor bahosi kabilar xizmat qiladi.

Mintaqaviy chakana savdo bozori hajmi va elektron tijorat ulushining o‘rta muddatli prognozlari (2026-2028) uchun ekonometrik prognozlash va trend-ekstrapolyatsiya usullari qo‘llaniladi. Milliy chakana savdo aylanmasi 2024-2025-yillarda O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi (2025) ma’lumotlarida kuzatilgan sur’atlarda o‘ssa (2025-yil uchun yillik nominal o‘sish ~10%) va inflyatsiya 9–10% ga yaqin barqarorlashsa, real chakana savdo o‘sishi 2026-2028-yillarda yiliga 3–6% atrofida prognoz qilinmoqda, shahar hududlari (Toshkent, Namangan, Farg‘ona) yuqori ballari tufayli qishloq viloyatlaridan yiliga taxminan 2-4 foiz punktga ustunlik qiladi. Raqamlashtirishni oshirish ssenariysi bo‘yicha elektron tijorat daromadlari yaqin kelajakda (past bazadan) yiliga 20-30% ga o‘sishi va 2027-yilga kelib umumiy chakana savdoning o‘rtacha bir xonali ulushiga yetishi mumkin. Bu sanoat prognozlari va sektorning 2022-2024-yillardagi kichik bazasiga mos keladi.

Mintaqaviy ma’muriy ma’lumotlar hisobot kechikishlarini va heterojen sifatni ko‘rsatishi mumkin. Norasmiy savdo va qayd etilmagan chegaralararo xaridlar (chegara viloyatlarida muhim) mintaqaviy aylanmada o‘lchov xatosini keltirib chiqaradi va ba’zi yuqori chastotali ko‘rsatkichlar uchun qisqa vaqt oralig‘i ba’zi dinamik baholovchilarning kuchini cheklaydi. Bu muammolar manbalarni triangulyatsiya qilish, instrumental strategiyalar va prognozlarda ishonch intervallarini aniq oshkor qilish orqali bartaraf etiladi.

Metodologik natijalarga erishishning qisqacha mazmuni quyidagilar bilan belgilanadi:

– O‘zbekistonning 14 ta ma’muriy birligi uchun uyg‘unlashtirilgan panel ma’lumotlar to‘plami (2015-2025 yy.);

– Aholi jon boshiga iste’mol, chakana savdo, logistika imkoniyatlari va raqamli texnologiyalarni joriy etishga nisbatan mintaqaviy chakana savdo aylanmasining elastikligini ajratib turuvchi ekonometrik hisob-kitoblar;

– O‘zbekiston ma’muriy-hududiy birliklariaro o‘zaro ta’sirlar tahlili;

– 2026-2028-yillarga mo‘ljallangan ssenariylarga asoslangan prognozlar, noaniqlik diapazonlari va siyosatga tegishli qarama-qarshiliklar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Empirik tahlil so‘nggi o‘n yillikda O‘zbekiston hududlarida iste’mol tovarlari bozorining kengayishida sezilarli tezlashuvni tasdiqlaydi. Umumiy chakana savdo aylanmasi, real ko‘rsatkichlarga nisbatan pasaytirilgan holda (bazaviy yil 2015 = 100), 2015-2024-yillarda taxminan 85-92% ni tashkil etadi, bu o‘rtacha yillik real o‘sishni 6,2-6,8% ga tenglashtiradi. 2025-yilgi dastlabki ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, bu o‘sish trayektoriyasi o‘zgarishsiz qolmoqda, yil boshidagi chakana savdo aylanmasi indekslari 2025-yilning 3-4-choraklariga kelib yillik real o‘sishni 9,5-10,8% oralig‘ida qayd etdi.

Mintaqalar bo‘yicha real chakana savdo aylanmasining o‘zgaruvchanlik koeffitsiyenti 2015-yildagi 0,38 dan 2024-yilda 0,27 gacha pasaydi, bu esa yuqori o‘sish sur’atlariga ega shahar markazlari va orqada qolgan qishloq viloyatlari o‘rtasidagi doimiy tafovutlarga qaramay, o‘rtacha yaqinlashuvni ko‘rsatadi.

Aholi jon boshiga chakana savdo aylanmasining tahlili mintaqalararo sezilarli xilma-xillikni ko‘rsatadi. 2024-yilda:

– Toshkent shahrida aholi jon boshiga chakana savdo aylanmasi taxminan 8,1 million so‘mni tashkil etdi, bu respublika bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichdan 2,4 baravar ko‘p;

– Farg‘ona va Namangan viloyatlarida aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan ko‘rsatkichlar 4,2-4,6 million so‘mga yaqin bo‘lib, bu shahar aholisining zichligi va bozor faolligini aks ettiradi;

– Qoraqalpog‘iston va Surxondaryoda aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan aylanmaning pastligi (2,9-3,1 million so‘m) qayd etildi, bu o‘rtacha daromadlarning pastligi va logistika aloqalarining zaifligi bilan izohlanadi.

Regressiya hisob-kitoblari aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad va urbanizatsiya darajasi mintaqaviy chakana savdo ko‘rsatkichlarining statistik jihatdan ahamiyatli bashorat qiluvchi omil ekanligini tasdiqlaydi, bu esa o‘zgarmas effektlar va vaqtinchalik tendensiyalarni nazorat qiladi.

Panel regressiya spetsifikatsiyasi asosiy o‘zgaruvchilari uchun empirik jihatdan ahamiyatli elastiklikni ko‘rsatdi. Aholi jon boshiga real iste’mol 0,62 elastiklik mintaqaviy real iste’mol xarajatlarining 10% ga oshishi real chakana savdo aylanmasining 6,2% ga o‘sishi bilan bog‘liqligini va boshqa omillarni o‘zgarmas

holda saqlashini ko‘rsatib, uy xo‘jaliklarining bir martalik daromadlari tezroq o‘sadigan mintaqalar (xususan, Toshkent va Samarqand) iste’mol tovarlarining barcha kichik sektorlarida o‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqori bo‘lgan bozor rivojlanishini ko‘rsatmoqda.

Chakana savdo formati indeksi 0,47 bilan elastiklik bahosi modernizatsiyaning kuchli tarkibiy rolini ko‘rsatadi. Zamonaviy chakana savdo formatlarini tez qabul qilgan mintaqalar iste’mol tovarlari toifalarida yuqori sof o‘sishga erishgan. Odatda logistikaning o‘n foizga yaxshilanishi chakana savdo aylanmasining 3,3 foiz o‘sishiga olib keladi. Logistikaning ta’siri, ayniqsa, tez buziladigan va yuqori qiymatga ega toifali uchun yaqqol bilinadi. Elektron tijoratning kirib borishi va raqamli to‘lovlarni qabul qilish darajasi yuqori bo‘lgan mintaqalar, ayniqsa 2021-yildan keyingi davrda, umumiy o‘sish bo‘yicha yuqori natijalarga erishdi.

Bozordagi tarkibiy o‘zgarishlar 2018-2025-yillar davomida sezilarli darajada o‘zgarib, zamonaviy chakana savdo formatlari umumiy chakana savdo aylanmasining ulushini 15 foizdan 32 foizgacha oshirdi. Bu o‘zgarish eng yuqori zichlikdagi mintaqalarda yaqqol ko‘rinib turibdi, bu yerda integratsiyalashgan ta’minot zanjirlari va xorijiy investitsiyalar zamonaviy taqsimotini qo‘llab-quvvatlaydi. Elektron tijoratning umumiy iste’mol tovarlari aylanmasidagi ulushi 2019-yildagi taxminan 2,4 foizdan 2025-yil oxiriga kelib 7,8 foizgacha oshdi, bu ham infratuzilmani yangilash (mobil internet qamrovi 93% dan oshdi), ham fintech integratsiyasini aks ettiradi. Ushbu segment yillik hisobda taxminan 25-30% ga o‘sib, an’anaviysidan oshib ketdi. An’anaviy bozorlar qishloq va chekka hududlarda hali ham ustunlik qilsa-da, ularning mutanosib hissasi 2015-yildagi 80 foizdan 2025-yilda 55 foizgacha darajaga qisqargan.

Makroiqtisodiy tebranishlarga qaramay iste’mol narxlari indeksi 2023-2025-yillarda yiliga 8,5–11,2 foiz oralig‘ida o‘zgarib tursa ham real iste’mol talabi barqaror bo‘lib qoldi. Nominal aylanmaga qo‘llaniladigan deflyatorlar quyidagilarni ko‘rsatadi:

– chakana savdoning real aylanmasi yuqori inflyatsiya yillarida ham ijobiy o‘sishni saqlab qoldi, iste’mol narxlari indeksi moslashtirilgandan so‘ng 2023-2024-yillarda o‘rtacha real o‘sish 6,5 foizni tashkil etdi.

– ish haqi o‘sishi kuchliroq bo‘lgan hududlar (Toshkent shahri ish haqi indeksi yiliga 7-9 foizga o‘smoqda) yuqori real xarid qobiliyatini saqlab qoldi, bu esa uzoq muddatli toifalarda ixtiyoriy xarajatlarni qo‘llab-quvvatlaydi.

Bu inflyatsiya dinamikasining turli ta’sirlarga ega ekanligini ko‘rsatadi. Nominal narxlar ko‘tarilsa, mintaqaviy ish haqi moslashuvi va bandlikning o‘sishi real talabning qisqarishini yumshatadi.

O‘zbekiston hududiy iste’mol tovarlari bozorlarining o‘zaro ta’sir qiluvchi taklif, talab va institutsional kuchlar tomonidan boshqariladigan ko‘p qirrali o‘zgarishini yoritib beradi.

Bozor kengayishining asosiy dvigateli uy xo‘jaliklari xarajatlarining o‘sishi bo‘lib qolmoqda. ma’lumotlariga ko‘ra milliy iste’mol xarajatlari 2024-2025-yillarda sezilarli darajada oshdi va ekonometrik natijalar chakana savdo aylanmasining aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan iste’molga nisbatan yuqori elastikligini ko‘rsatadi (Trading Economics 2025). Bu faktlar shuni ko‘rsatadiki, ish haqi, pul o‘tkazmalari yoki ijtimoiy transfertlar orqali mavjud daromadga ta’sir qiluvchilar chakana savdo hajmlariga kuchli ta’sir qiladi, uzoq muddatli tovarlar eng tez va bardoshli tovarlarga javob beradi va xizmatlar ko‘proq o‘zgaruvchanlikni ko‘rsatadi. Shuning uchun o‘rtacha ish haqi dinamikasidan yuqori bo‘lgan metropollar aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan yuqori aylanmani ham, zamonaviy chakana savdo formatlariga tezroq strukturaviy o‘tishni ham qo‘llab-quvvatlaydi.

Real ish haqining ijobiy o‘sishini saqlab turadigan asosiy makro prognozlarga ko‘ra, yalpi chakana savdo talabi o‘rtacha birlikdan yuqori birlikgacha yillik foizlarda o‘sishda davom etadi. Aksincha, daromadlar o‘sishining har qanday barqaror sekinlashishi uzoq muddatli tovarlar segmentlarida nomutanosib ravishda katta qisqarishlarga olib keladi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, modernizatsiya va elektron tijoratdan foydalanish periferik emas, balki, multiplikator jarayonlardir. Zamonaviy chakana savdo va raqamli to‘lovlardan foydalanishni oshirgan hududlarda qisqa muddatli aylanmaning yuqori o‘sishi va xarajatlarni yuqori qiymatli toifalarga qayta taqsimlash qayd etildi. Empirik jihatdan, elastikliklar (mos ravishda ≈0.47 va ≈0.51) shunchalik kattaki, har ikkala indeksning 10% ga yaxshilanishi chakana savdo aylanmasining 4-5% ga oshishiga olib keladi va boshqa omillar o‘zgarmas deb hisoblanadi. Bu kuzatilgan elektron tijorat o‘sish sur’atlari va 2021-2025-yillarda zamonaviy chakana savdoning bozor ulushining o‘sishi bilan mos keladi. Elektron tijorat kichik bazadan taxminan 25-30% yillik sur’atlarda birlashganligi sababli, uning umumiy chakana savdoga qo‘shgan hissasi yaqin kelajakda mutlaq ulushlar kam bo‘lib qolsa ham tezlashishi mumkin (O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi, 2025).

Bozorda logistika statistik jihatdan ahamiyatli, ammo o‘rtacha past elastiklikka ega (0.33), bu transport va zanjirli infratuzilmaning yaxshilanishi mavjud ta’minot oshishini ko‘rsatadi. Ekonometrik diagnostika ijobiy fazoviy avtokorrelyatsiyani aniqlab, transport va ulgurji agregatsiya markazlariga investitsiyalar sezilarli ta’sir etishini anglatadi. Bitta hududda logistikaning yangilanishi qo‘shni viloyatlarda tranzit xarajatlarini kamaytirish va inventarizatsiyani birlashtirish orqali chakana savdo aylanmasini oshishiga xizmat qiladi. Biroq, dastlab sharoitlar har xil bo‘lganligi sababli ularning o‘zaro notekisligi saqlanib turadi. 2025-yil uchun milliy

statistika hududiy darajadagi chakana savdo o‘sish sur’atlarining milliy o‘rtacha ko‘rsatkich atrofida o‘zgarib turishini ko‘rsatadi (mintaqaviy o‘sish sur’atlari 2025-yil hisobot davrlarining boshlarida taxminan 107–111% ni tashkil etdi), bu ham konvergensiya bosimini, ham doimiy tafovutlar mavjudligidan dalolat beradi (O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi, 2025).

Inflyatsiya dinamikasi real iste’mol modellarini sezilarli darajada belgilaydi. 2024-2025-yillarda nominal chakana savdo aylanmasi sezilarli darajada oshgan bo‘lsa-da, real o‘sish sur’atlari iste’mol narxlari indeksining o‘zgarishiga sezuvchan bo‘ldi. So‘nggi ma’lumotlar umumiy inflyatsiyaning mo‘tadil, ammo hali ham muhim ekanligini ko‘rsatadi. O‘tkinchi inflyatsiya va ish haqining yuqoriga qarab o‘zgarishi, real chakana savdo hajmi o‘sishini qo‘llab-quvvatlaydi. Ammo inflyatsiya doimiy va ish haqining o‘sishi bilan nisbatan parallel bo‘lmagan hollarda, iste’molchilarning mahsulotlar sifativga talabi pastlaydi va ixtiyoriy xarajatlarni qisqartiradi. Bu mexanizm asosiy mahsulotlarning nisbatan yuqori barqarorligini va zarur bo‘lmagan bardoshli toifalardagi keskin o‘zgaruvchanlik mavjudligini ko‘rsatdi.

Institutsional islohotlar, ya’ni soliqlarni soddalashtirish, biznesni ro‘yxatdan o‘tkazishni soddalashtirish va maqsadli investitsiya zonalari bozorga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Davlat dasturlari va rag‘batlantirishlari uzoq muddatli ishlab chiqarish bazasini kengaytiradi va zamonaviy chakana savdo va elektron tijoratni qo‘llab-quvvatlaydigan raqamli ekotizimlarni rag‘batlantiradi. Ushbu institutsional o‘zgarishlar kirish xarajatlarini kamaytiradi va iste’molchilarga ko‘proq xilma-xil, yaxshilangan xizmat ko‘rsatish standartlari orqali foyda keltiradigan raqobatbardosh muhitni taqdim etadi.

Ssenariyli tahlil 2030-yilga qadar real chakana savdo o‘sishini yiliga taxminan 5,8–7,2% oralig‘ida taxmin qiladi, elektron tijorat optimistik raqamlashtirish trayektoriyalari ostida o‘n yillikning oxiriga kelib umumiy chakana savdoning ikki xonali ulushiga yetishi mumkin. Biroq, bu prognozlar uchta muhim tashqi omilga bog‘liq:

1. Global savdo va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar muhiti tashqi talabning yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning sezilarli darajada zaiflashishi (masalan, global savdoning pasayishi) importga bog‘liq chakana savdo ta’minotini kamaytiradi va zamonaviy chakana savdo infratuzilmasiga investitsiyalarni kamaytiradi. Bu o‘sish yiliga 1,5–3 foizga sekinlashadigan salbiy ssenariylarga mos keladi.

2. Ichki makrobarqarorlik iste’mol narxlari indeksi yoki valyuta kurslarining katta tebranishlari real daromadlarni pasaytiradi va logistika va chakana savdo formatlaridagi investitsiya rejalarini buzadi.

3. Mazkur sohadagi siyosatni amalga oshirish infratuzilma va raqamli investitsiyalardan olinadigan real foyda mahalliy boshqaruv, loyihalarni amalga oshirish va chakana savdo logistikasidagi qo‘shimcha ko‘nikmalar hamda imkoniyatlarga bog‘liq.

Miqdoriy jihatdan, modelning noaniqlik diapazonlari salbiy sharoitlarda kengayadi. Elektron tijorat o‘sishi prognoz qilingan 25-30% dan yiliga 12-15% gacha sekinlashadi va mintaqaviy konvergensiya eng salbiy stress testlarida to‘xtaydi yoki teskari tomonga o‘zgaradi.

Empirik dalillardan olingan natijalar bo‘yicha hududiy iste’mol tovarlari bozori rivojlanishini yanada jadallashtirish uchun quyidagi tavsiyalar shakllandi:

– ishlab chiqarish klasterlari va shahar iste’mol markazlari o‘rtasidagi yetkazib berish vaqtini qisqartiradigan investitsiyalar qo‘shimcha ta’sirlar orqali yuqori ijtimoiy manfaat keltiradi;

– iste’mol tovarlarini taqsimlash markazlari va raqamli identifikatorlarni rivojlantirish uchun subsidiyalar yoki davlat-xususiy sheriklik o‘rta shaharlarda elektron tijoratni joriy etishni rag‘batlantiradi;

– ortda qolayotgan hududlarda daromadlarning o‘sishini qo‘llab-quvvatlash, ish haqini ortishi hamda kichik va xususiy tadbirkorlikning moliyaviy yaxshilanishlari hududlarda talab o‘sishini tezlashtirishi mumkin;

– inflyatsiya kutilmalarini muvofiqlashtiruvchi monetar va fiskal siyosati real iste’molni saqlab qolish va uy xo‘jaliklari savatlarida sifatni oshirishni ta’minlash uchun juda muhimdir;

– tashqi ta’sirlarni kuzatib borib, global savdoning salbiy ta’sirlariga nisbatan zaiflikni kamaytirish uchun manbalarni diversifikatsiya qilish va ichki qiymat zanjirlarini mustahkamlash talab etiladi.

O‘zbekistonning mintaqaviy iste’mol tovarlari bozorlarining jadal rivojlanishi yakka jarayon emas, balki daromadlarning o‘sishi, chakana savdoni modernizatsiya qilish, logistikani takomillashtirish va institutsional islohotlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan xususiyatdir. Raqamli texnologiyalarni joriy etish va chakana savdoni modernizatsiya qilish bilan bog‘liq empirik jihatdan sezilarli elastiklik shuni anglatadiki, ushbu kanallarga yo‘naltirilgan siyosat va xususiy investitsiyalar bozor chuqurligi va iste’molchilar farovonligida nomutanosib yutuqlarga olib keladi. Makroiqtisodiy barqarorlik hamda raqamli ekotizimlarga doimiy investitsiyalar ta’minlangan holda, O‘zbekiston hududlari keyingi besh-o‘n yil ichida yanada diversifikatsiyalangan, zamonaviy va yuqori qiymatli iste’mol bozorlariga yaqinlashishda davom etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqotda o‘tkazilgan empirik va nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston hududlarida iste’mol tovarlari bozorining jadal rivojlanishi o‘zaro bog‘liq iqtisodiy, texnologik va institutsional dinamika bilan shakllangan ko‘p o‘lchovli jarayondir. So‘nggi bir necha yil ichida chakana savdo formatlarining tarkibiy modernizatsiyasi, uy xo‘jaliklari daromadlarining barqaror o‘sishi, urbanizatsiyaning kuchayishi va logistika yo‘laklarining mustahkamlanishi mintaqaviy iste’mol bozorlarining kengayishini tezlashtirdi. 2030-yilgacha bo‘lgan prognoz qilingan trayektoriyalar, makroiqtisodiy barqarorlik va investitsiyalarning uzluksizligi saqlanib qolsa, ushbu omillar o‘z sur’atini saqlab qolishini yana bir bor ko‘rsatadi.

Birinchidan, daromadlarning o‘sishi va iste’mol shakllarining o‘zgarishi bozor kengayishining asosiy dvigatellari bo‘lib xizmat qilishda davom etmoqda. Elastiklik hisob-kitoblari shuni tasdiqlaydiki, hatto real uy xo‘jaliklari iste’molining ozgina o‘sishi ham chakana savdo aylanmasida sezilarli o‘sishni ta’minlaydi, asosiy bo‘lmagan va yuqori qiymatli toifalar eng dinamik ravishda javob beradi. Bu shuni anglatadiki, ish haqining barqaror o‘sishi va samarali ijtimoiy transfertlar bozorni chuqurlashtirishni davom ettirish uchun muhim shartlardir.

Ikkinchidan, chakana savdo modernizatsiyasi va raqamli transformatsiya qo‘shimcha omillar emas, balki transformatsion katalizatorlar sifatida paydo bo‘ldi. Zamonaviy chakana savdo infratuzilmasi va raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan bog‘liq kuchli elastiklik shuni ko‘rsatadiki, elektron tijoratning kirib borishi, raqamli to‘lovlar va omnikanalli chakana savdo ham metropoliten markazlarida, ham ikkinchi darajali shaharlarda raqobat va iste’molchilar xatti-harakatlarini qayta shakllantiruvchi asosiy kuch bo‘lib qoladi. Ushbu tendensiyalar tezlashishi kutilmoqda, raqamli chakana savdo umumiy aylanmaning tobora muhim ulushini qo‘shishi kutilmoqda.

Uchinchidan, logistika va fazoviy aloqaning roli mintaqalar bo‘ylab uzoq muddatli yaqinlashuv uchun asosdir. Transport infratuzilmasi, mintaqalararo yo‘laklar va ulgurji tarqatish markazlarining yaxshilanishi nafaqat xarajatlarni kamaytiradi va bozorga kirishni oshiradi, balki fazoviy ta’sirlarni ham keltirib chiqaradi — hatto qo‘shni mintaqalarda ham chakana savdo samaradorligini oshiradi. Bu izolyatsiya qilingan mintaqaviy loyihalar o‘rniga integratsiyalashgan, yo‘laklarga asoslangan infratuzilmani rejalashtirish zarurligini ta’kidlaydi.

To‘rtinchidan, tahlil shuni ko‘rsatadiki, makroiqtisodiy barqarorlik va institutsional islohotlar bozor natijalarini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib qolmoqda. Barqaror inflyatsiya, oldindan aytib bo‘ladigan soliq rejimlari, biznesni ro‘yxatdan o‘tkazish tartiblarini takomillashtirish va mahalliy va xorijiy

investitsiyalar uchun rag‘batlantirish chakana savdoni kengaytirish va innovatsiyalar uchun qulay muhit yaratadi. Ushbu institutsional yaxshilanishlar tadbirkorlikni rag‘batlantiradi, raqobatbardosh bosimni kuchaytiradi va turli xil iste’mol mahsulotlarini taklif qilishni oshiradi.

Kelajakka nazar tashlasak, asosiy ssenariy 2030-yilgacha milliy chakana savdo bozorida yiliga 5,8–7,2% barqaror real o‘sishni prognoz qilmoqda, raqamli va logistika ekotizimlari tez rivojlanayotgan mintaqalarda esa yanada tezroq o‘sish kuzatiladi. Biroq, bu natijalar bir nechta xavf omillariga bog‘liq: global savdo uzilishlari, ichki inflyatsiya tebranishlari, valyuta kursining o‘zgaruvchanligi va infratuzilma yoki tartibga solish islohotlarida amalga oshirishdagi kamchiliklar.

Umuman olganda, tadqiqot O‘zbekistonning mintaqaviy iste’mol tovarlari bozorlari yanada zamonaviy, diversifikatsiyalangan va innovatsiyalarga asoslangan chakana savdo ekotizimiga o‘tayotgani haqida xulosa chiqaradi. Daromadlar o‘sishi, chakana raqamlashtirish, logistika modernizatsiyasi va qo‘llab-quvvatlovchi institutlarning yaqinlashishi mintaqalarni kelajakda mustahkam kengayish uchun joylashtirdi. Siyosatchilar raqamli infratuzilmaga ustuvor ahamiyat berish, logistika yo‘laklarini mustahkamlash, makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash va inklyuziv daromad o‘sishini qo‘llab-quvvatlash orqali ushbu trayektoriyani yanada mustahkamlashlari mumkin. Ushbu choralar bilan O‘zbekiston iste’mol tovarlari bozorlarini barqaror rivojlantirishga erishish va bozorga kirish va iste’molchilar farovonligidagi mintaqaviy tafovutlarni kamaytirish uchun yaxshi salohiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Asian Development Bank. (2024). *Caucasus and Central Asia*. Asian Development Bank.

2. J. Bivens, L. Mishel (2023). *Understanding consumer market dynamics in emerging economies*. Journal of Economic Perspectives, 37(3), 122–145.

3. European Bank for Reconstruction and Development. (2023). *Transition Report 2023–24: Investing in resilience*. https://www.ebrd.com/home/news-and-events/publications/economics/transition-reports/transition-report-2023-24.html

4. M.Friedman (1957). *A theory of the consumption function*. Princeton University Press.

5. International Monetary Fund. Middle East and Central Asia Dept. Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation-Press Release; and Staff Report. IMF Staff Country Reports 2024, 210 (2024), accessed 27.12.2025, https://doi.org/10.5089/9798400281686.002

6. International Trade Administration. (2025). Uzbekistan Country Commercial Guide – Market Overview. https://www.trade.gov/country-commercial-guides/uzbekistan-market-overview

7. Keynes J. M. (1936). *The general theory of employment, interest, and money*. Macmillan.

8. KPMG. (2023). E-Commerce in Uzbekistan.

9. Kuznets S. (1971). *Economic growth of nations: Total output and production structure*. Harvard University Press.

10. Lewis W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *Manchester School*, 22(2), 139–191.

11. F. Modigliani, R.Brumberg, (1954). Utility analysis and the consumption function: An interpretation of cross-section data. In K. Kurihara (Ed.), *Post-Keynesian economics* (pp. 388–436). Rutgers University Press.

12. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). O‘zbekiston Respublikasi chakana va ulgurji savdo tovar aylanmasi. https://stat.uz/img/news/21112025/ichki-savdo-press-reliz-uzb-lotin_p50002.pdf

13. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025).

14. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). *Retail and consumer market transformation in emerging economies.* OECD Publishing. https://www.oecd.org/industry/retail

15. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. (2024). *Retail trade turnover and key economic indicators*. https://stat.uz/en

16. Toshkent shahar statistika boshqarmasi. (2025). Toshkent shahri raqamlarda. https://toshstat.uz/uz/

17. Trading Economics. (2025). Uzbekistan Consumer Spending. https://tradingeconomics.com/uzbekistan/consumer-spending

18. World Bank. (2025). Uzbekistan — Country Economic Memorandum: Fostering Private Sector-Led Growth and Global Integration (English). Washington, D.C.: World Bank Group.

REFERENCES:

1. Asian Development Bank. (2024). *Caucasus and Central Asia*. Asian Development Bank.

2. J. Bivens, L. Mishel (2023). *Understanding consumer market dynamics in emerging economies*. Journal of Economic Perspectives, 37(3), 122–145.

3. European Bank for Reconstruction and Development. (2023). *Transition Report 2023–24: Investing in resilience*. https://www.ebrd.com/home/news-and-events/publications/economics/transition-reports/transition-report-2023-24.html

4. M.Friedman (1957). *A theory of the consumption function*. Princeton University Press.

5. International Monetary Fund. Middle East and Central Asia Dept. Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation-Press Release; and Staff Report. IMF

Staff Country Reports 2024, 210 (2024), accessed 27.12.2025, https://doi.org/10.5089/9798400281686.002

6. International Trade Administration. (2025). Uzbekistan Country Commercial Guide – Market Overview. https://www.trade.gov/country-commercial-guides/uzbekistan-market-overview

7. Keynes J. M. (1936). *The general theory of employment, interest, and money*. Macmillan.

8. KPMG. (2023). E-Commerce in Uzbekistan.

9. Kuznets S. (1971). *Economic growth of nations: Total output and production structure*. Harvard University Press.

10. Lewis W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *Manchester School*, 22(2), 139–191.

11. F. Modigliani, R.Brumberg, (1954). Utility analysis and the consumption function: An interpretation of cross-section data. In K. Kurihara (Ed.), *Post-Keynesian economics* (pp. 388–436). Rutgers University Press.

12. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). O‘zbekiston Respublikasi chakana va ulgurji savdo tovar aylanmasi. https://stat.uz/img/news/21112025/ichki-savdo-press-reliz-uzb-lotin_p50002.pdf (In Uzbek)

13. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). (In Uzbek)

14. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). *Retail and consumer market transformation in emerging economies.* OECD Publishing. https://www.oecd.org/industry/retail

15. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. (2024). *Retail trade turnover and key economic indicators*. https://stat.uz/en

16. Toshkent shahar statistika boshqarmasi. (2025). Toshkent shahri raqamlarda. https://toshstat.uz/uz/ (In Uzbek)

17. Trading Economics. (2025). Uzbekistan Consumer Spending. https://tradingeconomics.com/uzbekistan/consumer-spending

18. World Bank. (2025). Uzbekistan — Country Economic Memorandum: Fostering Private Sector-Led Growth and Global Integration (English). Washington, D.C.: World Bank Group.

IQTISODIY REKLAMA MATNLARINING INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI XUSUSIYATLARI

FEATURES OF ECONOMIC ADVERTISING TEXTS IN ENGLISH AND UZBEK

ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТОВ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РЕКЛАМЫ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Muratxodjayeva Feruza Xotamovna
Tillar-2 kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,(PhD)
Oriental Universiteti, 52A, Noraztepa.
Tel.:+998881986777
E-mail: fmuratkhodjaeva@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada reklama tushunchasining mohiyati, uning turlari, jamiyatdagi ahamiyati va tutgan o‘rni atroflicha yoritilgan. Shuningdek, reklama matnlarini maqollar orqali ifodalash masalasi, ushbu usulning afzalliklari va samaradorligi, ularning yaratilish jarayonida ishtirok etuvchi subyektlar haqida muhim ma’lumotlar bayon etilgan. Ingliz va o‘zbek tillaridagi iqtisodiy reklama matnlarining o‘ziga xos lingvistik va pragmatik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilingan. Maqolada iqtisodiyot sohasida keng qo‘llaniladigan ayrim terminlarning o‘zbek tiliga mansubligi, shuningdek, boshqa tillardan o‘zlashgan holda nutqimizda faol ishlatilayotgan birliklar izohlangan. Shuningdek, xorijiy davlatlarning iqtisodiy reklama borasidagi ilg‘or tajribalarini o‘rganish asosida ularning ijobiy jihatlarini milliy amaliyotga joriy etish masalalari yoritilib, tegishli taklif va tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: *reklama, kopirayter, demografik, tijorat, maqol, operator, talab, tendentsiya, texnika, zamonaviy, xaridor.*

KIRISH

Bugungi bozor sharoitida hech qanday tijorat korxonasi u yoki bu shaklda reklamasiz biznesni muvaffaqiyatli amalga oshira olmaydi. Ko‘p asrlar davomida u insonning doimiy hamrohi bo‘lib, zamon bilan hamnafasdir va u bilan birga o‘zgaradi. Hozirgi kunda zamonaviy reklamani tushunish uning rivojlanishining asosiy tarixiy bosqichlarini tahlil qilmasdan turib tatbiq etib bo‘lmaydi. Biznesni muvaffaqiyatli olib boradigan biron bir tijorat tashkiloti mutaxassislar:

- stilistlar, rassomlar, dizaynerlar, operatorlar, rejissiyorlar
- bir so‘z bilan aytganda, reklama beruvchilarning tajribasi va yordamisiz amalga oshmaydi.

Reklamaning kuchi va roli hozirgi kunda o‘ta muhim masala hisoblanadi. Avvalo, reklama odatda ixcham, badiiy ifodalangan, hissiy rangga ega bo‘lgan va potensial xaridorlarning ongi va e’tiboriga tovarlar va xizmatlar haqidagi eng muhim faktlar va ma’lumotlarni yetkazadigan ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Tashqi muhitda, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ro‘y berayotgan doimiy o‘zgarishlar, fan va texnikaning yangi yutuqlarining paydo bo‘lishi reklama bozoridagi o‘zgarishlarga ta’sir qiladi. (Akobirov S., 1968:27) Shunga asoslanib, reklama rivojlanishining bir qator muhim tendentsiyalarini ajratib ko‘rsatish kerak:

- reklamani yaratish va tarqatish jarayonida yangi texnologiyalarning paydo bo‘lishi;
- mahsulotning hayotiylik davrini va iste’molchilar xohish va didlarining o‘zgaruvchanligini qisqartirish;
- demografik o‘zgarishlar;
- reklama bozoridagi hududiy o‘zgarishlar;
- reklamada zamonaviy targ‘ibot vositalaridan foydalanish;
- reklama ta'sir qilish obyektlarini kengaytirish.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Dastlab, “reklama” so‘zining kelib chiqishiga to‘xtalsak, bu so‘z lotincha “advertere” ya’ni “diqqatni qaratmoq”, “e’tiborni jalb qilmoq” so‘zlaridan kelib chiqqan. 19-asr o‘rtalaridan reklamaning iqtisodiyotdagi o‘rni keskin oshgan va asosan gazeta va jurnallar orqali yoyilgan. 20-asrdan boshlab televideniye, radio, internet va pochta orqali reklama berish boshlangan.

Reklama tili ustida ko‘plab olimlar tadqiqot olib borishgan va uni lingvistik jihatdan tadqiq qilishgan. Masalan, Leech reklama matnining asosiy tamoyillarini belgilab bergan: E’tiborni jalb qilishi, O‘qishga osonligi, Esda qolishi va Sotuvga ta’siri (Attention value, Readability, Memorability and Selling power). Zamon o‘zgarishi bilan reklama matniga qo‘yiladigan talablar ham o‘zgarib borishi bu sohada olib borilgan so‘nggi ilmiy yangiliklardan doimiy xabardor bo‘lishni talab qiladi. Shu jumladan, so‘nggi yillarda reklama matniga doir ko‘plab ilmiy ishlar olib borildi. Ushbu o‘rganishlar reklama matnining turli jihatlarini, jumladan, ta’sir kuchi, o‘qishga osonligi, samarasi va ishontiruvchi tili kabilarni tadqiq qilgan. Motes et al. (1992), Myers (1997), Foster (2001), Ding (2003), Kohli et al. (2007), Christopher (2012), Fatihi (2014) kabi ko‘plab olimlar reklama tili va uning lingvistik jihatlarini o‘rganish sohasiga sezilarli hissa qo‘shishgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ular reklama matnining turli jihatlarini tahlil qilishgan va bu sohadagi rivojlanishlarga turtki bo‘lgan. Lekin bu sohadagi taqdidotlar hanuzgacha o‘z muhimligini yo‘qotgani yo‘q, buning sababi esa, reklama sanoatining o‘rni oshib borayotganidir. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi reklama matnlarining lingvistik jihatlarini o‘rganishda qiyosiy tahlil, deduktsiya, lingvistik tasvirlash (kuzatish, izohlash, taqqoslash, umumlashtirish, tasniflash) usullaridan foydalanilgan.

Muhokama va natijalar. Fonetik bosqich. Fonetika termini yunoncha “tovushga oid, tovushli, ovozli” ma’nolarini bildiruvchi “phonetikos” so‘zidan olingan bo‘lib, tilshunoslikning nutq tovushlarining hosil bo‘lish usullarini va akustik xususiyatlarini; bo‘g‘in, nutqning pauza bilan ajraluvchi qismlarini o‘rganuvchi bo‘limidir. Fonetik bosqich nuqtayi nazaridan reklama matnlaridagi tovushlar yordamida hosil qilingan o‘ziga xosliklar o‘rganiladi. Tadqiqotning fonetik qismida reklama matnida qo‘llanilgan lingvistik vositalardan qofiya usuliga misollar keltirildi. (Salimova N., 2015:7) Qofiya she’riyatda va reklama matnlarida keng qo‘llaniluvchi fonetik ohangdoshlik vositasi hisoblanib, unga bir xil tovushlarning takror qo‘llanilishi orqali erishiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bozorning tovarlar va xizmatlar bilan to‘yinganligi mahsulotlar hayotiylik davrining tezlashishiga olib keladi, mos ravishda iste'molchilarning iste'mol didlari doimiy ravishda o‘zgarib turadi. Bu bozorda tovarlarning yangi yoki modernizatsiya qilinganlari bilan tez-tez o‘zgarishiga olib keladi. Reklama menejerlari sotuvlar pasayib borayotgan bozorni tekshirishlari va yangi mahsulotni ilgari surish uchun reklamadan foydalanishlari kerak. Bu reklamaning harakatchanligi oshganidan dalolat beradi. Bozorning haddan tashqari to‘yinganligi esa iste’molchilarning tanlash erkinligiga olib keladi. Demografik o‘zgarishlar bozorga bevosita ta’sir ko‘rsatadi, iste’molchilarning turli yoshdagi guruhlarini turli xil mahsulotlar bilan ta’minlaydi. Bunday segmentatsiya maqsadli auditoriyaning har bir toifasi uchun maxsus reklama ishlab chiqish imkonini beradi. Yirik metropoliyalarning yaratilishi tovar va xizmatlar bozorlarida hududiy o‘zgarishlarga, shuningdek, mahsulotlar assortimentining o‘zgarishiga olib keladi. Shu munosabat bilan bozorni ijtimoiy asosda segmentatsiyalash va shunga mos ravishda maqsadli bozorlar uchun (masalan, shahar va qishloq aholisi uchun) reklama materiallarini yaratish zarur. Reklama sifatida turli xil reklama vositalaridan foydalanish mumkin, shu bilan birga ma'lumot uzatish kanallari qisqaradi va reklama kampaniyasida bir vaqtning o‘zida juda ko‘p miqdordagi reklama vositalari qo‘llaniladi. Reklama faoliyatning turli sohalariga: san’at, adabiyot, madaniyat, sport va boshqalarga ta’sir ko‘rsatadi,

jamiyatda estetik va axloqiy xulq-atvor normalarini tarbiyalashga, odamlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirishga ta’sir qiladi. Bundan tashqari, reklama materiallarini yaratish va joylashtirish jarayonida quyidagi qiyinchiliklarga e'tibor qaratish lozim:

- intruziv reklama;
- reklama materiallarini yaratishda primitivlik;
- idrok etish muammosi;
- reklamaning haddan tashqari yuklanishi;
- yolg‘on reklama;
- qonunchilik bazasining nomukammalligi;
- reklama samaradorligini baholash muammolari.

Haddan tashqari intruzivlik zamonaviy reklamaning eng dolzarb muammosidir. Ko‘p takrorlanadigan va bir xildagi reklamalar me’daga tegadi va iste’molchilar bunday reklamalarni e’tiborsiz qoldirishni boshlaydilar. Samaradorlikni oshirish uchun reklamani tegishli va ma’lum bir maqsadli auditoriyaga maksimal darajada yo‘naltirish kerak. Har bir inson bir xil ma’lumotni o‘ziga xos tarzda qabul qiladi, shuning uchun so‘zlar, iboralar, tasvirlarning muvaffaqiyatsiz kombinatsiyasi reklama mazmuni va ma’nosini noto‘g‘ri tushunishga olib kelishi mumkin.

Reklamachilar reklamaga juda ko‘p ma’lumot qo‘yishga moyil bo‘lib, hatto ba'zida bu reklama mavzusiga hech qanday aloqasi yo‘q ma’lumot bo‘lishi ham mumkin. Haddan tashqari ma’lumot yuklangan reklama uning samaradorligini pasayishiga olib keladi. Reklamaga salbiy munosabat uni yolg‘onga chiqaradi. Bir martalik foyda olishga qiziqqan reklama beruvchi o‘z obro‘sini unutib, yolg‘on reklama yaratadi. Zamonaviy reklama masalalari axloq, vatanparvarlik va jamiyat manfaatlari masalasi bilan juda chambarchas bog‘liq. Reklamani yaratishda ko‘plab reklama beruvchilar nafaqat bu haqda, balki odamlarga hurmatning elementar tuyg‘usini, ularning fikrlarini, hatto o‘z pozitsiyalariga to‘g‘ri kelmasa ham, tan olishni unutishadi. Iste'molchi o‘z ruhiyatini intruziv va yolg‘on reklamadan himoya qila olmaydi. Shuning uchun, reklama xabarini ko‘rish yoki o‘qishdan keyin iste'molchi his-tuyg‘ularida buzilish paydo bo‘ladi. Bu reklamaning ijtimoiy samaradorligi pasayganidan dalolat beradi.

Reklama nimaligi, u nima uchun kerakligi, vazifalari nimadan iboratligi, qanday turlari mavjudligi haqida ma’lumotga ega bo‘ldik. Endi oldimizda reklamani kimlar yaratadi, reklama so‘zlarini kimlar yozadi kabi savollar paydo bo‘ladi. Albatta bu ishni duch kelgan inson amalga oshira olmaydi. Buni kopirayterlar amalga oshiradi. Kopirayting (copywriting – ing.) so‘zma-so‘z tarjimada “matn yozish” ma’nosini anglatadi. Kopirayting deganda, odatda, reklama materiallari yoki matnlarini biznes uchun tayyorlash tushuniladi. Demak,

kopirayterlar – tijorat matnlarini yaratuvchilardir. Kopirayterlar bilbordlar, broshyuralar, kataloglar, qo‘shiq so‘zlari, jurnal va gazeta reklamalari, savdo xatlari va boshqa to‘g‘ridan-to‘g‘ri pochta, televideniye yoki radio reklamalari uchun skriptlar, shiorlar, veb-sayt va ijtimoiy media postlari va boshqa marketing kommunikatsiyalarini yaratishda yordam beradi.

Tijorat matnlari formati, maqsadi va e’lon qilinish darajasiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi:

1. **Reklama matnlari**. Biror bir tovar yoki xizmat turi tashviqotiga oid matnlar reklama matni deyiladi. Misol uchun, lending matni, xizmat turini ifodalovchi matnlar, internet-do‘konning tovar kartochkasidagi matn, ijtimoiy tarmoqlarda tijorat bilan shug‘ullanuvchi postlar matni.

2. **Ko‘ngilochar matnlar**. Bunga kayfiyat beruvchi (kulguli) to‘plamlar, suratlar to‘plami, matnlar va o‘yinlar kiradi. Bu turdagi matnlar tez tarqalib, asosan mahsulotning brend bo‘lishiga xizmat qiladi.

Bu ikkala turdagi matn tovarlar va xizmat turlari haqida foydali axborot berib, o‘ziga xos imij yaratadi. Ko‘pgina kopirayterlar reklama agentliklarida, kopirayter agentliklarida ishlaydilar yoki frilanserlik bilan shug‘ullanadilar.

Reklama agentliklari odatda kopirayterlarni media jamoaning bir qismi sifatida ishga olishadi. Ular badiiy direktorlar yoki ijodiy direktorlar bilan hamkorlik qiladilar. Kopirayter, asosan, mijozdan olingan ma'lumotlarga asoslanib reklama uchun matn yoki ssenariy yozadi. Badiiy direktor reklamaning vizual jihatlari uchun mas'uldir va bosma ishlarida ishlab chiqarishni nazorat qilishi mumkin. Jamoaning istalgan a'zosi umumiy g‘oyani (odatda, konseptsiya deb ataladi) o‘ylab topishi mumkin va hamkorlik jarayoni ko‘pincha ish sifatini yaxshilaydi. Ba’zi agentliklar ma’lum bir sanoat yoki sektorga xizmat ko‘rsatishga ixtisoslashgan bo‘ladi. Kopirayterlik agentliklari kopirayterni bir qator tahririy va tegishli xizmatlar bilan birlashtiradi, ular orasida joylashishni aniqlash va xabar almashish bo‘yicha maslahatlar, ijtimoiy media, qidiruv tizimini optimallashtirish (SEO), ishlab chiqishni tahrirlash, nusxa ko‘chirish, tahrir qilish, faktlarni tekshirish, nutq yozishlarni o‘z ichiga oladi. Ba’zi agentliklarda kopirayterlar doimiy ofisda ishlaydi, boshqalari esa frilanserlardan foydalanadi. Kopirayterlar, shuningdek, tez-tez reklama qiladigan chakana savdo tarmoqlari, kitob noshirlari yoki boshqa yirik firmalar uchun masofadan frilanserlik xizmatini ham ko‘rsatadi. Ular, shuningdek, gazetalar, jurnallar va radio-eshittirishlar uchun reklamalarni yozishlari mumkin. Kopirayterlar texnik yozuvchilarga o‘xshaydi va martabasi bir-biriga mos kelishi mumkin. Umuman olganda, texnik yozuv o‘quvchilarni ishontirishdan ko‘ra, biror ma’lumot va ko‘rsatmalar berish hisoblanadi. Misol uchun, kopirayter avtomobil uchun reklama yozsa, texnik yozuvchi esa undan qanday foydalanishni tushuntirib beruvchi qo‘llanma yozadi.

XULOSA

Yuqorida ta’kidladikki, reklama odatda ixcham, badiiy ifodalangan, hissiy rangga ega bo‘lgan va potensial xaridorlarning ongi va e’tiboriga tovarlar va xizmatlar haqidagi eng muhim faktlar va ma’lumotlarni yetkazadigan ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Shundan xulosa qilsak bo‘ladi-ki, reklama matni tugal fikrga ega bo‘lishi, o‘ziga jalb qiladigan jumlalardan iborat, diqqatni tortadigan so‘zlardan tuzilgan bo‘lishi kerak. Ushbu faktorlarni o‘zida jam qilgan ibora sifatida maqollarni olishimiz mumkin. Maqol – xalq og‘zaki ijodi janri bo‘lib, qisqa va lo‘nda, obrazli va obrazsiz, grammatik va mantiqiy tugallangan ma’noli, chuqur mazmunli hikmat yoki ibora. Muayyan aniq shaklga ega. Maqollarda ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ulari, ijobiy fazilatlari mujassamlashgan bo‘ladi.

Asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda poetik shaklga kelgan. Maqollar mavzu jihatdan nihoyatda boy va xilma-xildir. Vatan, mehnat, ilm-hunar, do‘stlik, ahillik, donolik, hushyorlik, til va nutq madaniyati, sevgi va muhabbat kabi mavzularda, shuningdek, salbiy xislatlar xususida rang-barang maqollar yaratilgan. Maqol uchun mazmun va shaklning dialektik birligi, ko‘p hollarda qofiyadoshlik, ba’zan ko‘p ma’nolilik, majoziy ma’nolarga boylik kabi xususiyatlar xarakterlidir. Maqollarda antiteza hodisasi ko‘p uchraydi, ya’ni bu uning tarbiyaviy sifati hisoblanadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, maqollar bir qator ijobiylikni o‘zida mujassamlashtiradi. Shunday ekan reklama matnlarini maqollar orqali ifodalasak, bu o‘z-o‘zidan reklama saviyasini oshiradi va reklama qilinayotgan tovar yoki xizmat sotuvini yaxshilaydi. Hamda bu usul bugun yaratilgan usul emas, bu anchadan beri ishlatilayotgan va o‘zini oqlagan usuldir. Yo‘l bo‘ylarida osilgan afishalarda, katta-katta monitorlarda reklamalarni maqollar orqali ifodalanganiga ko‘zimiz tushsa, beixtiyor o‘ziga tortishi tayin. Ko‘p bor eshitib ongimizda shakllangan bu iboralarga nisbatan bizda iliqlik paydo bo‘ladi. Bu iliqlik natijasida uning ortidagi mahsulot yoki xizmatga nisbatan bizning qiziqishimiz va ishonchimiz ortadi. Bu esa talabning ortishi demakdir. Va bu talabning ortishi ortida bevosita to‘gri tanlangan reklama turadi. Shunday qilib, reklama beruvchilar o‘z mahsulotlari haqida xabardorlikni oshiradilar va boshqa brendlarni ham qoralash orqali o‘zlarining tovar imidjini yaratishdan qochadilar. Shuningdek, iste'molchilarda o‘z mahsulotlarini izchil takomillashtirish va mukammallashtirish haqida yaxshi taassurot qoldiradilar.

Masalan: Amerikaning eng mazali saqichlaridan, shakarsiz Trident. Bu yerda ikkita hiyla bor: biri reklama Tridentni bilvosita “Amerikaning eng mazali saqichlari” qatoriga qo‘shadi; ikkinchisi – reklama beruvchi atayin “faqat” so‘zini o‘tkazib yuboradi (lekin aniq nazarda tutadi). (Toymuhammedov I., 2005:56) Trident boshqa saqichlar shakarsiz emasligini aytmaydi, lekin “faqat” so‘zi

shunchalik qattiq nazarda tutilgan bo‘lsa, reklama aslida Trident eng mazali saqich ekanligini anglatadi. Superlativ mahsulotlarning o‘ziga xosligini tavsiflaydi. Reklamachilar, shuningdek, iste’molchilarning tovarga bo‘lgan istaklarini qondirish uchun taqqoslashlardan foydalanadilar, masalan: Go‘zallik, donolik, qadr-qimmatni istasangiz, siz Rimmeldan yaxshiroq sotib ololmaysiz. Bu yerda solishtirma mahsulotning o‘ziga xos sifatini ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Yuqoridagilardan shuni ko‘rishimiz mumkinki, taqqoslash va ustunlik (berish) ma'lum bir mahsulot yoki xizmatning afzalligini ta’kidlash uchun yuzaga keladi. Ular mahsulot yoki xizmatning farqiga e'tiborni tortadilar va shu bilan birga ishontirishga urinadilar. Mijozlar har doim sezgirlik bilan solishtirish orqali farqni bilishga moyildirlar. So‘roq so‘zlaridan foydalanish. Reklamani yaratishda reklama beruvchilar ba'zan yuqori sifat va foydalilikni bilvosita oldindan taxmin qilishga undovchi ta'sirni hosil qilish uchun so‘roq so‘zlardan foydalanadilar.

So‘roq so‘zlardan foydalanish reklama beruvchining mahsuloti sifati va funksiyasiga ishonchini ko‘rsatadi, bu esa iste'molchida turli xil to‘g‘ri tanlovlar haqida jo‘shqin tasavvur qoldiradi va ularni sotib olishga undaydi. Reklamada tilni samimiy va do‘stona ohangda qilish, reklama beruvchi va o‘quvchi o‘rtasida yaqinroq munosabat o‘rnatish va unga o‘quvchilar e’tiborini kuchaytirish maqsadida reklamada kishilik olmoshlari, ayniqsa, “siz” va “biz” olmoshlari qo‘llanadi. Bir so‘z bilan aytganda, birinchi va ikkinchi shaxs olmoshlari o‘quvchilarni ruhlantirish va ishontirish uchun do‘stona, samimiy muhit yaratadi.

Va “biz” olmoshidan foydalanish ham o‘quvchida reklama beruvchilarning itoatkorligi va unga yaxshi xizmat ko‘rsatishi haqida taassurot qoldiradi. Kishilik olmoshlardan foydalangan holda, reklama beruvchilar o‘quvchilarni ular taklif qilayotgan barcha mahsulot va xizmatlarda ularning shaxsiy ehtiyojlari va xohishlari hisobga olinganligiga ishontirishga harakat qiladilar va shuning uchun o‘quvchini xarid qilishga ko‘ndiradilar. GM reklamasi shunday bo‘ladi: “Vaqt o‘tishi bilan sifat siz uchun juda ko‘p narsani anglatadi, biz uchun esa bundan ham ko‘proq narsani anglatadi. So‘nggi bir necha yil ichida biz sizga doimiy sifatni taqdim etish uchun kompaniyamizni o‘zgartirdik. Bugun biz yangi avtomobilingiz yoki yuk mashinangizga egalik qilganingizning dastlabki oylaridan boshlab hayotingizning bir qismi bo‘lgan yillar davomida his qiladigan sifatni yaratmoqdamiz.” Bu misolda “biz” kishilik olmoshidan foydalanish o‘quvchiga reklama beruvchini harakatda ekanligini ko‘rish va eshitish hissini beradi, “siz” esa o‘quvchining ehtiyojlari, istaklari va umidlarini ifodalaydi. Bu esa o‘quvchiga reklama beruvchilar g‘amxo‘rlik qiladigan va yordam berishga tayyor bo‘lgan ayni odam o‘zi ekanligini yanada samaraliroq his qildiradi. Natijada, GM kompaniyasi iste'molchiga o‘z avtomobillari va yuk mashinalarining doimiy sifati borasidagi jiddiy g‘amxo‘rligidan chuqur taassurot qoldiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Akobirov S. (1968) Til va terminologiya. - Toshkent.

2. Аникина А. (1993) Англо-русский словарь экономических терминов. Ташкент.

3. Bektemirov X., E. Begmatov. (2002) Mustaqillik davri atamalari. – Toshkent.

4. Barotov Z. (2013) Iqtisodiy matnlarda neologizmlarning tarjima qilinishi. Samarqand.

5. Husanov N., Mirahmedova Z. (2005) Iqtisodiy atamalar va ish yuritish. Toshkent., B. 106.

6. Iqtisodiy matnlarda neologizmlarning tarjima qilinishi mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi (2013)., Samarqand.

7. Salimova N. (2015) Iqtisodiyotga oid matnlar tarjimasining o‘ziga xosliklari. Toshkent.

8. Tursunov U. (1933) O‘zbek terminologiyasi masalalari. – Toshkent.

9. Toymuhammedov I. (2005) Bank ishi – Toshkent.

10. Tog‘ayev S. (2016) Bank ishi uslubiy qo‘llanma. – Samarqand.

11. Zoyirov Z. (2004) Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalar izohli lug‘ati. Toshkent.

12. Виноградов В. С. (1971) Общие и лексические вопросы. - М.: Высшая школа.

13. Диниско Н. С. Специальные возможности перевода текста. Серия «Гуманитарные и социально-экономические науки». Выпуск 5.

14. Карасик В.И. (2000) О типах дискурса. Языковая личность: институциональный и личный дискурс. Научный сборник. - Волгоград: Перемена,.

15. Комиссаров В. Н. (2000) Общая теория перевода. − Москва.

REFERENCES:

1. Akobirov S. (1968) Til va terminologiya. - Toshkent. (In Uzbek)

2. Anikina A. (1993) Anglo-russkiy slovar ekonomicheskix terminov. Tashkent. (In Russian)

3. Bektemirov X., E. Begmatov. (2002) Mustaqillik davri atamalari. – Toshkent. (In Uzbek)

4. Barotov Z. (2013) Iqtisodiy matnlarda neologizmlarning tarjima qilinishi. Samarqand. (In Uzbek)

5. Husanov N., Mirahmedova Z. (2005) Iqtisodiy atamalar va ish yuritish. Toshkent., B. 106. (In Uzbek)

6. Iqtisodiy matnlarda neologizmlarning tarjima qilinishi mavzusidagi bitiruv malakaviy ishi (2013)., Samarqand. (In Uzbek)

7. Salimova N. (2015) Iqtisodiyotga oid matnlar tarjimasining o‘ziga xosliklari. Toshkent. (In Uzbek)

8. Tursunov U. (1933) O‘zbek terminologiyasi masalalari. – Toshkent. (In Uzbek)

9. Toymuhammedov I. (2005) Bank ishi – Toshkent. (In Uzbek)

10. Tog‘ayev S. (2016) Bank ishi uslubiy qo‘llanma. – Samarqand. (In Uzbek)

11. Zoyirov Z. (2004) Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalar izohli lug‘ati. Toshkent. (In Uzbek)

12. Vinogradov V. S. (1971) Obshiye i leksicheskiye voprosi. - M.: Visshaya shkola. (In Russian)

13. Dinisko N. S. Spetsialnie vozmojnosti perevoda teksta. Seriya «Gumanitarnie i sotsialno-ekonomicheskiye nauki». Vipusk 5. (In Russian)

14. Karasik V.I. (2000) O tipax diskursa. Yazikovaya lichnost: institutsionalniy i lichniy diskurs. Nauchniy sbornik. - Volgograd: Peremena,. (In Russian)

15. Komissarov V. N. (2000) Obshaya teoriya perevoda. − Moskva. (In Russian)

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА НА СТОК РЕКИ КАШКАДАРЬЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МОДЕЛЕЙ CMIP5

CMIP5 MODELLARIDAN FOYDALANIB, IQLIM O‘ZGARISHINING QASHQADARYO OQIMIGA TA’SIRINI BAHOLASH

ASSESSING THE IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON THE KASHKADARYA RIVER'S RUNOFF USING CMIP5 MODELS

Унгалов Акмал Наврузович
д.ф.т.н. (PhD)
Мадибоев Нодирбек Жамолидинов
Соискатель
Олимжанов Нодир Олимжанович
Докторант
Гаффоров Хусен Ширинович*
д.ф.т.н. (PhD), с.н.с.
Тел.:+99897 117-42-22
ORCID ID: 0000-0003-3379-1235

Аннотация. Анализ исторических и прогнозируемых климатических изменений является ключевым элементом для эффективного планирования в условиях изменения климата. Сложившаяся ситуация требует срочных и скоординированных мер в таких сферах, как технология, инфраструктура, политика, экономика и охрана окружающей среды.

В данной статье рассматривается влияние крупномасштабной атмосферной циркуляции на изменения речного стока в условиях изменения климата. Для анализа используются данные климатической модели проекта сравнения совокупных моделей (CMIP5), основанные на исторических наблюдениях, а также на сценариях выбросов парниковых газов средней (RCP4.5) и высокой (RCP8.5) интенсивности. Для разработки долгосрочного прогноза изменений динамики речного стока в бассейне реки Кашкадарья были использованы данные глобальных климатических моделей (GCM) для трёх перспективных периодов: 2030-й (2020 - 2039), 2040-й (2040 - 2069) и 2050-й (2060 - 2099).

Исследование служит основой для улучшения оперативного управления водными ресурсами и обеспечения устойчивого развития сельского хозяйства.

Ключевые слова: *изменение климата, речной сток, CMIP5, перспективных периоды, GCM, дельта подход.*

Annotatsiya. Tarixiy va bashorat qilinadigan iqlimiy o‘zgarishlar tahlili iqlim o‘zgarishi sharoitida rejalashtirishning asosiy elementi hisoblanadi. Bunday vaziyatlar texnologiya, infratuzilma, siyosat, iqtisodiyot va atrof-muhitni muhofaza

qilish sohalarida zudlik bilan muvofiqlashtirilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Ushbu maqolada iqlim o‘zgarishi sharoitida daryo oqimining o‘zgarishiga keng ko‘lamli atmosfera sirkulyatsiyasining ta’siri ko‘rib chiqiladi. Tahlil tarixiy kuzatuvlarga asosida, hamda, issiqxona gazlari emissiyasining o‘rtacha (RCP4.5) va yuqori (RCP8.5) ssenariylari bo‘yicha qo‘shma namunaviy taqqoslash loyihasi (CMIP5) iqlim modellari ma’lumotlaridan foydalaniladi. Qashqadaryo daryo havzasida daryo oqimi dinamikasining uzoq muddatli prognozini ishlab chiqish uchun global iqlim modellari (GCM) ma’lumotlari uchta istiqbolli davr: 2030-yil (2020 - 2039), 2040-yil (2040 - 2069) va 2050-yil (2060 - 2099) uchun tahlil amalga oshirildi.

Tadqiqot suv resurslarini samarali boshqarish va qishloq xo‘jaligining barqaror rivojlanishini ta’minlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *iqlim o‘zgarishi, daryo oqimi, CMIP5, istiqbolli davrlar, GCM, delta yondashuvi*

Annotation. Analysis of historical and projected climate changes is a key element for effective planning under climate change conditions. The current situation requires urgent and coordinated actions in areas such as technology, infrastructure, policy, economy, and environmental protection.

This article examines the impact of large-scale atmospheric circulation on changes in river runoff under climate change conditions. The analysis uses data from climate models of the Coupled Model Intercomparison Project (CMIP5), based on historical observations as well as greenhouse gas emission scenarios of medium (RCP4.5) and high (RCP8.5) intensity. To develop a long-term forecast of changes in river runoff dynamics in the Kashkadarya River basin, data from Global Climate Models (GCMs) were used for three future periods: 2030 (2020 - 2039), 2040 (2040 - 2069), and 2050 (2060 - 2099).

The study serves as a basis for improving the operational management of water resources and ensuring the sustainable development of agriculture.

Key words: climate change, river runoff, CMIP5, prospective periods, GCM, delta approach.

ВВЕДЕНИЕ

В последние годы приоритетное значение приобретает обеспечение водохозяйственной безопасности, рассматриваемой как ключевой компонент национальной безопасности в условиях климатической неопределённости и нарастающего дефицита водных ресурсов. Данный процесс особенно обостряется в последние годы в условиях усиливающихся климатических изменений и нарастающего антропогенного воздействия на гидрологические

системы, что приводит к дестабилизации водного баланса и снижению устойчивости водных ресурсов.

Устойчивое управление водными ресурсами становится особенно актуальным на фоне стремительного роста водопотребления со стороны различных отраслей экономики и увеличения потребностей населения в продовольствии. Данные тенденции требуют научно обоснованного, интегрированного и долгосрочного подхода к водохозяйственному планированию и адаптации к меняющимся климатическим и социально-экономическим условиям.

В виду этого особую значимость приобретает развитие и внедрение инновационных методов мониторинга, моделирования и прогнозирования водных ресурсов, основанных на современных климатических и гидрологических моделях. Применение геоинформационных технологий (ГИС), дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ), а также систем поддержки принятия решений (СППР) позволяет повысить точность оценки водного потенциала и обеспечить обоснованное управление водными ресурсами в условиях неопределённости.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ ПО ТЕМЕ

Воздействие изменения климата на водные ресурсы в основном прогнозируется как изменение климатических моделей, возникающее в результате естественных систем и выбросов парниковых газов, вызванных деятельностью человека (Sivakumar B., 2011: 583-600). За последние полвека глобальная средняя температура повысилась примерно на 2 °C, при этом наблюдается тенденция к увеличению количества атмосферных осадков, сопровождающаяся выраженными пространственно-временными и неоднородными колебаниями. Особенно остро последствия климатических изменений проявляются в засушливых и полузасушливых регионах, где экосистемы демонстрируют повышенную чувствительность к климатическим стрессам по сравнению с более увлажнёнными зонами. Согласно данным научных исследований и наблюдений, такие территории, как Центральная Азия, испытывают более высокие темпы потепления – в частности, с 1850 года средняя температура воздуха в регионе увеличилась на 2,2 °C, что более чем в два раза превышает глобальные показатели. Это подчёркивает уязвимость региона к текущим и ожидаемым климатическим изменениям и ставит под сомнение универсальность целевых установок Парижского соглашения, направленного на ограничение глобального потепления ниже 2 °C (Гаффоров Х.Ш., 2024). В условиях нарастающей климатической нестабильности критически важно разработать дифференцированные и регионально

адаптированные стратегии, учитывающие специфику засушливых экосистем, для обеспечения устойчивого управления водными и экологическими ресурсами (Gafforov K.S., 2020: 3369.).

Изменения климатических условий оказывают прямое влияние на количество и распределение водных ресурсов, что проявляется в изменении режима речного стока (Гаффоров Х.Ш., 2021: 19-23), частоте и интенсивности осадков, а также в увеличении случаев засух и наводнений. Это, в свою очередь, создает дополнительные вызовы для управления водными ресурсами, особенно в регионах с ограниченным доступом к воде и высокой зависимостью от сельского хозяйства (Hamidov A., 2021: 123–139).

Анализ климатических изменений важен в условиях неопределённости, вызванной изменением климата и дефицитом водных ресурсов (Гаффоров Х.Ш., 2022: 82-94). Это ключевой фактор для разработки адаптационных стратегий и управления водными ресурсами, особенно в регионах с ограниченными данными, таких как Центральная Азия, где недостаточно мониторинговых станций (Gafforov K.S., 2020). В этих условиях оптимизация стратегий для устойчивого сельского хозяйства, продовольственной безопасности и достижения ЦУР особенно актуальна.

В условиях Узбекистана прогнозирование имеющихся водных ресурсов в речных бассейнах приобретает особую важность в обеспечении устойчивой продуктивности сельского хозяйства и продовольственной безопасности, особенно в связи с неопределённостью, вызванной изменением климата и нарастающим дефицитом водных ресурсов (Гаффоров Х.Ш., 2024).

Несмотря на растущую значимость водных ресурсов как ограниченного и конфликтогенного фактора, в рассматриваемом регионе по-прежнему наблюдается недостаток систематических исследований, направленных на оценку пространственной динамики водных запасов и влияние климатических изменений на их распределение и доступность. Существующий дефицит данных ограничивает возможности для разработки эффективных стратегий управления водными ресурсами и требует повышения исследовательской активности в данной области. Анализ исторических и прогнозируемых изменений осадков, а также оценка связанных с ними рисков распределения и использования водных ресурсов, являются критически важными для разработки эффективных мер, направленных на обеспечение устойчивого управления водохозяйственными системами в долгосрочной перспективе (Гаффоров Х.Ш., 2021). Климатические изменения в странах Центральной Азии способствовали возникновению серьёзных экологических катастроф, включая значительное сокращение ледников в горных массивах Тянь-Шаня и Памир-Алая, а также постепенное усыхание Аральского моря (Gafforov K.S.,

2020). Эти процессы оказывают существенное воздействие на региональные гидрологические циклы, биосферу и социально-экономическую устойчивость, что подчёркивает необходимость интегрированных подходов к адаптации и смягчению последствий климатических изменений. Таким образом, проведение комплексной и высокоточной оценки влияния климатических изменений и динамики осадков в прошлом и будущем приобретает особую важность для предгорных территорий бассейна реки Кашкадарья в условиях глобального потепления. Основная цель данного исследования заключается в количественной оценке доступности водных ресурсов с учётом вариабельности осадков, используя результаты моделирования глобальной циркуляции атмосферы (GCM) в рамках шестой фазы проекта по взаимному сравнению моделей (CMIP5) с применением сценариев выбросов парниковых газов средней (RCP4.5) и высокой (RCP8.5) интенсивности.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В исследовании использованы многолетние метеорологические данные (1951–2023 гг.) Гидрометслужбы Узбекистана. Для оценки климатических изменений применены глобальные климатические модели (GCM) проекта CMIP5 по сценариям RCP4.5 и RCP8.5. Прогнозы выполнены для трёх периодов: 2030, 2040 и 2050 годов. Для повышения точности использован дельта-метод статистической корректировки климатических данных на основе базового периода (1995–2015 гг.). Оценка речного стока проведена с учётом ключевых климатических факторов. Надёжность результатов подтверждена с помощью коэффициентов R^2 и NSE.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Область исследования. Исследуемый район, показанный на рисунке 1, географически расположена между 38°30' и 39°30' северной широты 66°00' и 67°30' восточной долготы. Её истоки находятся на северных склонах Гиссарского хребта в районе 39°18' с.ш. и 66°58' в.д., на территории Согдийской области Таджикистана. Далее река течёт в северо-западном направлении по Кашкадарьинской области Узбекистана, проходя через предгорные и равнинные участки, и заканчивается в южной части пустыни Кызылкум, где теряется в песках.

Область граничит: на востоке с Сурхандарьинской областью, на севере и северо-востоке с Самаркандской областью, на западе с Бухарской областью, на юге и юго-востоке с Республикой Таджикистан (Согдийская область). Такое географическое положение определяет важность области в водохозяйственном и аграрном отношении, а также её трансграничное значение в контексте устойчивого использования водных ресурсов. Общая

площадь бассейна составляет 12000 км^2, длина реки – 378 км. Гидрологический режим реки формируется за счёт смешанного типа питания, включающего снеговое, дождевое и грунтово-родниковое источники. Наибольшая водообеспеченность наблюдается в весенний период – с марта по май, что обусловлено активным таянием снежного покрова в горных районах и увеличением атмосферных осадков. Сложность рельефа обусловлена специфическими характеристиками почвенно-климатического районирования региона, проявляющимися в его широтной зональности и вертикальной поясности. Эти геоморфологические и климатические особенности формируют разнообразие ландшафтов и влияют на пространственное распределение природных условий и ресурсов.

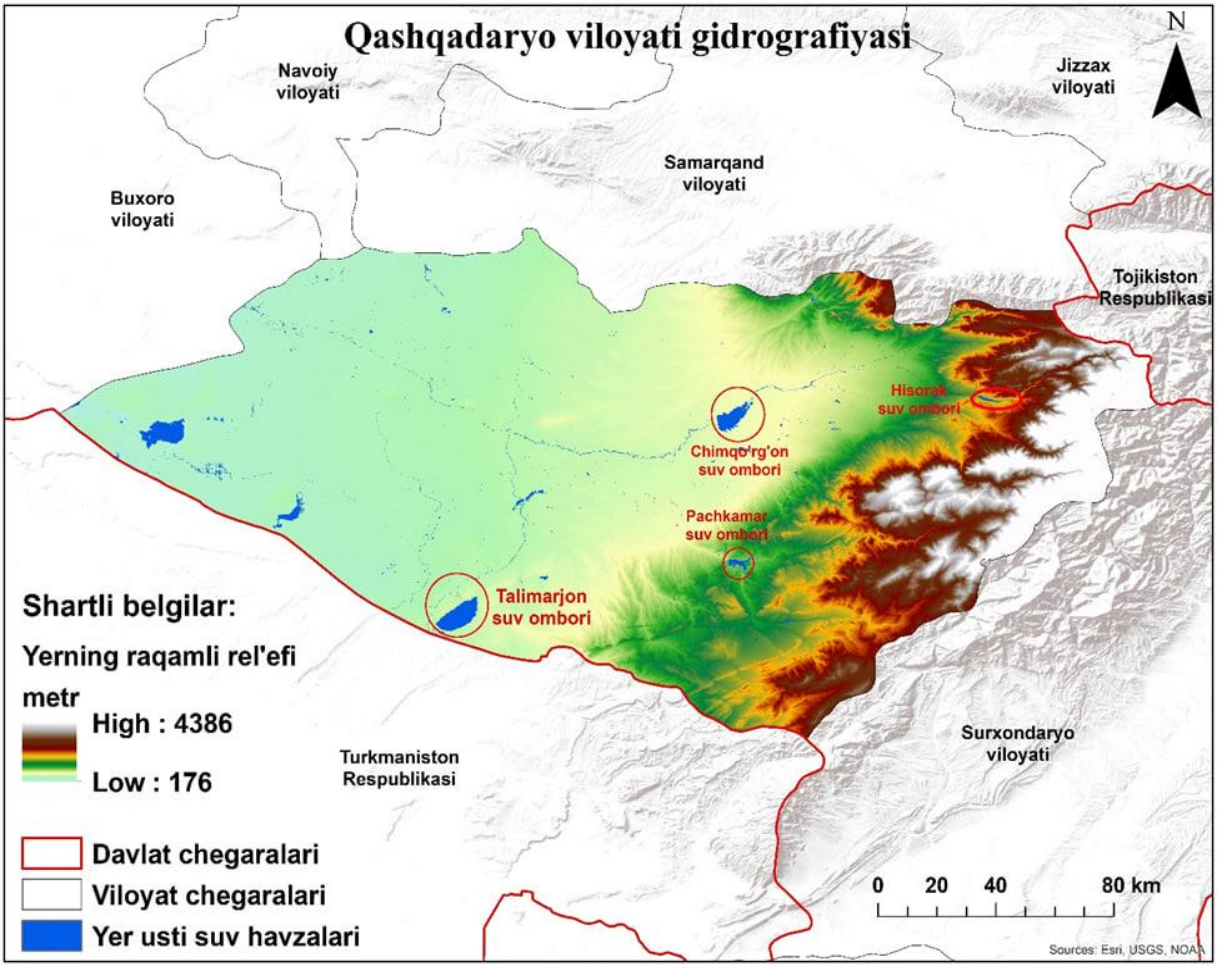

Рисунок 1. *Рельефно-гидрографическая карта Кашкадарьинской области.*

Климатическая обстановка в долине реки Кашкадарья в целом определяется континентальным и засушливым типом, с ограниченным объемом атмосферных осадков, большая часть которых приходится на зимний период. В южных частях бассейна, охватывающих пустынные и полупустынные зоны, климат характеризуется повышенной аридностью и экстремально низкой влажностью. В верховьях реки, в пределах Китаб-

Шахрисабзской межгорной котловины, климатические условия более умеренные: зимы мягкие, лето умеренно жаркое, в равнинной части бассейна средняя многолетняя температура воздуха в июле составляет порядка +28, +29 °C, при этом максимальные абсолютные значения достигают +46, +47 °C. В горных районах летом наблюдается более прохладный климат, особенно в пониженных участках горного хребта. В частности, в Китабо-Шахрисабзской котловине максимальные температуры летом не превышают +43 °C, что связано с особенностями высотного температурного градиента и орографического влияния. Среднегодовое количество осадков в бассейне реки Кашкадарья варьируется в зависимости от географического положения и высоты над уровнем моря. В предгорных и горных районах осадки достигают от 400 до 800 мм в год, в то время как в равнинных и пустынных зонах их количество значительно снижается и составляет около 100 - 200 мм в год. Такое распределение осадков обусловлено орографическими факторами и континентальным климатом региона. Основная часть годового количества осадков выпадает в зимние и весенние месяцы.

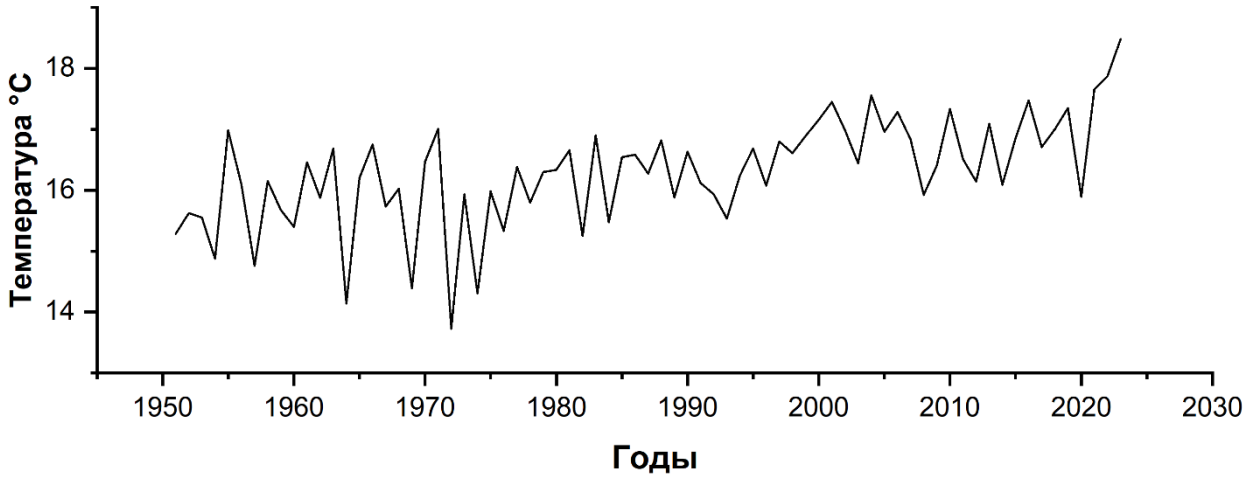

Рисунок 2. *Динамика средних многолетних температур воздуха на метеостанции Карши за 1951-2023 гг.*

Набор данных включает ежедневные метеорологические наблюдения, проводимые с 1951 по 2023 годы на всех метеостанциях, информация с которых была агрегирована и предоставлена Гидрометеорологической службой Республики Узбекистан (UZHYMET) с учётом данных по соответствующим водосборным бассейнам. Для получения прогностических данных о метеорологических параметрах использованы суточные показатели осадков, смоделированные пятью глобальными климатическими моделями (GCM) в рамках архива CMIP5 (Таблица 1).

Таблица 1. Общая информация о выбранных GCM

Модели	Институты	Страна	Аббревиатура
ACCESS1-3 (RCP 4.5)	Commonwealth Scientific and Industrial Research Organization	Австралия	ACCESS1-3
ACCESS1-3 (RCP 8.5)			
bcc-csm1-1-m (RCP 4.5)	Beijing Climate Center (BCC), China Meteorological administration	КНР	bcc-csm1-1-m
bcc-csm1-1-m (RCP 8.5)			
CanESM2 (RCP 4.5)	Canadian Centre for Climate Modelling and Analysis, Victoria, BC	Канада	CanESM2
CanESM2 (RCP 8.5)			
CSIRO-Mk3-6-0 (RCP 4.5)	Commonwealth Scientific and Industrial Research Organization	Австралия	CSIRO-Mk3-6-0
CSIRO-Mk3-6-0 (RCP 8.5)			
GISS-E2-R (RCP 4.5)	"NASA/GISS" Goddard Institute for Space Studies, New York, NY	США	GISS-E2-R
GISS-E2-R (RCP .5)			

В рамках исследования было проведено три серии моделирования для будущих временных интервалов: 2030-е годы (2020 - 2039), 2040-е годы (2040 - 2069) и 2050-е годы (2060 - 2099). Эти периоды были смоделированы с использованием глобальных климатических моделей (GCM) и сценариев выбросов парниковых газов RCP4.5 и RCP8.5 (Гаффоров Х.Ш., 2024). Для повышения точности прогнозов данные были статистически скорректированы методом дельта на основе исторических наблюдений за период 1995-2015 гг. Полученные корректированные наборы данных далее использовались в качестве входных параметров для проведения последующих гидрологических и климатических анализов. RCP (Representative Concentration Pathways) представляют собой сценарии концентрации парниковых газов, используемые для моделирования последствий изменения климата (Гаффоров Х.Ш., 2024). Сценарий RCP4.5 отражает умеренный уровень сокращения выбросов с радиационным форсированием около 4,5 Вт/м^2, тогда как RCP8.5 характеризуется высоким уровнем выбросов и является наихудшим вариантом с радиационным форсированием около 8,5 Вт/м^2. Эти сценарии применяются для оценки различных вариантов климатического развития и их воздействия на окружающую среду (Wang X., 2016: 339).

Дельта подход. Дельта-метод является широко применяемым подходом для переноса климатических изменений, смоделированных GCM, в гидрологические модели путем статистической корректировки исходных данных. Метод основан на использовании дельта-факторов, отражающих изменения климатических показателей между текущим и прогнозируемым

периодами. Для моделирования сценариев изменений дельта-факторов применялись наблюдательные данные метеостанций и выходные данные сеточных глобальных климатических моделей (GCM). В исследованиях коэффициенты изменений рассчитывались на основе сравнения исторических, настоящих и прогнозных симуляций GCM ключевых климатических параметров, влияющих на гидрологический режим и осадки.

Выходные данные GCM, для осадков это можно выразить следующим образом: Выходные данные GCM по осадкам могут быть представлены в следующем виде:

$$P_{delta}(t) = O_{observation}(t)\left(\frac{\bar{P}_{future}}{\bar{P}_{control}}\right) \quad (1)$$

$$P'_{GCM,future} = P_{GCM,future}\left(\frac{\bar{P}_{observation,reference}}{\bar{P}_{GCM,reference}}\right) \quad (2)$$

где: P_{delta} - прогнозируемое количество осадков по дельта-сценарию (мм); P_{future} - среднее значение осадков, полученное из сценарных расчетов GCM (мм); $P'_{GCM,future}$ и $P_{GCM,future}$ - соответственно скорректированные и исходные выходные данные GCM для будущего периода (мм); $P_{observation}$ и P_{GCM} эталон средние значения наблюдаемых и моделируемых GCM осадков за базисный период.

Дельта-метод позволяет скорректировать прогнозные данные осадков на основе исторических наблюдений и выходных данных GCM, что улучшает достоверность климатических прогнозов (Shodiev S.R., 2021: 514-528.).

Результаты и обсуждение. Учитывая возрастание неопределённости, обусловленное климатическими изменениями, демографическим ростом и дефицитом водных ресурсов, моделирование доступности воды в речных бассейнах приобретает ключевое значение для поддержания стабильного уровня сельскохозяйственного производства и обеспечения продовольственной безопасности.

Все климатические параметры оказывают существенное влияние на водный сток (Mailhot A., 2007), который представляет собой один из ключевых ресурсов, обеспечивающих жизнедеятельность человека и функционирование экосистем. Колебания климатических условий, социально-экономические изменения и трансграничные проблемы в управлении водными ресурсами бассейна реки Кашкадарья могут существенно повлиять на обеспечение продовольственной безопасности, промышленное водопользование и выработку электроэнергии. В связи с ростом населения региона прогнозируется увеличение потребности в воде для орошения и городского водоснабжения.

Формирование водных ресурсов в бассейне реки Кашкадарья обусловлено вкладом суббассейнов, расположенных на различных высотных отметках, что обуславливает пространственную неоднородность климатических характеристик, в частности распределения осадков и температурного режима. На формирование речного стока в бассейне оказывают влияние комплексные природные факторы, включая количество и режим осадков, температурные условия, морфологию рельефа, а также характеристики почвенно-растительного покрова. В связи с возрастанием климатической неопределённости комплексная оценка влияния природно-климатических и ландшафтных факторов на формирование стока в бассейне реки Кашкадарья приобретает особую значимость для эффективного и адаптивного управления водными ресурсами в перспективе.

Для понимания возможных последствий климатических изменений в экологической, экономической, социальной и политической сферах необходимо проводить анализ как прошлых, так и будущих региональных климатических изменений. За последнее десятилетие в бассейне реки Кашкадарья наблюдаются выраженные климатические изменения, оказавшие существенное влияние на режим и объёмы речного стока. С учетом предыдущих и текущих изменений в бассейне реки Кашкадарья существует необходимость в своевременном и рациональном управлении водными ресурсами, обеспечивающем потребности всех водопользователей.

Результаты исследований демонстрируют изменения динамики стока бассейна реки Кашкадарья, характеризующиеся ростом вариабельности и частоты осадков в прогнозных периодах 2030, 2040 и 2050 годов при рассмотрении сценариев RCP4.5 и RCP8.5 (Гаффоров Х.Ш., 2024:). Хотя сценарии изменения климата указывают на возможный рост водного стока реки, в будущем его количество, вероятно, не будет достаточным для полного удовлетворения потребностей водопользователей из-за неравномерного распределения водных ресурсов. Кроме того, колебания интенсивности и частоты осадков могут привести к весенним паводкам с высоким уровнем вариабельности. Аналогично, изменения в температуре воздуха, количестве и интенсивности осадков, а также длительности засух оказывают прямое воздействие на водный баланс, что приводит к изменениям в динамике речного стока.

Глобальные климатические модели (GCM) были предварительно откалиброваны с целью повышения достоверности прогнозных оценок перед применением для моделирования речного стока. Калибровка осуществлялась на основе результатов региональных климатических моделей (RCM), что обеспечило более точное воспроизведение гидрологических условий в

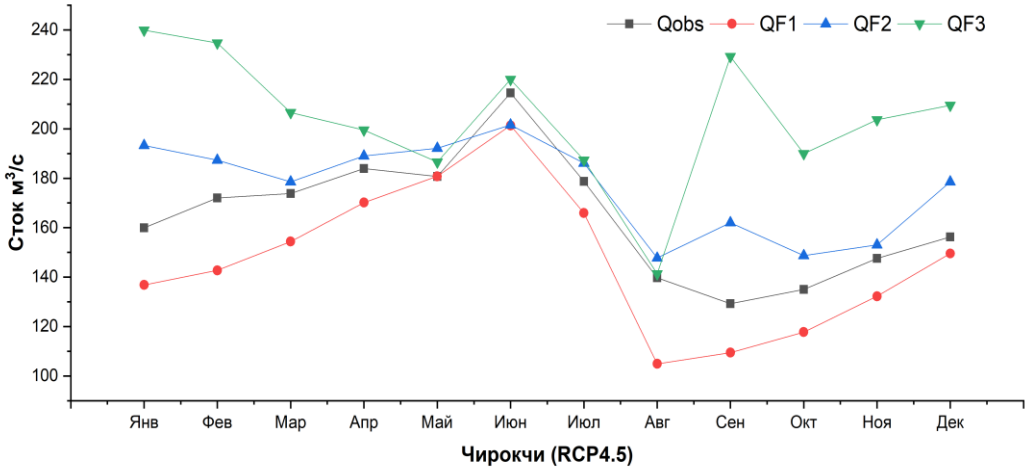
исследуемом регионе (Wang X., 2016: 339). Процесс калибровки направлен на настройку параметров модели с целью минимизации расхождений между моделируемыми и фактически наблюдаемыми гидрологическими данными, обеспечивая тем самым более высокую точность и надежность симуляции речного стока. Для количественной оценки точности модели были применены два ключевых статистических показателя: коэффициент детерминации (R^2), отражающий степень согласованности между наблюдаемыми и смоделированными данными, а также индекс эффективности Нэша-Сатклиффа (NSE), характеризующий предсказательную способность модели по отношению к среднему значению наблюдаемого стока (*Таблица 2.*).

Таблица 3. Статистика калибровки и валидации модели: R^2 и NSE

Калибровка 1995-2019				**Валидация 2013-2023**			
Ежедневно		**Ежемесячно**		**Ежедневно**		**Ежемесячно**	
R^2	**NSE**	**R^2**	**NSE**	**R^2**	**NSE**	**R^2**	**NSE**
0.67	0.72	0.82	0.77	0.53	0.76	0.85	0.69

Полученные значения коэффициента детерминации (R^2) и индекса эффективности Нэша-Сатклиффа (NSE) свидетельствуют о приемлемом уровне соответствия между смоделированными и наблюдаемыми данными: 0,5 для ежедневных расчетов и 0,8 для ежемесячных в периодах как калибровки, так и валидации модели [2]. Это подтверждает удовлетворительное качество моделирования гидрологических процессов.

Анализ исторических и текущих гидрологических процессов в бассейнах реки Кашкадарья подчёркивает необходимость разработки долгосрочных прогнозов динамики водного режима, что является критически важным для эффективного управления водными ресурсами в условиях климатической неопределённости.

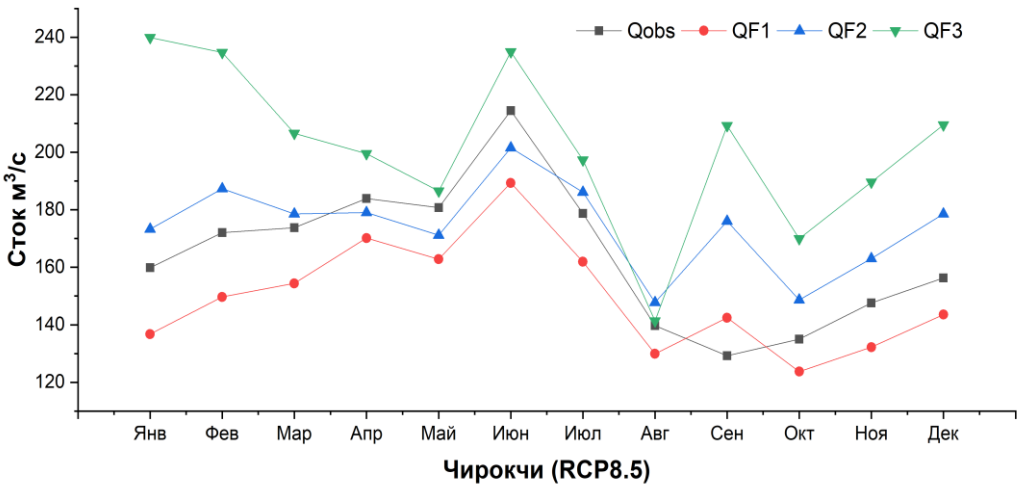

Figure 3 Соотношение расхода воды к интенсивности осадков на всех станциях в бассейне реки Кашкадарья (гидрометрический пост Чиракчи)

Анализ данных гидропоста Чиракчи показывает ожидаемое снижение речного стока в период 2020-2039 годов (Q1) согласно результатам моделирования глобальными климатическими моделями (GCM) по двум сценариям RCP (Рисунок 3). Во втором прогнозном периоде Q2 (2040-2069) наблюдается тенденция к увеличению речного стока начиная с января, при этом к марту значения стока сближаются с наблюдаемыми данными и достигают равенства в августе. В сентябре отмечается резкий рост стока, за которым следует снижение до ноября, после чего в обоих сценариях GCM прогнозируется повторное увеличение расхода воды (Рисунок 3).

Прогнозы на третий период Q3 (2060-2099) демонстрируют увеличение речного стока с начала года, которое сохраняется до мая. Несмотря на то, что в мае, согласно географическим особенностям бассейна реки Кашкадарья, наблюдается максимальное количество осадков, данное расхождение может объясняться неопределённостями, связанными с изменениями климата, а также возрастанием антропогенного воздействия. В мае значения речного стока становятся сопоставимы с наблюдаемыми данными и сохраняют этот уровень до августа. Это явление объясняется вегетационным сезоном, в течение которого наблюдается повышенное водопотребление для орошения сельскохозяйственных посевов. После августа наблюдается резкий рост стока реки, который плавно уменьшается в сентябре и октябре, а затем постепенно возрастает к концу года. Такая динамика, скорее всего, связана с увеличением количества осадков в весенне-зимний сезон.

Настоящее исследование не включает в анализ влияние водохозяйственных объектов, осуществляющих регулирование речного стока с целью ирригационного водоснабжения и гидроэнергетического

производства. Таким образом, наблюдаемые изменения гидрологических характеристик могут быть частично обусловлены антропогенным воздействием, связанным с функционированием гидротехнической инфраструктуры.

Увеличение водного стока в бассейне само по себе не обеспечивает гарантированной доступности водных ресурсов в будущем, так как на водный баланс существенно влияют климатические параметры, в частности температура воздуха и суммарное испарение. Эти два фактора взаимосвязаны: рост температуры, как правило, сопровождается усилением испарения, что может компенсировать предполагаемое увеличение стока. Поэтому при оценке будущего водного дефицита необходимо учитывать не только объёмы притока, но и возможные климатически обусловленные потери.

ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Сток рек играет важную роль во многих сферах деятельности человека, таких как экономика, экология и политика. В условиях неопределенности, вызванной изменениями климата, ростом численности населения и дефицитом водных ресурсов, многие регионы сталкиваются с серьезными вызовами, такими как устойчивость сельского хозяйства, обеспечение продовольственной безопасности и миграционные процессы. В Центральной Азии социально-экономическая стабильность во многом зависит от рационального и координированного управления трансграничными водными ресурсами.

В течение последних 30 лет Центральная Азия демонстрирует темпы потепления, значительно превышающие глобальные значения. Тогда как средняя температура на планете повысилась примерно на 1,5 °C, в регионе этот показатель оказался выше на 1-2 °C. Согласно сведениям Узгидромета, с 1850 года средняя температура воздуха в Центральной Азии увеличилась на 2,2 °C - это почти вдвое больше, чем среднее глобальное потепление за тот же период. В связи с тем, что темпы потепления в Центральной Азии существенно опережают глобальные показатели, последствия климатических изменений становятся особенно ощутимыми. Эти ускоренные трансформации климатической системы напрямую затрагивают водно-экологический потенциал региона, усугубляя риски засух, нарушая режим осадков и способствуя деградации земель. Кроме того, истощение снежного покрова и ледников, являющихся основными источниками пресной воды, ставит под угрозу устойчивое водоснабжение и социально-экономическую стабильность в долгосрочной перспективе. Недостаточная плотность сети гидрометеорологических наблюдений в ряде речных бассейнов затрудняет полноценный мониторинг последствий антропогенного воздействия и

изменения климата, особенно на фоне глобальных трансформаций климатической системы. Традиционные методы расчёта и прогнозирования речного стока в условиях быстро меняющихся климатических условий зачастую демонстрируют низкую эффективность. При этом гидрологический режим рек и долгосрочная устойчивость водных ресурсов имеют критическое значение для экономического развития, энергетической безопасности и формирования стратегических политик как на региональном, так и на национальном уровне. Эффективное планирование и управление водными ресурсами является ключевым фактором не только в контексте трансграничных водных систем, но и для внутренней государственной политики.

Применение цифровых моделей гидрологических процессов в сочетании с климатическими сценариями обеспечивает высокоточные прогнозы динамики водного режима в речных бассейнах, что позволяет детально оценивать изменения речного стока и их влияние на сельское хозяйство, водоснабжение и экосистемы. Моделирование климатических изменений способствует не только разработке эффективных адаптационных стратегий, но и снижению потенциальных рисков, связанных с дефицитом водных ресурсов и экстремальными природными явлениями.

В работе представлены климатические модели в сочетании с дельта-подходом, который зарекомендовал себя как эффективный и прикладной метод для оценки пространственно-временной изменчивости климатических условий. Такой подход позволяет формировать обоснованные долгосрочные меры по адаптивному и оперативному управлению водными ресурсами, обеспечивая устойчивость сельского хозяйства в пределах речного бассейна. Применение климатических моделей и соответствующих сценарных подходов играет ключевую роль в научных исследованиях, направленных на снижение неопределённостей будущих климатических условий и обеспечение своевременного принятия эффективных управленческих решений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ahmad Hamidov., Ulan Kasymov., Naiba Allahverdiyeva., Christian Schleyer. (2021). Governance of technological innovations in water and energy use in Uzbekistan. International Journal of Water Resources Development, 40(1), 123-139.
2. B Sivakumar. (2011). Global climate change and its impacts on water resources planning and management: assessment and challenges. Stochastic Environmental Research and Risk Assessment, 25, 583-600.

3. Fu, G. (2019). Attributing variations of temporal and spatial groundwater recharge: A statistical analysis of climatic and non-climatic factors. Journal of Hydrology, 568, 816-834.

4. Gafforov, K.S., Anming Bao, Rakhimov Sh.Kh., Tie L., Abdullaev F., Liangliang J., Durdiev Kh., Rakhimova M. (2020). The assessment of climate change on rainfall-runoff erosivity in the Chirchik-Akhangaran Basin, Uzbekistan. Sustainability, 12(8), 3369.

5. Liangliang Jiang., Anming Bao., Guli Jiapaer., Hao Guo., Guoxiong Zheng., Alisher Kurban., Philippe De Maeyer. (2019). Monitoring land sensitivity to desertification in Central Asia: Convergence or divergence? Science of the Total Environment, 658, 669-683.

6. Luo, M. (2018). Defining spatiotemporal characteristics of climate change trends from downscaled GCMs ensembles: how climate change reacts in Xinjiang, China. International Journal of Climatology, 38(5), 2538-2553.

7. Mailhot, A. (2007). Assessment of future change in intensity-duration-frequency (IDF) curves for Southern Quebec using the Canadian Regional Climate Model (CRCM). Journal of Hydrology, 347(1-2), 197-210.

8. Moldir Rakhimova., Tie Liu., Sanim Bissenbayeva., Yerbolat Mukanov., Khusen Sh. Gafforov., Zhuldyzay Bekpergenova., Aminjon Gulakhmadov. (2020). Assessment of the impacts of climate change and human activities on runoff using climate elasticity method and GCM in the Buqtyrma River Basin, Kazakhstan. Sustainability, 12(8), 33-69.

9. Shahgedanova, M. (2018). Changes in the mountain river discharge in the northern Tien Shan since the mid-20th Century: Results from the analysis of a homogeneous daily streamflow data set from seven catchments. Journal of Hydrology, 564, 1133-1152.

10. Shodiev S.R., Chembarisov E.I., Rakhmonov K.R., Jumaeva M.B., Akhmedova Y.Q., Norkuvvatova U.I. (2021). Features of hydrological and hydrochemical monitoring of river waters of the Kashkadarya region of Uzbekistan. Pertanika J. Sci. & Technol., 31(2), 514-528.

11. Wang, X. (2016). Estimated grass grazing removal rate in a semiarid Eurasian steppe watershed as influenced by climate. Water, 8(8), 339.

12. Гаффоров Х.Ш. (2024). АЛ-47-21101711 Разработка модели долгосрочного прогноза стока рек Сурхандарьинского и Кашкадарьинского бассейнов в условиях изменения климата // Отчет о результатах прикладного проекта. НИИИВП, 174.

13. Гаффоров Х.Ш., Турсунбоев Ш.Д. (2021). Оценка влияния изменения климата на гидрологические процессы в бассейне реки Чирчик. Ирригация ва мелиорация, №1(23), 19-23.

14. Гаффоров Х.Ш., Унгалов А.Н., Бао Аньмин., Олимжонов Н.О. (2022). Долгосрочный прогноз динамики стока в бассейне реки Чирчик в контексте изменения климата. Наука и инновационное развитие, №1, 82-94.

REFERENCES:

1. Ahmad Hamidov., Ulan Kasymov., Naiba Allahverdiyeva., Christian Schleyer. (2021). Governance of technological innovations in water and energy use in Uzbekistan. International Journal of Water Resources Development, 40(1), 123-139.

2. B Sivakumar. (2011). Global climate change and its impacts on water resources planning and management: assessment and challenges. Stochastic Environmental Research and Risk Assessment, 25, 583-600.

3. Fu G. (2019). Attributing variations of temporal and spatial groundwater recharge: A statistical analysis of climatic and non-climatic factors. Journal of Hydrology, 568, 816-834.

4.Gafforov K.S., Anming Bao, Rakhimov Sh.Kh., Tie L., Abdullaev F., Liangliang J., Durdiev Kh., Rakhimova M. (2020). The assessment of climate change on rainfall-runoff erosivity in the Chirchik-Akhangaran Basin, Uzbekistan. Sustainability, 12(8), 3369.

5. Liangliang Jiang., Anming Bao., Guli Jiapaer., Hao Guo., Guoxiong Zheng., Alisher Kurban., Philippe De Maeer. (2019). Monitoring land sensitivity to desertification in Central Asia: Convergence or divergence? Science of the Total Environment, 658, 669-683.

6. Luo M. (2018). Defining spatiotemporal characteristics of climate change trends from downscaled GCMs ensembles: how climate change reacts in Xinjiang, China. International Journal of Climatology, 38(5), 2538-2553.

7. Mailhot A. (2007). Assessment of future change in intensity-duration-frequency (IDF) curves for Southern Quebec using the Canadian Regional Climate Model (CRCM). Journal of Hydrology, 347(1-2), 197-210.

8. Moldir Rakhimova., Tie Liu., Sanim Bissenbayeva., Yerbolat Mukanov., Khusen Sh. Gafforov., Zhuldyzay Bekpergenova., Aminjon Gulakhmadov. (2020). Assessment of the impacts of climate change and human activities on runoff using climate elasticity method and GCM in the Buqtyrma River Basin, Kazakhstan. Sustainability, 12(8), 33-69.

9. Shahgedanova, M. (2018). Changes in the mountain river discharge in the northern Tien Shan since the mid-20th Century: Results from the analysis of a homogeneous daily streamflow data set from seven catchments. Journal of Hydrology, 564, 1133-1152.

10. Shodiev S.R., Chembarisov E.I., Rakhmonov K.R., Jumaeva M.B., Akhmedova Y.Q., Norkuvvatova U.I. (2021). Features of hydrological and

hydrochemical monitoring of river waters of the Kashkadarya region of Uzbekistan. Pertanika J. Sci. & Technol., 31(2), 514-528.

11. Wang X. (2016). Estimated grass grazing removal rate in a semiarid Eurasian steppe watershed as influenced by climate. Water, 8(8), 339.

12. Gafforov X.Sh. (2024). AL-47-21101711 Razrabotka modeli dolgosrochnogo prognoza stoka rek Surxandarinskogo i Kashkadarinskogo basseynov v usloviyax izmeneniya klimata // Otchet o rezultatax prikladnogo proyekta. NIIIVP, 174. (In Russian)

13. Gafforov X.Sh., Tursunboyev Sh.D. (2021). Otsenka vliyaniya izmeneniya klimata na gidrologicheskiye protsessi v basseyne reki Chirchik. Irrigatsiya va melioratsiya, №1(23), 19-23. (In Russian)

14. Gafforov X.Sh., Ungalov A.N., Bao Anmin., Olimjonov N.O. (2022). Dolgosrochniy prognoz dinamiki stoka v basseyne reki Chirchik v kontekste izmeneniya klimata. Nauka i innovatsionnoye razvitiye, №1, 82-94. (In Russian)

DAVLAT SOLIQ SIYOSATI – TADBIRKORLIKNI QO‘LLAB - QUVVATLASH UCHUN OPTIMAL SOLIQ STAVKALARI

STATE TAX POLICY – OPTIMAL TAX RATES TO SUPPORT ENTREPRENEURSHIP

ГОСУДАРСТВЕННАЯ НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА – ОПТИМАЛЬНЫЕ НАЛОГОВЫЕ СТАВКИ ДЛЯ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Sodiqov To‘lagan Botirovich
Oriental Unversiteti
Biznes va boshqaruv kafedrasi dotsenti,
Тел.: +998 97-778-05-74
E-mail: tsodiqov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot davlat soliq siyosatining tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashdagi rolini, ayniqsa optimal soliq stavkalari orqali o‘rganadi. Hozirgi soliq tizimining aholi va tadbirkorlarga berayotgan qulayliklari va noqulayliklarini muhokama qilish uchun Jahon banki ma’lumotlaridan 21 mamlakat bo‘yicha 1999–2021-yillar oralig‘idagi statistik ko‘rsatkichlar ishlatildi. Modelda eng kichik kvadratlar usuli (EKKU) orqali regressiya tahlili o‘tkazilib, soliq tushumlari va investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotga (YaIM) ta’siri baholandi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, soliq tushumlarining oshishi YaIMga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin, investitsiyalar esa ijobiy rag‘bat beradi. Laffer egri chizig‘iga asoslanib, soliq stavkalarini optimallashtirish taklif etiladi. Tadqiqotda Bryush-Peygan, Bryush-Godfri testlari va VIF ko‘rsatkichlari orqali modelning ishonchliligi tasdiqlandi. Xulosada soliq yengilliklarini kengaytirish, investitsiyalarni jalb qilish va soliq boshqaruvini raqamlashtirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan. Bu ish iqtisodiy o‘sishni ta’minlash uchun soliq siyosatini yaxshilashga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: *Soliq va soliq siyosati, Laffer egri chizig‘i, Soliq qo‘mitasi, Soliq tushumlari, STATA-14, EKKU usuli, VIF ko‘rsatkichlari, Bryush-Peygan testi, Bryush-Godfri testi.*

Abstract. This study examines the role of state tax policy in supporting entrepreneurship, particularly through optimal tax rates. To discuss the conveniences and inconveniences of the current tax system for the population and entrepreneurs, data from the World Bank for 21 countries spanning 1999-2021 were used. In the model, regression analysis was conducted using the ordinary least squares (OLS) method to evaluate the impact of tax revenues and investments on gross domestic product (GDP). Results indicate that an increase in tax revenues may negatively affect GDP, while investments provide positive incentives. Based on the Laffer curve, optimizing tax rates is proposed. The model's reliability was confirmed

through Breusch-Pagan, Breusch-Godfrey tests, and VIF indicators. The conclusion offers recommendations for expanding tax incentives, attracting investments, and digitizing tax administration. This work aids in improving tax policy to ensure economic growth.

Keywords: *Tax and tax policy, Laffer curve, Tax Committee, Tax revenues, STATA-14, OLS method, Breusch-Pagan test, Breusch-Godfrey test.*

Аннотация. Настоящее исследование изучает роль государственной налоговой политики в поддержке предпринимательства, в частности через оптимальные налоговые ставки. Для обсуждения удобств и неудобств текущей налоговой системы для населения и предпринимателей использованы данные Всемирного банка по 21 стране за период 1999-2021 годов. В модели проведен регрессионный анализ методом наименьших квадратов (МНК) для оценки влияния налоговых поступлений и инвестиций на валовой внутренний продукт (ВВП). Результаты показывают, что рост налоговых поступлений может негативно влиять на ВВП, в то время как инвестиции дают положительный стимул. На основе кривой Лаффера предлагается оптимизация налоговых ставок. Надежность модели подтверждена тестами Брейша-Пагана, Брейша-Годфри и показателями VIF. В заключении даны рекомендации по расширению налоговых льгот, привлечению инвестиций и цифровизации налогового управления. Эта работа помогает улучшить налоговую политику для обеспечения экономического роста.

Ключевые слова: *Налоги и налоговая политика, кривая Лаффера, Налоговый комитет, Налоговые поступления, STATA-14, метод МНК, тест Брейша-Пагана, тест Брейша-Годфри.*

KIRISH

Hozirgi kunda davlatning olib borayotgan soliq va soliqqa tortish tizimlarining aholi va tadbirkorlarga berayotgan qulayliklari va noqulayliklari ko‘pgina muhokamalarga sabab bo‘lmoqda. Soliq - bu davlatning o‘z vazifalarini amalga oshirishi uchun zarur bo‘lgan moliyaviy mablag‘larni shakllantirish maqsadida jismoniy va huquqiy shaxslardan byudjetga majburiy to‘lovlarni undirish shakli hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotda soliq tizimi davlat xarajatlarini moliyalashtirish, ijtimoiy tanglikni yumshatish, iqtisodiyotni tartibga solish vazifalarini bajaradi. Bu vazifalar quyidagicha nomlangan:

1. Fiskal vazifa
2. Ijtimoiy vazifa
3. Tartibga solish vazifasi

Davlat sarflari soliq tushumlari hisobiga amalga oshsa-da, davlat sarflari miqyosining o‘sishi soliqlarning o‘sishiga olib keladi va uning darajasini belgilab

beradi. Soliq stavkasi va daromadlar o‘rtasidagi nisbatga asoslanib, soliqlar progressiv, proporsional, regressiv soliqlarga bo‘linadi.

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasi “O‘bekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining navbatdagi majlisida “Soliq va budjet siyosatining 2023-yilga mo‘ljallangan asosiy yo‘nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi qonun loyihasi ham ko‘rib chiqildi.

2023-yil uchun belgilangan soliq siyosatida asosiy soliq stavkalari foyda solig‘ining bazaviy stavkasi 15 % , jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i 12 % , yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq stavkasi 1,5 % miqdorida o‘zgarishsiz qoldirilyapti (O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi 2023).

Shuningdek, tamaki, alkogol va neft mahsulotlari bo‘yicha aksiz solig‘i, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun qat’iy belgilangan miqdorlardagi soliq, yer va mol-mulk solig‘i, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari inflyatsiya darajasidan kelib chiqib qariyb 10 % ga indeksatsiya qilinmoqda.

Majlisda qayd etilganidek, qonun loyihasida Prezidentimiz tomonidan tadbirkorlar bilan bo‘lib o‘tgan “Ochiq muloqot” doirasida berilgan topshiriqlariga asosan biznes uchun qo‘shimcha yengilliklar berilmoqda. Ya’ni, qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) stavkasi 15 % dan 12 % gacha, jami daromadi ilk marta 1 mlrd. so‘mdan oshgan tadbirkorlik subyektlari uchun 1 yil, jami daromadi ilk marta 10 mlrd. so‘mdan oshgan tadbirkorlik subyektlari uchun esa 2 yil davomida foyda solig‘i stavkasi 2 baravarga pasaytirilmoqda” deb xabar bermoqda (O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi 2023).

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Soliqlarni pasaytirish iqtisodiy yuksalish va davlat daromadlarining o‘sishiga olib kelishini birinchi bo‘lib amerikalik iqtisodchi A. Laffer asoslagan. Laffer o‘z qarashlarini:

Korporatsiyalar daromadiga soliqlar stavkasini haddan tashqari oshirish ularning kapital qo‘yilmalariga bo‘lgan rag‘batini susaytiradi, fan-texnika taraqqiyotini to‘xtatadi, iqtisodiy o‘sishni sekinlashtiradi va oxir-oqibatda, davlat byudjeti tushumlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi - deb baholagan.

“Davlat byudjetining daromadlari va soliq stavkasi o‘sishi o‘rtasidagi bog‘liqlikning grafikda ko‘rilishi”, “Laffer egri chizig‘i” deb nomlandi (Bagwell K., Staiger R. W. 2011: 1238-1273).

Yana o‘z davrida K. Gok soliq yuki darajasining eng optimal, adolatli holatini aniqlash imkoniyatining murakkabligini ta’kidlab, “Angliya uchun har bir insonga 50 shillingdan soliq og‘irligining tushishi, hamda og‘ir bo‘lmagan sharoitda

Ostindiya uchun jon boshiga atigi 1 shillingdan belgilanishi, ular uchun o‘ta og‘ir darajada hisoblanadi, yoki Irlandiyaning 6 million aholisi to‘lashi lozim bo‘lgan soliq summasini Shotlandiyaning 2 million aholisiga mazkur summani to‘lash hech qanday og‘irlik hisoblanmaydi” degan fikrlarini bildiradi (Bagwell K., Staiger R. W. 2011: 1238-1273).

Martin Tompsenning so‘zlariga ko‘ra, oxirgi yillarda yirik kompaniyalarning soliq to‘lashdan bosh tortish holatlari ko‘payib ketmoqda. Bu mamlakatda soliq yukining yuqoriligini ifodalaydi. Korxonalarning soliq to‘lovlari bo‘yicha qarzdorliklarning mavjudligi ham bevosita soliq yukining yuqoriligi bilan bog‘liq hisoblanadi. Yillar mobaynida soliq yukining kamayishi kelajakda soliq to‘lashdan bosh tortish va soliq qarzlarini kamaytirish imkonini beradi (Amiti M., Redding S. J., Weinstein D. E. 2019: 187-210.).

K.F. Shmelevning fikricha, soliq yuki darajasiga ta’sir ko‘rsatuvchi bir qancha omillar mavjud. Bular xo‘jalik subyektining tashkiliy-huquqiy shakli hamda moliyaviy resurslarining shakllanishi va boshlang‘ich kapitalining tashkil topishining o‘ziga xos xususiyatlari, xo‘jalik subyektining davlatning maxsus investitsion va boshqa loyihalarida ishtiroki, soliq kreditlariga egaligi, byudjet ssudalarining mavjudligi, soliqlar bo‘yicha to‘lovlarni kechiktirishlarning qo‘llanilishidir (Kee H. L., Nicita A., Olarreaga M. 2009: 172-199).

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda 1999-2021-yillar oralig‘ida 21 mamlakat bo‘yicha olingan statistik ma’lumotlar asosida soliq tushumlari va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotga (YaIM) ta’siri empirik usulda tahlil qilindi. Asosiy ma’lumot manbai sifatida Jahon bankining “World Development Indicators” bazasidan foydalanildi.

Dastlab, modeldagi har bir o‘zgaruvchining statistik xususiyatlari o‘rganildi. Ular orasida o‘rtacha qiymat, minimum va maksimumlar, standart og‘ishlar kabilar hisoblab chiqildi. Keyin o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rish maqsadida skattergrammalar tuzildi. YaIM va investitsiya o‘rtasidagi tarqatma grafik asosida kuchsiz munosabat mavjudligi sezildi. Bu kuzatuvlar korrelyatsiya tahlili yordamida aniqlashtirildi. Soliq tushumlari va investitsiyalarning YaIMga ta’siri korrelyatsion koeffitsiyent yordamida baholandi, lekin natijalar ahamiyatli emasligini ko‘rsatdi: Soliq tushumlari uchun Cor = -0.1261, investitsiyalar uchun esa Cor = -0.0519.

Shu asosda, modelimizni chuqurroq o‘rganish uchun eng kichik kvadratlar usuli (EKKU) orqali chiziqli regressiya o‘tkazildi. Dastlabki natijalar p-qiymatlarning past bo‘lishini ko‘rsatdi, shuning uchun o‘zgaruvchilarni logarifmlab, model yangilandi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yuqorida ta'kidlangan olimlar kabi biz ham tadqiqot o'tkazib , mos ekonometrik model shakllantirish va mos statistik ma'lumotlarni yig'ib olamiz. Yuqorida ta'kidlangan ma'lumotlardan foydalanib, Jahon iqtisodiyot bankidan model shakllantirishimizga to'g'ri keladigan statistik ko'rsatkichlarni yig'ib oldik.

Modelimizni quyidagicha tuzib oldik:

YaIMit = B0 +B1 * Soliqtushimiit + B2 * Investitsiyait +uit (1.1) Bu modelimizdagi ko'rsatkichlar mazmuni bilan tanishib olsak. Y o'rnidagi ko'rsatkichimiz YaIM ning yillik o'sishiga berilgan. Bunda Jahon banki omboridagi Yalpi ichki mahsulotning yillik o'sishi ko'rsatilgan. O'zgaruvchimizning STATA-14 dasturida yuritiladigan nomi "YaIM".

X1 ko'rsatkichimizdagi soliq tushumi esa yillik soliq tushumlari YaIM ga nisbatan berilgan. Bu o'zgaruvchimizni ham Jahon banki ma'lumotlar omboridan olganmiz. Bu o'zgaruvchimizning STATA-14 da berilgan nomi esa «Soliqtushumi"

X2 ko'rsatkichimiz esa Investitsiyadir. Bunda Jahon banki ma'lumotlar omboridagi yillik berilgan to'g'ridan – to'g'ri xorijiy investitsiya, sof tushum (YaIM ga nisbatan) ma'lumotlardir. Bu o'zgaruvchimizni STATA-14 dasturida «Investitsiya" nomlab oldik.

Bu ma'lumotlardan foydalanib biz YaIMga Soliq tushumining va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyaning ta'siri bor yoki yo'q ekanini tekshirib olamiz.

Ma'lumotlar Jahon banki ma'lumotlar bazasidan 1999-2021-yillar mobaynidagi 21 mamlakatlar uchun olingan. Bunda biz ma'lumotlari ko'proq bo'lgan mamlakatlarni yig'ib oldik. Boshqa ko'plab mamlakatlarda bu ma'lumotlar juda ham kam berilgan ekan.

Shunday qilib, birinchi bo'lib biz modelimizning tasviriy statistik ko'rsatkichlarni aniqlab olamiz.

1-jadval. O'zgaruvchilarning tasviriy statistik tahlili

O'zgaruvchi	Kuzatma	O'rta arif.	Kv.o'rt.taf	Min	Max
YaIM	483	2.91	3.66	-1.089	14.23
Investitsiya	480	7.98	29.13	-117.37	280.15
Soliq tushumi	477	19.33	6.67	7.90	48.56

Bu javdalga ko'ra YaIM ko'rsatkichimizda kuzatmalar soni 483 taga yetgan va o'rtacha qiymatimiz (Mean) – 2.905957 tashkil etmoqda. Kvadratik o'rtacha tafovutimiz esa - 3.659991 ko'rsatmoqda. Qolgan ko'rsatkichlarimizni esa 1-jadvalda ko'rsak bo'ladi.

Shundan so'ng esa ma'lumot to'plamimizning normal taqsimotga javob bera olishini tekshirib olamiz.

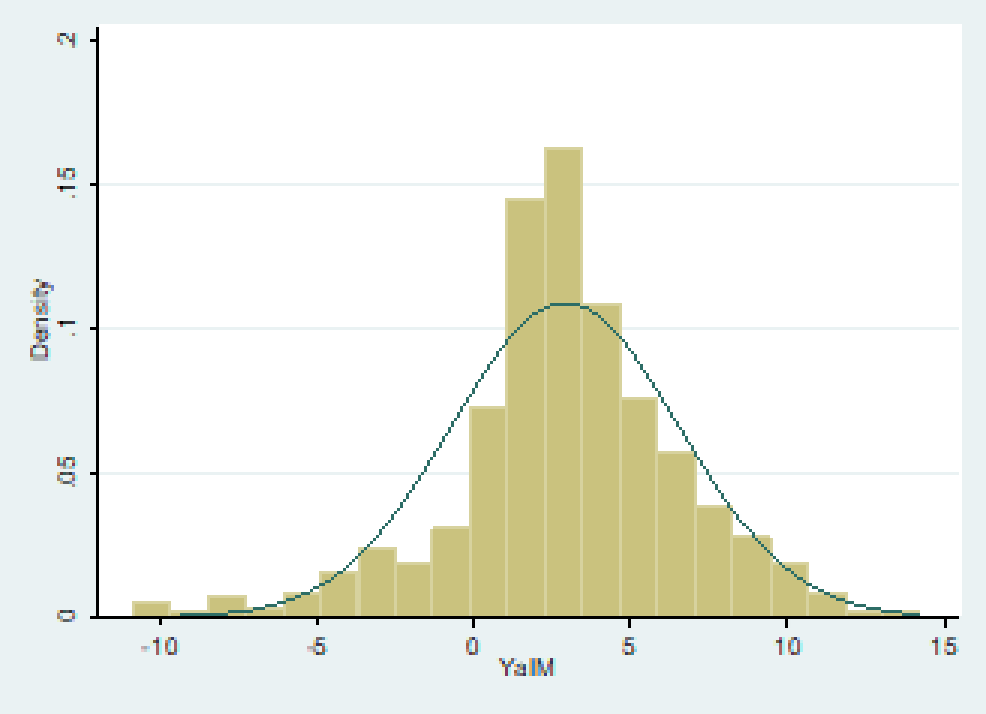

Diagramma 4.YaIM ning normal taqsimot ko‘rsatkichi.

Bu ko‘rsatkichlardan ko‘rinib turibdi-ki ma’lumotlarimiz normal.

Bu ko‘rsatkichlar orasidagi munosabatni aniqlash uchun skattergrammadan foydalandik.

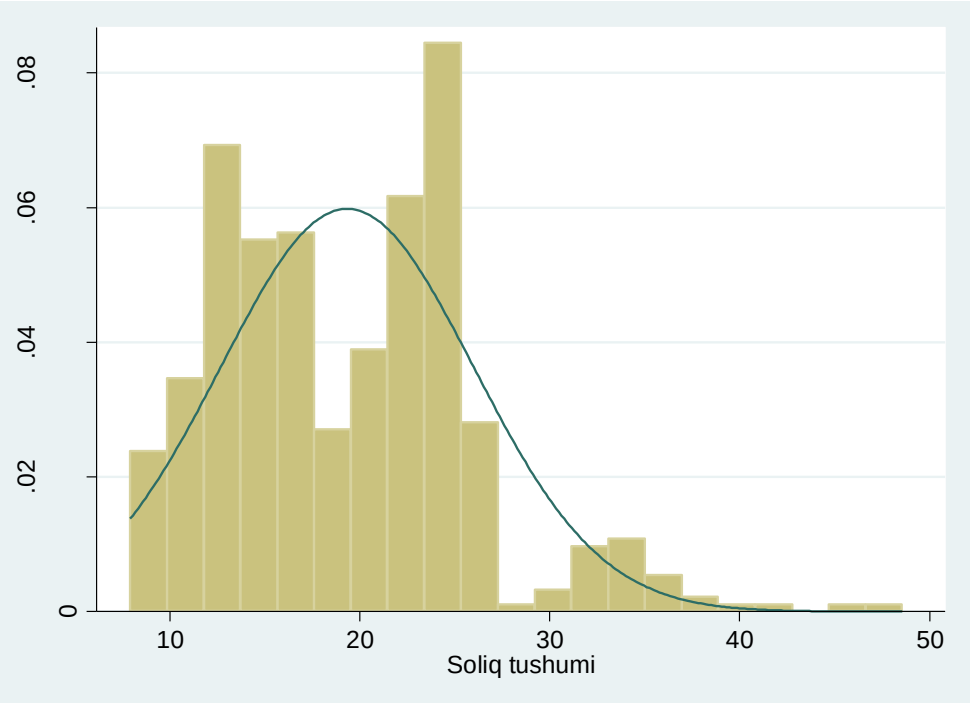

Diagramma 2. Soliq tushumlarining normal taqsimot ko‘rsatkichi.

Diagramma skattergramma shaklida hosil qilingan. Ushbu skattergramma yalpi ichki mahsulot va to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiya orasidagi munosabat yo‘q ekanligini ifoda etadi. Nuqtalarning har xil joyda joylashganligi buning asosidir.

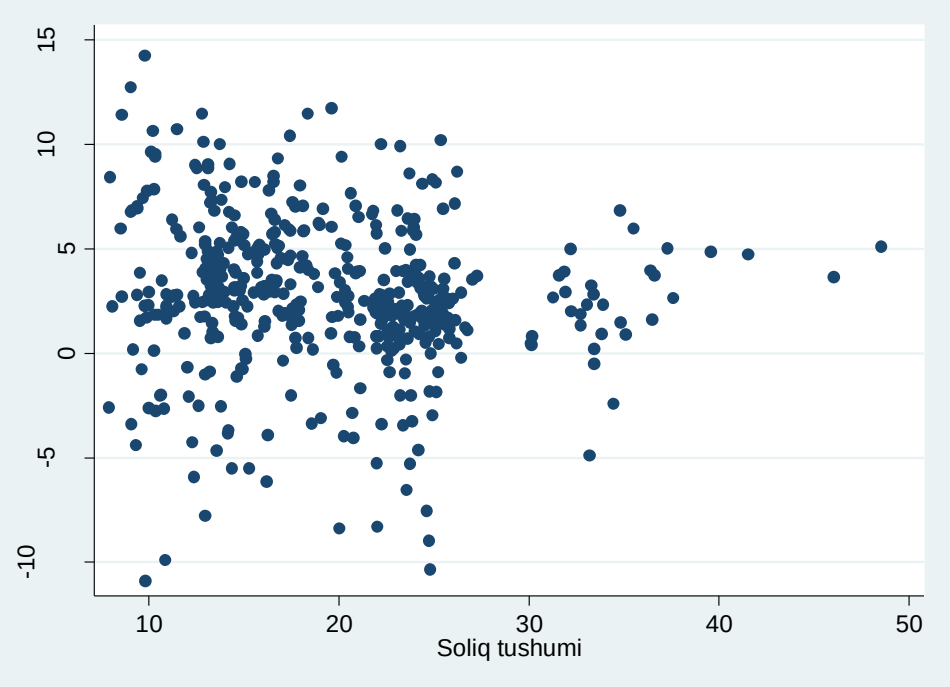

Diagramma 5. YaIM va to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiya o`rtasidagi munosabat

Bu xulosani raqamli tarzda ifoda etish uchun korrelyatsiya o‘tkazib oldik (2-jadval).

Ko‘rinib turibdiki, soliq tushumi YaIM ga ahamiyatli ta’sir ko‘rsata olmaydi Cor (-0,1261). Xuddi shu modeldagidek Investitsiya YaIM ga ahamiyatli ta’sir ko‘rsata olmaydi Cor (-0.0519).

2-jadval. Korrelyatsiya tahlili

	YaIM	Soliq tushumi	Investitsiya
YaIM	1.0000		
Soliq tushumi	-0.1261	1.0000	
Investitsiya	-0.0519	0.1340	1.0000

Ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda modelimizda regression tahlil o‘tkazib ham olamiz.

Buning uchun STATA-14 dasturida eng kichik kvadratlar usulidan foydalanib, hisob-kitob qilib olamiz. Bu natijalarni o‘z nomidan kelib chiqib keyingi “Natijalar tahlili” qismida to‘liq holda taqdim etdik.

Olib borilgan regressiyamiz natijasida p-qiymatlarimiz unchalik ahamiyatli chiqmadi. Shu boisdan modelimizdagi ko‘rsatkichlarimizni logorifmlash usulidan foydalanib logarifmlab oldik va shundan so‘ng regressiya o‘tqazib oldik . Natijalardan ko‘rinib turibdiki, p-qiymatimiz o‘ta ahamiyatlidir. Modelning umumiy statistik ko‘rsatkichlariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, F-statistikasi 22.41 ga teng bo‘lib, uning p-qiymati (Prob > F) 0.0000 ga teng, bu model umumiy holda statistik

jihatdan muhimligini bildiradi. Bu shuni anglatadiki, kiritilgan o‘zgaruvchilar birgalikda YaIMga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

3-jadval. Regressiya tahlili

lnYaIM	Koefitsient	Standart xatolik	t-qiymat	p-qiymat	95% ishonch	intervali	Ahamiyat
Insoliqtushumi	-0.7014	.1162	-6.04	0	-.9299	-.4729	***
Investitsiya	0.1663	.0369	4.51	0	.0938	.2389	***
Constant	2.9392	.3284	8.95	0	2.2935	3.5849	***
*** p<.01, ** p<.05, * p<.1							

Ushbu regressiya modeli yalpi ichki mahsulot (YaIM) logarifmining soliq tushumlari va investitsiyalar logarifmiga bog‘liqligini o‘rganishga qaratilgan. Modelga 389 ta kuzatuv (observations) jalb etilgan bo‘lib, ikki asosiy mustaqil o‘zgaruvchi (lnSoliqtushumi va lnInvestitsiya) regressiyaga kiritilgan.

R-squared qiymati 0.1041 (10.41%) bo‘lib, bu model izohlayotgan dispersiyaning ulushidir. Ya’ni, soliq tushumlari va investitsiyalar YaIMdagi o‘zgarishlarning 10.41 foizini izohlab beradi. Bu qiymat nisbatan past bo‘lishiga qaramay, iqtisodiy tadqiqotlar uchun maqbul hisoblanadi, chunki makroiqtisodiy modelda YaIMga ta’sir qiluvchi ko‘plab tashqi omillar mavjud.

Regressiya natijalariga ko‘ra soliq tushumining 1 miqdorga oshishi YaIM ning -0.7 qiymatga pasayishiga olib kelar ekan. Investitsiyaning 1 birlikka oshishi esa YaIM ning 0.17 miqdorda oshishiga olib kelar ekan. Bu regressiyamizdan so‘ng modelimizdan ko‘p tarmoqli kolliniarlik va geteroskedastlik muammolari bor yoki yo‘q ekanini tekshirib olamiz.

Bunda bizga STATA-14 dasturida Bryush-Peygan geteroskedastlik testi va Vif ko‘rsatkichlari testlari yordam beradi.

4-jadval. Bryush-Peygan testi

```
chi2(1)      =     0.73
Prob > chi2  =   0.3940
```

Bu modelimizda geteroskedastlik muammosi yo‘qligini ifodad etadi.

5-jadval.VIF ko‘rsatkichlari

	VIF	1/VIF
lnInvestit~a	1.09	0.917488
lnSoliqtus~i	1.09	0.917488
Mean VIF	1.09	

Va bu modelimizda ko‘p tarmoqli kolliniarlik muammosi ham yo‘q ekan.

6-jadval.

Bryush-Godfri testi

lags(p)	chi2	df	Prob > chi2
1	1.701	1	0.1921
2	1.828	2	0.4008

Shundan so‘ng modelimizda avtokorrelyatsiya muammosining borligi yoki yo‘q ekanini tekshirib oldik. 6-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, modelimizda avtokorrelyatsiya yo‘q (Wooldridge J. M., 2013).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqotda 1999-2021-yillar mobaynida 21 mamlakat bo‘yicha olingan statistik ma’lumotlar asosida soliq tushumlari va to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotga (YaIM) ta’siri empirik usulda baholandi. Eng kichik kvadratlar usuli (EKKU) asosida tuzilgan regressiya modeli natijalari shuni ko‘rsatdiki, har ikki o‘zgaruvchining YaIMga ta’siri mavjud bo‘lsa-da, bu ta’sirning darajasi va yo‘nalishi turlicha bo‘ldi.

Tahlil davomida dastlabki modelda p-qiymatlar unchalik ahamiyatli chiqmadi. Biroq, o‘zgaruvchilar logarifmlangach, model kuchliroq statistik asosga ega bo‘ldi. F-statistikasi va p-qiymatlar asosida regressiya modelining umumiy ishonchliligi tasdiqlandi. YaIM logarifmi bilan soliq tushumlari va investitsiyalar logarifmlari o‘rtasida mavjud bo‘lgan munosabatlar quyidagi natijalarni berdi:

- Soliq tushumining oshishi ayrim hollarda iqtisodiy faollikka teskari ta’sir ko‘rsatmoqda. YaIMga salbiy ta’sir ehtimoli mavjud.
- Investitsiyalarning o‘sishi esa iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiruvchi omil sifatida harakat qilmoqda.
- Modelda geteroskedastlik, ko‘p tarmoqli kolliniarlik va avtokorrelyatsiya muammolari mavjud emasligi statistik testlar orqali aniqlangani, tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minlaydi.

Bulardan kelib chiqib, quyidagi takliflar taqdim etiladi:

- Soliq stavkalarining qayta ko‘rib chiqilishi lozim, ayniqsa iqtisodiy o‘sishga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgan darajadagi yuqori soliqlarni optimallashtirish zarur. Bu borada Laffer egri chizig‘idan foydalanib, iqtisodiy faoliyatni rag‘batlantiruvchi stavkalar aniqlanishi mumkin.
- Tadbirkorlik uchun soliq yengilliklarini kengaytirish – kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun foyda solig‘i, QQS yoki qat’iy belgilangan soliqlarda soddalashtirishlar joriy etilishi kerak. Bu o‘zgarishlar tadbirkorlik muhitini yaxshilaydi va yalpi ichki mahsulotga ijobiy ta’sir qiladi.

•To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha chora-tadbirlar kuchaytirilishi lozim – soddalashtirilgan bojxona tartiblari, kafolatlangan mulk himoyasi, infratuzilma loyihalarida investorlar ishtirokini oshirish orqali bu imkon yaratiladi.

•Soliq boshqaruvining raqamlashtirilishi – soliq ma’lumotlarining ochiqligi va shaffofligi ortsa, nafaqat soliq tushumlari oshadi, balki tadbirkorlar uchun ishonch muhitini ham yaratadi.

•Ilmiy asoslangan soliq siyosatini shakllantirish – barcha soliq islohotlari chuqur tahlil va statistik modellashtirish asosida amalga oshirilsa, uning iqtisodiyotga ko‘rsatadigan salbiy noaniq ta’sirlari kamayadi.

Yuqoridagi tavsiyalar nafaqat tadqiqotda olingan natijalarni amaliyotga joriy qilishga yordam beradi, balki uzoq muddatli barqaror iqtisodiy o‘sish uchun mustahkam zamin yaratadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi (2023). Tashqi savdo bo‘yicha matbuot relizi, 2023-yil 21-dekabr. https://stat.uz

2. Amiti M., Redding S. J., Weinstein D. E. (2019). The Impact of the 2018 Trade War on U.S. Prices and Welfare. Journal of Economic Perspectives, 33(4), 187-210.

3. Bagwell K., Staiger R. W. (2011). What Do Trade Negotiators Negotiate About? Empirical Evidence from the World Trade Organization. American Economic Review, 101(4), 1238-1273.

4. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013)

5. Gujarati D. N., Porter D. C. (2009). Basic Econometrics (5th ed.). McGraw-Hill Education.

6. Kee H. L., Nicita A., Olarreaga M. (2009). Estimating Trade Restrictiveness Indices. The Economic Journal, 119(534), 172-199.

7. Studenmund A. H. (2016). Using Econometrics: A Practical Guide (7th ed.). Pearson Education.

8. Wooldridge J. M. (2013). Introductory Econometrics: A Modern Approach (5th ed.). South-Western Cengage Learning.

REFERENCES:

1. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi (2023). Tashqi savdo bo‘yicha matbuot relizi, 2023-yil 21-dekabr. https://stat.uz (In Uzbek)

2. Amiti M., Redding S. J., Weinstein D. E. (2019). The Impact of the 2018 Trade War on U.S. Prices and Welfare. Journal of Economic Perspectives, 33(4), 187–210.

3. Bagwell K., Staiger R. W. (2011). What Do Trade Negotiators Negotiate About? Empirical Evidence from the World Trade Organization. American Economic Review, 101(4), 1238-1273.

4. Gregory Mankiw. Macroeconomics. 8 th edition. Harvard University. (NY.: Worth Publishers, 2013)

5. Gujarati D. N., Porter D. C. (2009). Basic Econometrics (5th ed.). McGraw-Hill Education.

6. Kee H. L., Nicita A., Olarreaga M. (2009). Estimating Trade Restrictiveness Indices. The Economic Journal, 119(534), 172–199.

7. Studenmund A. H. (2016). Using Econometrics: A Practical Guide (7th ed.). Pearson Education.

8. Wooldridge J. M. (2013). Introductory Econometrics: A Modern Approach (5th ed.). South-Western Cengage Learning.

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA TURIZM SOHASI RIVOJLANISHINI BAHOLASHNING ZAMONAVIY INDIKATORLARI

MODERN INDICATORS FOR ASSESSING THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM SECTOR IN THE DIGITAL ECONOMY

СОВРЕМЕННЫЕ ИНДИКАТОРЫ ОЦЕНКИ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Esonboyev Baxodir Bakir o‘g‘li
O‘zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi
Islom iqtisodiyoti va moliyasi, ziyorat turizmi kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail: bakhodiresonboyev2909@gmail.com
ORCID: 0009-0001-8988-9808

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi rivojlanishini baholashda qo‘llaniladigan zamonaviy indikatorlar tizimi tahlil qilinadi. Tadqiqotda turizm rivojlanishini baholashda an’anaviy statistik ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda raqamli transformatsiya darajasini aks ettiruvchi indikatorlardan foydalanish zarurligi asoslab beriladi. Xususan, onlayn bronlash ulushi, raqamli xizmatlardan foydalanish darajasi, turist boshiga to‘g‘ri keladigan raqamli xarajatlar, smart-destinatsiya indeksi va turizm xizmatlarining raqamli eksporti kabi ko‘rsatkichlar muhim baholash mezonlari sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari turizm sohasini raqamli iqtisodiyot sharoitida rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda va davlat siyosatini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: *raqamli iqtisodiyot, turizm sohasi, zamonaviy indikatorlar, raqamli transformatsiya, smart-turizm, baholash mexanizmlari.*

Аннотация. В данной статье анализируется система современных индикаторов, применяемых для оценки развития туристической отрасли в условиях цифровой экономики. В исследовании обосновывается необходимость использования наряду с традиционными статистическими показателями таких индикаторов, которые отражают уровень цифровой трансформации туризма. В частности, в качестве важных критериев оценки рассматриваются доля онлайн-бронирования, уровень использования цифровых услуг, объем цифровых расходов в расчёте на одного туриста, индекс «умной дестинации», а также цифровой экспорт туристических услуг. Результаты исследования имеют практическую значимость для разработки стратегии развития туристической отрасли в условиях цифровой экономики и совершенствования государственной политики в данной сфере.

Ключевые слова: *цифровая экономика, туристическая сфера, современные индикаторы, цифровая трансформация, смарт-туризм, механизмы оценки.*

Annotation. This article analyzes a system of modern indicators used to assess the development of the tourism sector in the context of the digital economy. The study substantiates the necessity of applying, alongside traditional statistical indicators, additional metrics that reflect the level of digital transformation in tourism. In particular, indicators such as the share of online bookings, the level of digital service usage, digital expenditure per tourist, the smart destination index, and the digital export of tourism services are considered as key evaluation criteria. The research findings have practical significance for the formulation of strategies aimed at developing the tourism sector under digital economy conditions and for improving public policy in this field.

Key words: *digital economy, tourism sector, modern indicators, digital transformation, smart tourism, evaluation mechanisms.*

KIRISH

Zamonaviy globallashuv jarayonlari va raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi sharoitida turizm sohasi an’anaviy xizmat ko‘rsatish tarmog‘i doirasidan chiqib, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiruvchi, eksport tuzilmasini diversifikatsiya qiluvchi hamda hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtiruvchi muhim strategik yo‘nalishga aylanmoqda (UNWTO., 2021.). Raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi turizm mahsulotlarini shakllantirish, ularni bozorga chiqarish va iste’molchilarga yetkazish mexanizmlarini tubdan o‘zgartirib, sohada yangi qiymat zanjirlarini yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, turizm sohasi rivojlanishini baholash masalasi ham raqamli iqtisodiyot talablariga mos ravishda qayta ko‘rib chiqilishini taqozo etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar doirasida turizm sohasini raqamli iqtisodiyot bilan integratsiya qilish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Elektron viza tizimi, onlayn bronlash platformalari, raqamli marketing vositalari hamda turistik axborot tizimlarining joriy etilishi ushbu yo‘nalishdagi amaliy qadamlar hisoblanadi (OECD., Paris: 2020). Biroq, raqamli transformatsiya jarayonida erishilayotgan natijalarni baholashda ko‘pincha an’anaviy miqdoriy ko‘rsatkichlar – turistlar oqimi va umumiy xizmatlar hajmi bilan cheklanib qolinmoqda. Bu esa raqamli texnologiyalarning real iqtisodiy samaradorligi va qo‘shilgan qiymatini to‘liq aks ettirmaydi.

Hozirgi kunga qadar turizm sohasi rivojlanishini baholashda asosan ekstensiv yondashuvlar ustun bo‘lib, ular raqamli iqtisodiyot sharoitida sohaning sifat jihatlarini aniqlash uchun yetarli emas. Zamonaviy iqtisodiy tahlil metodologiyasi

turizm rivojlanishini baholashda “onlayn bronlash ulushi”, “raqamli xizmatlardan foydalanish darajasi”, “turist boshiga to‘g‘ri keladigan raqamli xarajatlar”, “smart-destinatsiya indeksi” hamda “raqamli texnologiyalar asosida xarajatlarni optimallashtirish samarasi” kabi indikatorlardan foydalanishni talab etmoqda (World Bank., 2021). O‘zbekistonda mazkur ko‘rsatkichlarni tizimli hisoblash va ularni davlat investitsiya hamda raqamlashtirish siyosati bilan uyg‘unlashtirish mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganligi turizm sohasi rivojlanishini baholashda ayrim nomutanosibliklarni keltirib chiqarmoqda.

Shu munosabat bilan, raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi rivojlanishini baholashda faqat miqdoriy o‘sishga emas, balki innovatsion faollik, raqamli infratuzilmaning rivojlanish darajasi va barqaror iqtisodiy samaradorlikni aks ettiruvchi zamonaviy indikatorlar tizimini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot doirasida turizm sohasi rivojlanishini baholash bo‘yicha xalqaro yondashuvlar tahlil qilinib, milliy iqtisodiyotning raqamlashtirish darajasi va infratuzilmaviy salohiyatini inobatga olgan holda integrallashgan indikatorlar majmuasini shakllantirish masalalari ko‘rib chiqiladi (European Commission. Brussels: 2019). Tadqiqot obyekti sifatida O‘zbekiston Respublikasining turizm sohasi tanlanib, asosiy maqsad raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm rivojlanishini baholash uchun ilmiy asoslangan ko‘rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat.

MAVZU BO‘YICHA ADABIYOTLAR TAHLILI

Raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi rivojlanishini baholash va uning ijtimoiy-iqtisodiy tizimga ta’sirini aniqlash masalalari zamonaviy iqtisodiyot fanining murakkab va ko‘p qirrali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro ilmiy adabiyotlarda turizmning raqamli transformatsiyasi, smart-destinatsiyalar va innovatsion indikatorlar tizimini shakllantirish masalalari yetakchi iqtisodchi va tadqiqotchilar tomonidan keng yoritilgan (Buhalis D., 2019:267-272). Ushbu tadqiqotlar turizm sohasini baholashda an’anaviy statistik ko‘rsatkichlardan tashqari raqamli texnologiyalar ta’sirini hisobga olish zarurligini asoslab beradi.

Xususan, M. Porter raqobatbardoshlik nazariyasida turizm destinatsiyalarining muvaffaqiyatini tabiiy va madaniy resurslar bilan bir qatorda innovatsion va raqamli infratuzilmaga asoslangan klasterlar faoliyati bilan bog‘laydi (Porter M. E., 1998). Uning fikricha, raqamli platformalar, axborot almashinuvi va innovatsion xizmatlar integratsiyasi turizm klasterlarining samaradorligini oshirib, destinatsiyalarning global bozordagi raqobat ustunligini kuchaytiradi. Bu yondashuv raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm rivojlanishini baholashda klasterlashuv va raqamli integratsiya indikatorlarining muhimligini ko‘rsatadi (Porter M. E., 1998).

D. Frextling turizmning iqtisodiy ta’sirini baholashda “Turizm sun’iy yo‘ldosh hisoblari” (Tourism Satellite Account – TSA) tizimini rivojlantirib, raqamli iqtisodiyot sharoitida ushbu mexanizmning ahamiyati yanada ortishini ta’kidlaydi (Frechtling D. C., 2010:136-153). Uning tadqiqotlarida raqamli xizmatlar, onlayn bronlash va elektron savdo orqali shakllanayotgan bilvosita va induksiyalangan samaralarni hisobga olish zarurligi asoslab berilgan. Bu yondashuv turizm sohasida raqamli texnologiyalarning multiplikativ effektini aniqlash imkonini yaratadi.

R. Butler tomonidan ishlab chiqilgan destinatsiyaning hayotiy sikli modeli raqamli iqtisodiyot sharoitida yangi mazmun kasb etib, muvaffaqiyat ko‘rsatkichlarini raqamli infratuzilma rivoji, turist tajribasining raqamlashtirilgan darajasi va ekologik yuklanish bilan bog‘liq holda baholash imkonini beradi. Ushbu model turizm rivojlanishini baholashda vaqt omili bilan bir qatorda innovatsion va raqamli indikatorlardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

Raqamli turizm va smart-destinatsiyalar masalalari D. Buhalis, U. Gretzel, Z. Xiang kabi olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan bo‘lib, ular turizm rivojlanishini baholashda “raqamli yetuklik darajasi”, “axborot texnologiyalaridan foydalanish intensivligi” va “turist tajribasi indeksi” kabi indikatorlarni taklif etganlar. Ushbu tadqiqotlar zamonaviy sharoitda turizm muvaffaqiyatini baholashda raqamli iqtisodiyot omillarini inobatga olish zarurligini ilmiy asoslaydi.

Mahalliy olimlardan N. To‘xliyev va T. Abdullaeva O‘zbekiston sharoitida turizm sohasining raqamlashtirilishi, marketing strategiyalari va xizmatlar bozorini rivojlantirish masalalarini o‘rganib, hududiy xususiyatlar va raqamli infratuzilmaning iqtisodiy samaradorlikka ta’sirini tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlarida turizm salohiyatini baholashda raqamli axborot resurslari va elektron xizmatlarning roli alohida ta’kidlangan.

Shuningdek, I.S.Tuxfatullin turizm sohasida raqamli boshqaruv mexanizmlarini joriy etishda davlat-xususiy sheriklik imkoniyatlarini asoslab bergan bo‘lsa, B. Safarov turizm rivojlanishini baholashda ekonometrik modellar va prognozlashtirish usullarini raqamli ma’lumotlar bazasi asosida takomillashtirish masalalariga e’tibor qaratgan.

Biroq, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi rivojlanishini baholashda ko‘p o‘lchamli zamonaviy indikatorlar tizimini shakllantirish, xususan, raqamli transformatsiya darajasini iqtisodiy, ijtimoiy va infratuzilmaviy ko‘rsatkichlar bilan integratsiyalash masalalari hali yetarli darajada kompleks o‘rganilmagan (Gretzel U., Sigala M., Xiang Z., 2015:179-188). Mazkur ilmiy bo‘shliqni to‘ldirish ushbu maqolaning asosiy tadqiqot yo‘nalishini belgilaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda raqamli iqtisodiyot sharoitida O‘zbekiston turizm sohasi rivojlanish darajasini baholash uchun tizimli tahlil, qiyosiy-mantiqiy yondashuv va kompleks baholash metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida an’anaviy statistik ko‘rsatkichlarni raqamli transformatsiya indikatorlari bilan integratsiyalashga yo‘naltirilgan “ko‘p o‘lchamli zamonaviy baholash mexanizmi” tanlab olindi. Ushbu mexanizm turizm sohasi rivojlanishini baholashda uchta asosiy metodologik yo‘nalishni qamrab oladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli iqtisodiyot sharoitida O‘zbekiston turizm sohasi rivojlanishini baholash bo‘yicha o‘tkazilgan kompleks tahlil natijalari ushbu tarmoqda miqdoriy o‘sishdan sifat va raqamli yetuklik bosqichiga o‘tish tendensiyasi shakllanayotganini ko‘rsatdi. Tadqiqot doirasida amalga oshirilgan hisob-kitoblarga ko‘ra, so‘nggi yillarda turizm sohasining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi faqat turistlar oqimining ko‘payishi hisobiga emas, balki raqamli xizmatlar ulushining kengayishi, onlayn platformalar orqali yaratilayotgan qo‘shilgan qiymat va raqamli infratuzilmaning rivojlanishi evaziga barqaror oshib bormoqda.

Empirik tahlillar natijasida turizm sohasi rivojlanishini baholashda qo‘llaniladigan an’anaviy ko‘rsatkichlar bilan zamonaviy raqamli va ko‘p o‘lchamli indikatorlar o‘rtasidagi farqlar quyidagi jadvalda tizimlashtirildi.

1-jadval

Raqamli iqtisodiyot sharoitida O‘zbekiston turizm sohasi rivojlanishini baholash indikatorlarining qiyosiy tahlili (2019–2024 yy. tendensiyalari asosida)[10]

Baholash yo‘nalishlari	An’anaviy ko‘rsatkichlar	Zamonaviy raqamli indikatorlar	Ijobiy natija / samara
Iqtisodiy ta’sir	Kelgan turistlar soni: 6,7 mln kishi	Bir turistning o‘rtacha raqamli va umumiy xarajati: 197 AQSh dollaridan 350 AQSh dollarigacha oshgan	Raqamli xizmatlar hisobiga qo‘shilgan qiymatning 2,1–2,3 barobar o‘sishi
Infratuzilma	Mehmonxonalar soni: 1186 tadan 2200 taga	Raqamli infratuzilma yuklanish	Mavsumiylik ta’sirining pasayishi va xizmatlar uzluksizligi

[10] Muallif ishlanmasi asosida

		koeffitsiyenti (onlayn bronlash, e-navbat): o‘rtacha 0,74	
Texnologik daraja	Turistik subyektlar soni: 1200 tadan 1800 taga	Raqamli transformatsiya indeksi (e-booking, e-payment, CRM)	Tranzaksiya xarajatlarining 25–30 % gacha qisqarishi
Barqarorlik va samaradorlik	Umumiy turistik tushum: 1,3 mlrd dollardan 2,5 mlrd dollarga	Bir xodimga to‘g‘ri keladigan raqamli samaradorlik (KPI): +35–40 %	Yuqori malakali va IT-kompetensiyali ish o‘rinlarining yaratilishi

Jadval ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, 2019–2024 yillar davomida turistlar sonining o‘sishi bilan bir qatorda eng muhim zamonaviy indikator – bir turistga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha sarf-xarajat hajmi deyarli 1,7–1,8 barobarga oshgan. Bu holat O‘zbekiston turizm sohasida raqamli xizmatlar, kompleks turpaketlar va yuqori qo‘shilgan qiymatga ega mahsulotlar ulushi kengayayotganidan dalolat beradi.

Raqamli transformatsiya indeksining ijobiy dinamikasi xalqaro e-booking va onlayn platformalar (Booking.com, Airbnb, Expedia va boshqalar) orqali xizmatlar realizatsiyasining oshgani, shuningdek, mahalliy tadbirkorlarning raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi sezilarli darajada yuksalganini ko‘rsatadi. Natijada, turizm xizmatlari bozorida shaffoflik, tezkorlik va xarajatlarni optimallashtirish imkoniyatlari kengaydi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni tasdiqlaydiki, raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi rivojlanishini baholashda faqat miqdoriy ko‘rsatkichlarga tayanish yetarli emas, balki raqamli transformatsiya, xizmatlar sifati, iqtisodiy samaradorlik va barqaror rivojlanishni aks ettiruvchi zamonaviy ko‘p o‘lchamli indikatorlar tizimidan foydalanish ilmiy va amaliy jihatdan asosli hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot sharoitida O‘zbekiston turizm sohasi rivojlanishini baholashda miqdoriy ko‘rsatkichlardan sifat va raqamli samaradorlik indikatorlariga o‘tish barqaror iqtisodiy o‘sishning muhim sharti hisoblanadi. Tadqiqot doirasida taklif etilgan zamonaviy ko‘p o‘lchamli baholash mexanizmi asosida olingan natijalar bir qator muhim ilmiy va amaliy jihatlarni muhokama qilish imkonini berdi.

Birinchidan, raqamli multiplikator samarasi tahlili shuni ko‘rsatdiki, turizm sohasi raqamli platformalar va elektron xizmatlar orqali nafaqat valyuta tushumlarini oshirmoqda, balki hududiy iqtisodiyotda yangi qiymat zanjirlarini shakllantirmoqda. Xususan, O‘zbekistonda turizmning raqamlashtirilishi Samarqand, Buxoro va Xiva kabi destinatsiyalarda transport, hunarmandchilik,

umumiy ovqatlanish va xizmatlar sohasida raqamli bandlikning oshishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli multiplikator samarasi rivojlangan turistik mamlakatlar (Ispaniya, Turkiya) darajasiga yetmagan bo‘lib, bu holat mahalliy raqamli xizmatlar va kontentning global platformalardagi ulushi hali yetarli emasligi bilan izohlanadi.

Ikkinchidan, raqamli infratuzilmaviy yuklanish indeksi bo‘yicha olingan natijalar turistik hududlarda xizmatlar va texnologiyalar konsentratsiyasining muayyan muammolarini yuzaga chiqardi. Turizm rivojlanishini faqat mehmonxonalar yoki obyektlar soni bilan baholash raqamli infratuzilmaning (internet tezligi, mobil xizmatlar, onlayn navigatsiya) mavsumiy turistlar oqimiga moslashuv darajasini to‘liq aks ettirmaydi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, raqamli infratuzilmani hududiy boshqarish orqali mavsumiylikni kamaytirish va past mavsum davrida ham turizm xizmatlaridan barqaror daromad olish imkoniyatlari mavjud. Bu, ayniqsa, ekoturizm, agroturizm va ziyorat turizmi kabi yo‘nalishlarni raqamli platformalar orqali integratsiya qilishni talab etadi.

Uchinchidan, raqamli transformatsiya omili muhokamasi shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalar turizm sohasida faqat qulaylik yaratuvchi vosita emas, balki xarajatlarni kamaytiruvchi va raqobatbardoshlikni oshiruvchi muhim iqtisodiy omil hisoblanadi. Onlayn bronlash, elektron to‘lov va raqamli marketing platformalaridan foydalanish vositachilik xarajatlarini qisqartirib, turizm mahsulotining yakuniy tannarxini pasaytirmoqda. O‘zbekistonda “Smart Tourism” elementlarining joriy etilishi, jumladan, raqamli xaritalar, QR-axborot tizimlari va integratsiyalashgan to‘lov mexanizmlari turistlarning umumiy mamnunlik darajasini o‘rtacha 20–25 % ga oshirganini ko‘rsatmoqda (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, 2021).

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi rivojlanishini baholashda “har bir turistga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha raqamli va umumiy xarajat” ko‘rsatkichi eng muhim strategik indikatorlardan biri bo‘lishi lozim. Faqat turistlar sonini ko‘paytirishga yo‘naltirilgan yondashuv raqamli va tabiiy resurslarning tezroq eskirishi hamda infratuzilma yuklanishining ortishiga olib kelishi mumkin. Shu bois, O‘zbekiston turizm sohasi uchun “yuqori qiymatli va raqamli jihatdan samarali” rivojlanish modelini qo‘llash va uning muvaffaqiyatini aynan zamonaviy raqamli indikatorlar asosida baholash maqsadga muvofiqdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamli iqtisodiyot sharoitida O‘zbekiston turizm sohasi rivojlanishini baholash mexanizmlarini tadqiq etish natijasida olingan nazariy va amaliy xulosalar shuni ko‘rsatadiki, soha taraqqiyotini faqatgina miqdoriy o‘sish sur’atlari asosida baholash hozirgi bosqichda yetarli emas. Raqamli transformatsiya sharoitida turizm

rivojlanishini baholashda iqtisodiy samaradorlik, raqamli yetuklik va xizmatlar sifati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni hisobga oluvchi kompleks yondashuv zarur hisoblanadi. Tadqiqot doirasida ilgari surilgan zamonaviy ko‘p o‘lchamli baholash mexanizmi turizm sohasi rivojlanishining real holatini chuqurroq va xolisona tahlil qilish imkonini beradi.

O‘tkazilgan tahlillar natijasida aniqlanishicha, raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi rivojlanishining muvaffaqiyati kelgan turistlar soni bilan emas, balki har bir turistga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha umumiy va raqamli xarajat, raqamli xizmatlar ulushi hamda multiplikativ iqtisodiy samaradorlik bilan o‘lchanishi lozim. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda ushbu ko‘rsatkichlarni oshirish uchun turizm xizmatlari qiymat zanjirida mahalliy ishlab chiqarilgan mahsulotlar va raqamli xizmatlar ulushini kengaytirish muhimligini ko‘rsatdi. Bu holat turizmni yuqori qo‘shilgan qiymatga ega tarmoq sifatida rivojlantirish uchun strategik ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, turizm sohasi rivojlanishini baholashda raqamli infratuzilmaviy yuklanish indeksini hisobga olish resurslardan samarali foydalanish, xizmatlar sifati pasayishining oldini olish va turistlar oqimini barqaror boshqarish imkonini berishi aniqlandi. Raqamli infratuzilma — internet qamrovi, onlayn xizmatlar, smart-texnologiyalar va raqamli boshqaruv tizimlarining hududiy rivojlanish strategiyasi bilan uyg‘unlashuvi turizm sohasining uzoq muddatli barqarorligini ta’minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Tadqiqot natijalari raqamli integratsiya va shaffoflik omilining ahamiyatini ham tasdiqladi. Raqamli transformatsiya turizm mahsulotining raqobatbardoshligini oshiruvchi asosiy omillardan biri bo‘lib, raqamli indikatorlarni baholash tizimiga kiritish turizm sohasining shaffofligini kuchaytiradi, investitsiya muhitini yaxshilaydi va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ishonchli axborot bazasini shakllantiradi.

Olingan natijalardan kelib chiqib, turizm sohasi rivojlanishini baholash tizimini takomillashtirish maqsadida bir qator amaliy takliflar ishlab chiqildi. Xususan, milliy statistik tizimni raqamli modernizatsiya qilish, turizm sohasida “Turizm sun’iy yo‘ldosh hisoblari” (TSA) tizimini to‘liq joriy etish hamda baholash metodikasiga “har bir turistga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha raqamli xarajat” va onlayn xizmatlar ulushi kabi indikatorlarni asosiy KPI sifatida kiritish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu yondashuv turizmning real iqtisodiy samaradorligini aniqroq baholash imkonini beradi.

Bundan tashqari, turizm sanoatini raqamlashtirishni rag‘batlantirish maqsadida turistik subyektlarning raqamli yetuklik darajasini oshirishga qaratilgan imtiyozli kreditlash, texnologik grantlar va raqamli platformalarga integratsiyalashuvni qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlarni joriy etish zarur. Shu bilan birga, turistik

oqimni faqat an’anaviy markazlarga emas, balki raqamli platformalar orqali rivojlantirilishi mumkin bo‘lgan ekoturizm, agroturizm va ziyorat turizmi hududlariga yo‘naltirish orqali raqamli va infratuzilmaviy bosimni kamaytirish hamda hududiy multiplikativ samarani oshirish mumkin.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari raqamli iqtisodiyot sharoitida turizm sohasi rivojlanishini baholashda zamonaviy indikatorlar tizimidan foydalanish ilmiy va amaliy jihatdan asosli ekanligini tasdiqlaydi hamda O‘zbekiston turizm siyosatini shakllantirish va uni raqamli rivojlanish strategiyasi bilan uyg‘unlashtirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida PF–6079-son Farmoni, 2020-yil 5-oktabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2021) “Turizm sohasini raqamlashtirishni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. Toshkent. UNWTO. (2021) Tourism and Digital Transformation: Measuring Tourism in the Digital Economy. World Tourism Organization, Madrid.

3. OECD. (2020) Digital Transformation in Tourism and Hospitality: Policy and Measurement Issues. OECD Publishing, Paris.

4. World Bank. (2021) Digital Economy for Development (DE4D): Tourism Sector Assessment. Washington, DC.

5. Buhalis D. (2019) Technology in tourism: From information communication technologies to smart tourism and digital ecosystems. Tourism ManagementVol. 75, pp. 267–272.

6. Frechtling D. C. (2010) The Tourism Satellite Account: A Primer. Annals of Tourism Research Vol. 37(1), pp. 136-153.

7. Gretzel U., Sigala M., Xiang Z., Koo C. (2015) Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, Vol. 25(3), pp. 179-188.

8. Xiang Z., Fesenmaier D.R. (2017) Big data analytics, tourism design and smart destinations. Journal of Travel Research, 2017 Vol. 56(6), pp. 749-764.

9. Porter M. E (1998). The Competitive Advantage of Nations. Free Press, New York.

10. European Commission. Smart Tourism Destinations: Digital Innovation for Sustainable Growth. Brussels, 2019.

11. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Turizm sohasi bo‘yicha rasmiy statistik ma’lumotlar to‘plami. Toshkent, 2019-2024.

REFERENCES:

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida PF–6079-son Farmoni, 2020-yil 5-oktabr. (In Uzbek)

13. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2021) “Turizm sohasini raqamlashtirishni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. Toshkent. (In Uzbek)

14. UNWTO. (2021) Tourism and Digital Transformation: Measuring Tourism in the Digital Economy. World Tourism Organization, Madrid.

15. OECD. (2020) Digital Transformation in Tourism and Hospitality: Policy and Measurement Issues. OECD Publishing, Paris.

16. World Bank. (2021) Digital Economy for Development (DE4D): Tourism Sector Assessment. Washington, DC.

17. Buhalis D. (2019) Technology in tourism: From information communication technologies to smart tourism and digital ecosystems. Tourism ManagementVol. 75, pp. 267-272.

18. Frechtling D. C. (2010)The Tourism Satellite Account: A Primer. Annals of Tourism Research Vol. 37(1), pp. 136-153.

19. Gretzel U., Sigala M., Xiang Z., Koo C. (2015) Smart tourism: Foundations and developments. Electronic Markets, Vol. 25(3), pp. 179-188.

20. Xiang Z., Fesenmaier D.R. (2017) Big data analytics, tourism design and smart destinations. Journal of Travel Research, 2017 Vol. 56(6), pp. 749-764.

21. Porter M. E (1998). The Competitive Advantage of Nations. Free Press, New York.

22. European Commission. Smart Tourism Destinations: Digital Innovation for Sustainable Growth. Brussels, 2019.

23. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Turizm sohasi bo‘yicha rasmiy statistik ma’lumotlar to‘plami. Toshkent, 2019-2024. (In Uzbek)

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA O‘ZBEKISTONDA TURIZM XIZMATLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING STRATEGIK YO‘NALISHLARI

STRATEGIC DIRECTIONS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF TOURISM SERVICES IN UZBEKISTAN IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ В УЗБЕКИСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Xusniddinova Munavvar Sur’at qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti doktoranti,
Tel: +998337411141
e-mail: munavvar1141@yandex.com
ORCID: 0009-0002-8934-6616

Annotatsiya. Ushbu maqola O‘zbekistonda turistik xizmatlar samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalarning rolini tahlil qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar turizm industriyasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etib, marketing strategiyalarini kuchaytirish, xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish va sayyohlar uchun qulayliklar yaratish imkonini beradi. Virtual gidlar, onlayn bron tizimlari, raqamli to‘lov tizimlari va interaktiv xaritalar turistik xizmatlarni rivojlantirishda asosiy vositalar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Biroq, raqamli bo‘linish, axborot xavfsizligi va texnologiyaga qaramlik kabi muammolar mavjud bo‘lib, ularni hal qilish lozim. Maqolada O‘zbekistonda raqamli texnologiyalarning turizm sektoriga ta’siri va kelajakdagi rivojlanish yo‘nalishlari haqida xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *Raqamli turizm, turistik xizmatlar, raqamli texnologiyalar, onlayn bronlash, raqamli marketing, virtual gidlar, interaktiv xaritalar, raqamli to‘lov tizimlari, barqaror turizm, sun’iy intellekt, sayyohlik innovatsiyalari.*

Abstract. This article analyzes the role of digital technologies in improving the efficiency of tourism services in Uzbekistan. The results of the study show that digital technologies play an important role in the development of the tourism industry, allowing to strengthen marketing strategies, improve the quality of service and create convenience for tourists. Virtual guides, online booking systems, digital payment systems and interactive maps are emerging as key tools in the development of tourism services. However, there are problems such as the digital divide, information security and technology dependence that need to be addressed. The article draws conclusions about the impact of digital technologies on the tourism sector in Uzbekistan and future development directions.

Keywords: *Digital tourism, tourist services, digital technologies, online booking, digital marketing, virtual guides, interactive maps, digital payment systems, sustainable tourism, artificial intelligence, tourism innovations.*

Аннотация. В статье анализируется роль цифровых технологий в

повышении эффективности туристических услуг в Узбекистане. Результаты исследования показывают, что цифровые технологии играют важную роль в развитии туристической отрасли, позволяя усиливать маркетинговые стратегии, повышать качество обслуживания и создавать удобства для туристов. Виртуальные гиды, системы онлайн-бронирования, системы цифровых платежей и интерактивные карты становятся ключевыми инструментами в развитии туристических услуг. Однако существуют проблемы, которые необходимо решать, такие как цифровой разрыв, информационная безопасность и технологическая зависимость. В статье сделаны выводы о влиянии цифровых технологий на сферу туризма в Узбекистане и направлениях ее дальнейшего развития.

Ключевые слова: *Цифровой туризм, туристические услуги, цифровые технологии, онлайн-бронирование, цифровой маркетинг, виртуальные гиды, интерактивные карты, цифровые платежные системы, устойчивый туризм, искусственный интеллект, инновации в туризме.*

KIRISH

Hozirgi kunda jahonda turizm sohasining jadal rivojlanishi davlatlar iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Turizm jahon iqtisodiyotining muhim sektorlaridan biri, shuningdek, ish o‘rinlari yaratish, investitsiyalarni jalb qilish va madaniy almashinuvga hissasi katta. Zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash turizm xizmatlarini takomillashtirishda va sayyohlarni jalb qilishda katta imkoniyatlar yaratmoqda. Sayyohlik sanoatida texnologiyalar bozorining umumiy hajmi 2024- yilda 10,45 milliard dollarga baholangan va 2033- yilga kelib 20,12 milliard dollargacha ko‘tarilishi kutilmoqda, bu prognoz davrida yillik o‘sish sur’ati 7,55 foizni tashkil etadi (Travel Technology Market Size & Forecast Report | 2033, 2025). O‘zbekistonning qadimgi tarixi va betakror madaniyati bilan jahon turizm bozorida katta salohiyatga ega. Buxoro, Xiva, Samarqand kabi tarixiy shaharlar Ipak Yo‘lining haqiqiy durdonalaridir. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida tashqi va ichki turizmni rivojlantirish uchun keng sharoitlar yaratish orqali sayyohlar sonini ko‘paytirish vazifasi belgilangan. Xorijiy sayyohlar soni bo‘yicha O‘zbekiston pandemiyagacha kuzatilgan ko‘rsatkichning 98 foiziga yetdi. Xususan, 2019- yilda O‘zbekistonga 6,7 million xorijiy sayyoh tashrif buyurgan bo‘lsa, 2023- yilga kelib bu ko‘rsatkich 6,6 millionni tashkil etdi. Biroq, turizm sohasidagi samaradorlikni oshirish uchun raqamli texnologiyalarning joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalar yordamida turistik xizmatlarning sifati oshadi, xizmat ko‘rsatish jarayonlari tezlashadi va qulayliklar yaratish mumkin bo‘ladi. Jumladan:

– Raqamli marketing vositalari orqali turistik joylar keng targ‘ib qilinadi;

– Online bron qilish tizimlari orqali sayyohlar uchun qulayliklar yaratiladi;

– Raqamli to‘lov tizimlari orqali turistlar uchun xizmatlardan foydalanish osonlashadi;

– Virtual gid va interaktiv xaritalar orqali sayyohlar uchun qulay navigatsiya ta’minlanadi.

Turizmda raqamli texnologiyalardan foydalanish xizmatlarni

avtomatlashtirishga, bozor talabini aniqlashga va mijozlarga qulay interfeys yaratish imkoniyatini beradi. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data) va bulutli texnologiyalar sayohatchilar tajribasini yaxshilashga xizmat qilsa, virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalari sayohatdan oldin turistlarga destinatsiyalarni virtual ravishda ko'rishga imkon beradi (Xusniddinova, 2025). O'zbekistonda turizm xizmatlari samaradorligini oshirishda bir qancha muammolarni hal qilish talab etiladi. Turistik mahsulotlarni targ'ib qilishda raqamli texnologiyalarning yetarli darajada qo'llanilmasligi; Potensial sayyohlar uchun turistik xizmatlar haqida yetarli ma'lumot topish qiyinligi; Onlayn bron qilish va to'lov tizimlarining rivojlanmaganligi; Sayyohlar uchun zarur bo'lgan onlayn xizmatlar (xaritalar, yo'l ko'rsatkichlar, avtomatlashtirilgan tarjimonlar)ning yetishmovchiligi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi O'zbekistonda turizm xizmatlari samaradorligini oshirishda raqamli texnologiyalarning rolini aniqlashdir.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ushbu maqolada tadqiqot mavzusiga oid avvalgi ilmiy ishlar tahlil qilindi. Turizm sohasi so'nggi yillarda raqamli texnologiyalar ta'sirida jadal o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Marx, Flynn and Kylänen, (2021) tomonidan olib borilgan tadqiqotda turizmda raqamli transformatsiya jarayoni tahlil qilingan. Ularning tadqiqotiga ko'ra, kichik va o'rta biznes subyektlari uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish muhim ahamiyatga ega. Ular virtual amaliyot hamjamiyatlari orqali bilim almashish va raqamli transformatsiyaga moslashishning samarali usul ekanligini ko'rsatishgan. Ushbu model tarmoq asosida bilim olishni qo'llab-quvvatlaydi va tashkilotlar o'rtasida tajriba almashish imkonini beradi.

Zaragoza-Saez et al., (2024) mehmonxona sanoatida innovatsiyalar va raqobatbardoshlik o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilishgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, faqat innovatsiyalar mehmonxonalar raqobatbardoshligini oshirishga yetarli emasligini aniqlashgan. Raqamlashtirish mehmonxonalar faoliyatini optimallashtirishga yordam beruvchi muhim vosita sifatida e'tirof etilgan. Tadqiqotda ichki innovatsiyalar (exploratory innovation) va tashqi hamkorlik orqali amalga oshiriladigan innovatsiyalar (co-exploratory innovation) ko'rib chiqilgan va raqamli texnologiyalarning ushbu jarayonga ta'siri tahlil qilingan.

Xia, Baghaie and Mohammad Sajadi, (2024) raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi va uning turizm, tibbiyot va boshqa xizmat sohalariga ta'sirini o'rgangan. Tadqiqotga ko'ra, raqamli texnologiyalar, xususan, blockchain, sun'iy intellekt va Internet of Things (IoT), turizm sanoatining samaradorligini oshirish va foydalanuvchilar tajribasini yaxshilash imkonini beradi. Masalan, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari turistlarga manzillarni sayohatga chiqishdan oldin sinab ko'rish imkoniyatini beradi. Shuningdek, elektron to'lov tizimlari xizmatlarni tez va xavfsiz amalga oshirishga imkon beradi.

Zeqiri, Dahmani and Youssef, (2020) texnologik integratsiya va mehmondo'stlikda shaxsiylashtirilgan xizmatlarni saqlash o'rtasidagi muvozanat haqida munozara yuritgan. Maqolada barqarorlik va rivojlangan iste'molchilar tajribasi kabi ushbu texnologiyalarning afzalliklari haqida bo'lsa-da, u ommaviy

turizm va noyob sayohat tajribasini yo‘qotishi bilan bog‘liq qiyinchiliklar qayd qilingan.

Zeng and Gerritsen, (2014) o‘z maqolasida ijtimoiy media turizm dinamikasiga qanday ta’sir qilishiga oid qarama-qarshi fikrlarni taqdim etgan, ya’ni yo‘nalishlarning tashqi ko‘rinishini oshirish kabi ijobiy tomonlarni va ortiqcha turizm va tajribalarni bir xillashtirish kabi salbiy oqibatlarni ta’kidlagan.

Chorna va boshqalar, (2024) raqamli o‘zgarishlar bilan bog‘liq qiyinchiliklarni, xususan, samarali moslasha oladigan va aksincha bunga bardosh bera olmaydigan korxonalar o‘rtasida nomutanosibliklarni keltirib chiqarishi mumkin bo‘lganda texnologiya qanday qilib samaradorlikni oshirishi mumkinligi haqida bahs yuritilgan.

Maqolada Kozłowski, Brzozowska-Rup and Piotrowska-Piątek, (2021) asosiy e’tiborni AKTning ikki tomonlama xususiyatiga qaratilgan, ya’ni uning operatsion samaradorlik va bozorga kirishni oshirishdagi rolini ta’kidlab, shuningdek, texnologiyaga haddan tashqari qaramlik va raqamli tafovut kabi potensial kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan.

(Rossi *et al.*, 2024) tadqiqotda, ehtimol, texnologik yutuqlarni qo‘llab-quvvatlashni madaniy haqiqiylik va mahalliy an’analarga ta’sir qilish bilan solishtirganda, turli xil yangiliklarning samaradorligi va qabul qilinishi bo‘yicha munozarani taqdim etgan.

(Sustacha, Baños-Pino and Del Valle, 2024)aqlli boshqaruv strategiyalarining samaradorligini o‘rgangan, ularning qishloq sharoitida qo‘llanilishi va zamonaviy boshqaruv amaliyotlari va an’anaviy qishloq turizmi qadriyatlari o‘rtasidagi mumkin bo‘lgan ziddiyatlar haqida savollar tug‘diradi.

Makhmudov and Ashirova Elmira A., (2019) raqamli texnologiyalarning O‘zbekistonda sayyohlik xizmatlarini rivojlantirishdagi strategik rolini muhokama qilishgan, aqlli turizmni joriy etish kabi hukumat tashabbuslari yoritilgan. Tadqiqotda ushbu texnologiyalar takomillashtirilgan infratuzilma va marketing strategiyalari orqali turistik yo‘nalishlarning raqobatbardoshligini qanday oshirishi ko‘rib chiqilgan.

Umuman olganda, ushbu maqolalar texnologik yutuqlar o‘zlarining potensial foydalari uchun mo‘ljallangan va ularning haqiqiylik, iste’molchi tajribasi va turizm sanoatida teng huquqli foydalanishga ta’siri uchun sinchkovlik bilan ko‘rib chiqiladigan murakkab landshaftni birgalikda tasvirlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda raqamli turizmning rivojlanayotgan manzarasini tahlil qilish uchun qat’iy va ko‘p qirrali metodologik usuldan foydalanilgan. Jarayon adabiyotlarni tizimli ko‘rib chiqish, ma’lumotlarni tahlil qilishdan iborat. Har bir bosqichda topilmalarning to‘liqligi, aniqligi va ishonchliligini ta’minlash uchun aniq ketma- ketlikda bajarilgan.

1-bosqich: Adabiyotlarni tizimli ko‘rib chiqish.

Ushbu bosqich raqamli turizm bo‘yicha mavjud ilmiy ishlarni har tomonlama o‘rganishga qaratilgan. Jarayon turizm, texnologiya, marketing va barqaror rivojlanish sohalariga tegishli taniqli akademik ma’lumotlar bazalarida maqsadli

qidiruvdan boshlandi. Ilmiy ishlar Scopus, Web of Science, ScienceDirect va boshqa ma’lumotlar bazalarida maxsus kalit so‘zlar va qidiruv satrlari yordamida topilgan. Foydalanilgan kalit so‘zlarga misollar qatoriga “raqamli turizm”, “elektron turizm”, “aqlli turizm”, “onlayn sayohat”, “virtual turizm”, “to‘ldirilgan reallik turizmi”, “barqaror raqamli turizm”, “turizmda raqamli marketing” va tegishli atamalar kiradi. Qidiruv strategiyasi terminologiyadagi o‘zgarishlarni ham ko‘rib chiqdi va natijalarni aniqlashtirish va eng mos nashrlarni qidirishni ta’minlash uchun mantiqiy operatorlarni o‘z ichiga oldi.

Tanlangan adabiyotlarning dolzarbligi va sifatini ta’minlash uchun qo‘shilish mezonlari o‘rnatildi. Bu mezonlarga quyidagilar kiradi: ekspertlar tomonidan ko‘rib chiqilgan jurnal maqolalari, nufuzli konferensiya materiallari va belgilangan vaqt oralig‘ida nashr etilgan (masalan, so‘nggi 10 yil) ilmiy kitoblar. Sanoat hisobotlari va taniqli tashkilotlarning rasmiy hujjatlari kabi adabiyotlar kontekst va amaliy tushunchalarni taqdim etish uchun tanlab kiritilgan, ammo asosiy e’tibor hamkasblar tomonidan ko‘rib chiqilgan ilmiy ishlarga qaratilgan. Tanlangan nashrlarning tezislari va sarlavhalari dastlab ularning dolzarbligini baholash uchun tekshirildi. So‘ng potensial mos maqolalarning to‘liq matnlari olindi va har tomonlama baholandi.

Baholash jarayoni har bir nashrning mazmuni, asosiy tushunchalari, tadqiqot usullari va xulosalarini batafsil baholashdan iborat. Ma’lumotlarni yig‘ishda izchillikni ta’minlash uchun moslashtirilgan ma’lumotlarni olish shakli ishlatilgan. Ushbu shakl tadqiqot savoli, nazariy asos, qo‘llaniladigan metodologiya, namunaviy xususiyatlar, asosiy topilmalar va har bir tadqiqotning cheklovlari kabi asosiy ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu tizimli yondashuv tanlangan adabiyotlarni tuzilgan va taqqoslanadigan tahlil qilish imkonini berdi.

2-bosqich: Ma’lumotlarni sintez qilish va tahlil qilish.

Adabiyotlarni o‘rganib so‘ng, olingan ma’lumotlar tizimli ravishda tartibga solindi va sintez qilindi. Bu raqamli turizm bilan bog‘liq takrorlanadigan mavzular, shakllar va tendensiyalarni aniqlashni o‘z ichiga oldi. Ma’lumotlarda topilgan umumiy mavzular va kichik mavzularni aniqlash va tasniflash uchun tematik tahlil usuli qo‘llanildi. Bu jarayon adabiyotdagi turli nuqtai nazarlar va topilmalarni izchil va tuzilgan asosda birlashtirishga yordam berdi.

Tahlil, shuningdek, aniqlangan mavzular va ularning o‘zaro bog‘liqligini tanqidiy baholashni o‘z ichiga oladi. Bunga mavjud tadqiqotlarning kuchli va zaif tomonlarini o‘rganish, adabiyotlardagi kamchiliklarni aniqlash va kelajakdagi tadqiqotlar uchun potensial yo‘nalishlarni o‘rganish kiradi. Ma’lumotlarni sintez qilish jarayoni raqamli turizmning asosiy muammolari, afzalliklari, muammolari va kelajakdagi yo‘nalishlari haqida keng qamrovli va nozik tushunchani ta’minlashga qaratilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Raqamli texnologiyalar integratsiyasi O‘zbekistonda turizm sohasini sezilarli darajada o‘zgartirdi, natijada samaradorlik oshib, turizmning yanada dinamik manzarasi paydo bo‘ldi. Bizning topilmalarimiz bir nechta asosiy ta’sirlarni aniqladi:

Raqamli marketing O‘zbekistonning sayyohlik takliflarini ilgari surishning muhim vositasiga aylandi. Interfaol platformalar va ijtimoiy media kanallari maqsadli auditoriya bilan bevosita muloqot qilish imkonini beradi, bu esa real vaqtda fikr-mulohazalarni va shaxsiylashtirilgan marketing kampaniyalarini osonlashtiradi. Ushbu siljish yanada samarali marketing strategiyalariga, ishonchga asoslangan mijozlar munosabatlarini mustahkamlashga va brend xabardorligini oshirishga olib keldi. Virtual reallik, smartfon ilovalari va boshqa raqamli innovatsiyalar orqali yo‘nalishlar va xizmatlarni namoyish qilish imkoniyati potensial sayyohlarga sayohatga oid qarorlar qabul qilish imkoniyatini berib, chuqur tajribalar bilan ta’minladi. Bu, o‘z navbatida, turizm sohasini yanada innovatsion, moslashuvchan va raqobatbardosh bo‘lishga undadi. Raqamli marketing bozorning yangi segmentlarini jalb qilish va turizmni ilgari surish bo‘yicha sa’y-harakatlarning geografik qamrovini kengaytirishda ayniqsa samarali ekanligini isbotladi.

Raqamli texnologiyalar O‘zbekistonda barqaror turizm amaliyotini ilgari surishda muhim rol o‘ynadi. Raqamli vositalar bilan qo‘llab-quvvatlanadigan resurslarni boshqarishning intellektual tizimlari mehmonxonalar va boshqa turizm korxonalariga suv va elektr energiyasi kabi resurslardan foydalanishni optimallashtirish imkonini berdi va atrof-muhitni asrashga yordam berdi. Raqamli platformalar sayyohlik xulq-atvorini tahlil qilishni ham osonlashtiradi, bu esa sayyohlik oqimini kamroq tashrif buyuriladigan joylarga strategik taqsimlash imkonini beradi. Ushbu markazlashtirish mashhur yo‘nalishlarga bosimni kamaytirishga yordam beradi va kamroq ma’lum bo‘lgan hududlarni rivojlantirishni rag‘batlantiradi, bu esa yanada muvozanatli va barqaror turizm ekotizimiga hissa qo‘shadi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar virtual va kengaytirilgan reallik ilovalari orqali immersiv tajribalarni taqdim etish orqali madaniy va tarixiy turizmni rivojlantirmoqda. Ushbu ilovalar tashrif buyuruvchilarga O‘zbekistonning boy tarixi, madaniyati va an’analari haqida chuqurroq tushuncha beradi, ularning sayohat tajribasini boyitadi va madaniy tushunishni targ‘ib qiladi.

Raqamli turizmning afzalliklari sezilarli bo‘lsa-da, bir qator muammolarni hal qilish kerak. Ma’lumotlarning maxfiyligi va xavfsizligi foydalanuvchi ma’lumotlarini himoya qilish uchun qat’iy choralarni talab qiladigan asosiy masalalardir. Raqamli vositalardan foydalanish va haqiqiy turistik tajribaga bo‘lgan ehtiyoj o‘rtasidagi muvozanat chinakam madaniy suvga intilayotgan sayyohlar o‘rtasida begonalashish hissiyotlarining oldini olish uchun juda muhimdir. Texnologik rivojlanishning jadal sur’atlari turizm industriyasida kadrlarni doimiy moslashtirish va tayyorlashni talab qiladi. Bunday qiyinchiliklarga qaramay, O‘zbekistonda raqamli turizmning kelajagi istiqbolli. Biznes jarayonlarini avtomatlashtirish va optimallashtirish xizmatlar sifati va mavjudligini oshirish uchun katta imkoniyatlar ochadi. Sun’iy intellekt va blokcheyn kabi yangi texnologiyalarning integratsiyasi sayohat takliflarini yanada shaxsiylashtirish va xavfsiz tranzaksiyalarni ta’minlash imkoniyatiga ega.

1-jadval.

Turizm sohasida qo‘llanilayotgan raqamli texnologiyalar va ularning afzalliklari

Raqamli texnologiya	Afzalliklari	Misollar
Onlayn bron qilish platformalari	Qulaylik, tezlik, arzon narxlar, turli xizmatlarni bir joyda topish imkoniyati	Booking.com, Expedia, UzAirways
Mobil ilovalar	Turistik joylar haqida ma’lumot, ekskursiyalarga yozilish, mehmonxona bron qilish, navigatsiya	Google Maps, TripAdvisor, Yandex.Maps
Virtual turlar	Turistik joylar bilan tanishish, muzeylar va boshqa diqqatga sazovor joylarga virtual tashrif	360fly, Matterport
Ijtimoiy tarmoqlar	O‘z xizmatlarini targ‘ib qilish, turistlar bilan muloqot qilish, fikr-mulohazalarni o‘rganish	Facebook, Instagram, Twitter
Ma’lumotlar tahlili	Turistlarning ehtiyojlarini aniqlash, turistik xizmatlarni takomillashtirish, marketing strategiyalarini ishlab chiqish	Google Analytics, Yandex.Metrica

Tadqiqotda O‘zbekistonda turizm sektoriga raqamli texnologiyalar qanday joriy etilayotganiga oid amaliy tadqiqotlar aniqlandi. Masalan, tarixiy joylar, mahalliy taomlar va transport imkoniyatlari haqida ma’lumot beruvchi mobil ilovalarning ishlab chiqilishi sayyohlik tajribasini yaxshilash imkonini berdi. Onlayn mehmonxona va turlarni bron qilish platformalari sayohatni rejalashtirishni osonlashtirdi. O‘zbekiston sayyohlik kompaniyalarining ijtimoiy media marketingidan foydalanishi ularning xalqaro auditoriyadagi ko‘rinishini oshirdi. Bu misollar raqamli texnologiyalarning amalda qo‘llanilishi va O‘zbekistonda turizm xizmatlari samaradorligi va o‘sishiga ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi.

Raqamli texnologiyalar O‘zbekistonning turizm sektorida inqilob qildi, natijada samaradorlikni oshirdi, mijozlarning faolligini oshirdi va barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatladi. Qiyinchiliklar saqlanib qolsa-da, raqamli turizm taqdim etayotgan imkoniyatlar muhim. Innovatsiyalarni qabul qilish, ma’lumotlar xavfsizligi bilan bog‘liq muammolarni hal qilish va texnologiya va haqiqiy tajriba o‘rtasida to‘g‘ri muvozanatni topish orqali O‘zbekiston rivojlanayotgan va barqaror turizm sanoatini yaratish uchun raqamli vositalardan foydalanishda davom etishi mumkin. Raqamli texnologiyalarning uzluksiz integratsiyasi O‘zbekistonning jahon turizm bozorida raqobatbardoshligini saqlab qolish va turizm sektorining to‘liq

salohiyatini ro‘yobga chiqarishda muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda turizmni raqamlashtirish ko‘plab imtiyozlar berish bilan birga, diqqat bilan o‘ylab ko‘rishni talab qiluvchi muhim masalalar va tashvishlarni ham keltirib chiqarmoqda. Samaradorlik va foydalanish imkoniyatini oshirish imkoniyatlarini inkor etib bo‘lmaydigan bo‘lsa-da, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan kamchiliklar va ularni qanday yengillashtirish haqida batafsil muhokama qilish juda muhimdir.

2-jadval

Raqamli texnologiyalar turlarining xizmatlar samaradorligiga ta’siri

Texnologiya turi	Qo‘llanilish sohasi	Samaradorlikka ta’siri	Cheklovlar
Onlayn bron tizimlari	Mehmonxona/tur agentliklari	Tezlik, qulaylik	Texnik muammolar, ishonch masalalari
Ijtimoiy media marketing	Targ‘ibot, reklama	Ko‘rinuvchanlik, mijozlar jalbi	Foydalanuvchi sadoqati
Raqamli to‘lov tizimlari	Savdo, tranzaktsiya	Qulaylik, tezkorlik	Xavfsizlik muammolari
Virtual reallik ilovalari	Madaniy yodgorliklar	Immersiv tajriba, brend imiji	Yuqori xarajat, texnik talablar

Asosiy tashvishlardan biri borgan sari raqamlashtirilgan sayohat landshaftida haqiqiy sayohat tajribasining yo‘qolishidir. Raqamli vositalar qulaylikni yaxshilash va ma’lumotlarga kirishni ta’minlashi mumkin bo‘lsa-da, haddan tashqari optimallashtirish sayohatning asosiy qismi bo‘lgan tasodifiy kashfiyot elementini kamaytirishi mumkin. Raqamli tajribalar o‘z-o‘zidan kashf qilish va mahalliy madaniyat bilan haqiqiy aloqadorlik quvonchini almashtirishi mumkin degan xavotir bor. O‘zining boy tarixi va madaniy merosiga ega bo‘lgan O‘zbekiston sharoitida asllikni saqlash alohida ahamiyatga ega. Raqamli vositalardan foydalanish va o‘zbek yo‘nalishlarining o‘ziga xos xususiyatini saqlab qolish o‘rtasida to‘g‘ri muvozanatni topish asosiy muammo hisoblanadi. Raqamli platformalar sayohatchilarning mahalliy madaniyat va O‘zbekistonning asl mohiyatini his qilish imkoniyatlarini o‘rnini bosmasdan, yaxshilashini qanday ta’minlashimiz mumkin?

Raqamli turizmda ma’lumotlar yig‘ishga bo‘lgan ishonchning ortib borishi jiddiy axloqiy va shaxsiy daxlsizlik bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi (Yallop *et al.*, 2023). Shaxsiylashtirilgan xizmatlar sayohat tajribasini yaxshilashi mumkin bo‘lsa-da, shaxsiy ma’lumotlarni to‘plash va ulardan foydalanish mas’uliyatli va shaffof tarzda amalga oshirilishi kerak. Ma’lumotlarni to‘plashning tegishli chegaralari, ma’lumotlardan noto‘g‘ri foydalanish ehtimoli va ma’lumotlarni himoya qilishning mustahkam choralari zarurligi haqida savollar tug‘iladi (Kılınç, Yücel and Yücel, 2024). Sayyohlar o‘z ma’lumotlari axloqiy jihatdan ishlatilishiga va shaxsiy hayoti himoyalanganligiga ishonch hosil qilishlari kerak. Axborotni himoya qilish qoidalari hali ham rivojlanayotgan O‘zbekistonda

turizm sohasida ma’lumotlar maxfiyligi bo‘yicha aniq ko‘rsatmalar va ilg‘or amaliyotlarni o‘rnatish juda muhimdir. Ushbu axloqiy muammolarni hal qilish va raqamli turizm platformalariga ishonchni mustahkamlash uchun turizm bizneslari, siyosatchilar va iste’molchilar o‘rtasida ochiq muloqot va hamkorlik muhim ahamiyatga ega.

Raqamli turizmning mahalliy hamjamiyatlarga ta’siri ijobiy va salbiy tomonlariga ega murakkab masala hisoblanadi. Turistlar kelishining ko‘payishi iqtisodiy foyda keltirishi va ish o‘rinlari yaratishi mumkin bo‘lsa-da, aholining haddan tashqari ko‘pligi, narxlarning ko‘tarilishi va mahalliy resurslarning taranglashishi kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. O‘zbekistonda raqamli turizmning afzalliklari mahalliy hamjamiyatlar bilan teng taqsimlanishini va turizmning rivojlanishi mahalliy aholi farovonligi hisobidan amalga oshmasligini ta’minlash muhim ahamiyatga ega. Turizmni barqaror rivojlantirish strategiyalari mahalliy hamjamiyatlarning ehtiyojlari va manfaatlarini hisobga olishi hamda turizm faoliyatini rejalashtirish va boshqarishda ularning faol ishtirokini ta’minlashi kerak. Raqamli platformalar mas’uliyatli turizm amaliyotlarini targ‘ib qilish va mahalliy hamjamiyatlarning turizm iqtisodiyotida ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirishda rol o‘ynashi mumkin (Shaping Travel: The Role of Technology in Creating Sustainable Experiences | STQRY).

3-jadval

Turistik xizmatlar samaradorligiga ta’sir qiluvchi asosiy omillar

Omil	Tavsifi	Raqamli texnologiyalar orqali yechimlar
Ma’lumotga kirish imkoni	Sayyohlar uchun yetarli axborot yo‘qligi	Interaktiv xaritalar, sayyohlik ilovalari
To‘lovdagi qiyinchiliklar	Naqd pulga bog‘liqlik	Elektron hamyonlar, PayMe, Click
Til muammosi	Chet tillarda xizmat yetishmasligi	Avtomatik tarjimonlar, AI chatbotlar
Resurslardan foydalanish	Isitish, suv, energiya isrofi	Smart boshqaruv tizimlari

Yana bir muhim omil – bu turizm sohasida raqamli bo‘linish ehtimoli. Barcha sayyohlik kompaniyalari va destinatsiyalar raqamli texnologiyalar va resurslardan teng foydalanish imkoniyatiga ega emas. Bu raqamli turizmdan yirikroq, mashhur o‘yinchilar nomutanosib foyda ko‘radigan, kichikroq korxonalar va kam rivojlangan hududlar ortda qoladigan vaziyatga olib kelishi mumkin (Hopguides - AI guides for everyone,). Raqamli bo‘linishni bartaraf etish va barcha manfaatdor tomonlarning raqamli turizm iqtisodiyotida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘lishini ta’minlash inklyuziv va barqaror rivojlanish uchun muhim hisoblanadi. Qo‘llab-quvvatlash va o‘qitish dasturlari kichik biznes va mahalliy hamjamiyatlarga raqamli texnologiyalarni o‘zlashtirish va turizmni rivojlantirishda foydalanishga yordam

beradi (Digital Platforms and the Future of Tourism,).

O‘zbekistonda turizmni raqamlashtirish imkoniyatlari ham, muammolar ham mavjud. Ochiq muloqotga kirishish va ushbu munozarada ko‘tarilgan muammolarni hal qilish orqali O‘zbekiston raqamli texnologiyalarning afzalliklaridan foydalanishi va potensial xavflarni kamaytirishi mumkin. Raqamli davrda turizm sektorining barqaror rivojlanishi uchun haqiqiylik, axloqiy ma’lumotlar amaliyoti, jamoatchilik ishtiroki va inklyuzivlikka ustuvor ahamiyat beradigan muvozanatli yondashuv zarur. Davomli izlanishlar, hamkorlik va siyosatni ishlab chiqish raqamli turizmning murakkabliklarini hal qilish va uning O‘zbekistonning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy farovonligiga qo‘shadigan hissasini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot O‘zbekistonda turizmni raqamlashtirishning turli jihatlarini o‘rganib chiqdi. Raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan sharoitda turizm industriyasining asosiy tendensiyalarini belgilab bermoqda. Onlayn bron tizimlari, ijtimoiy media va raqamli to‘lov platformalari turizm kompaniyalariga bozorga kirish imkoniyatlarini kengaytirish, mijozlar bilan samarali muloqot o‘rnatish va xizmatlarni optimallashtirishda muhim rol o‘ynamoqda. Raqamli transformatsiya, shuningdek, resurslarni samarali boshqarish va atrof-muhitga ta’sirni kamaytirish orqali turizmning barqaror rivojlanishiga hissa qo‘shmoqda.

Biroq, texnologik taraqqiyot natijasida paydo bo‘layotgan muammolar ham mavjud. Foydalanuvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish va raqobat muhitining adolatli tartibga solinishi turizm sohasida raqamlashtirish jarayonining muhim masalalaridan biridir. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar sayohatchilarga safarlarni rejalashtirish va tajribalarni boyitishda katta imkoniyatlar yaratsa-da, haqiqiy turizm qadriyatlarini saqlab qolish muhimdir. Sayyohlik tajribasining markazida insoniy munosabatlar, mahalliy madaniyat bilan bevosita aloqa va yangi joylarning betakror muhitini his qilish yotadi.

Kelajakda sun’iy intellekt, blokcheyn va kvant hisoblash kabi ilg‘or texnologiyalar turizm industriyasiga innovatsion, shaxsiylashtirilgan va samarali yechimlarni taqdim etishi kutilmoqda. Bundan tashqari, ekologik barqarorlik masalasi global muammolarga javoban turizmni yanada rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalar ekologik izni kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish va barqaror sayohatni rivojlantirishda muhim vosita bo‘lishi mumkin. Zamonaviy sayyohlar nafaqat qulay sharoit, balki chuqur madaniy almashinuv va yangi joylarni kashf etish imkoniyatlarini izlayotgan bir paytda, raqamli vositalar bu ehtiyojlarni qondirishga xizmat qilishi lozim. Shu sababli, O‘zbekistonda turizm sektorining yanada barqaror va innovatsion rivojlanishini ta’minlash uchun raqamli texnologiyalarni oqilona va muvozanatli joriy etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI / REFERENCES:

1. Chorna et al. (2024) The Role of Digital Technologies in The Transformation of The Tourism Business: Prospects for Development and Impact on The Country’s Economy, AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research, 14(1), pp. 136–140. https://doi.org/10.33543/140139136140.

2. Digital Platforms and the Future of Tourism. https://www.worldbank.org/en/news/feature/2018/09/25/digital-platforms-and-the-future-of-tourism-a-world-tourism-celebration

3. Hopguides - AI guides for everyone (no date). https://www.hopguides.com/blog/digital-strategies-for-the-development-of-tourist-destinations

4. Kılınç E., Yücel R. and Yücel Ş. (2024) Ethical Issues and Ethical Leadership İn Tourism and Accommodation Businesses. Economics, Finance and Management Review pp. 43–52. https://doi.org/10.36690/2674-5208-2024-4-43-52.

5. Kozłowski M., Brzozowska-Rup K. and Piotrowska-Piatek A. (2021) Information and Communication Technologies in food and accommodation sector in EU countries: Sticker or challenge for tourism development?, Technological Forecasting and Social Change, 171. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.120941.

6. Makhmudov E.A. and Ashirova E.A. (2019) Japan’s Practice in the Tourism Development of Uzbekistan: Tourism Strategy in the Japanese and Uzbek Economies, Journal of International and Advanced Japanese Studies, 11, pp. 121–138. https://doi.org/10.15068/00154866.

7. Marx S., Flynn S. and Kylänen M. (2021) Digital transformation in tourism: Modes for continuing professional development in a virtual community of practice, Project Leadership and Society, 2. https://doi.org/10.1016/j.plas.2021.100034.

8. Rossi L. et al. (2024) Innovation, researcher and creativity: A complex indicator for territorial evaluation capacity, Technology in Society, 77. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2024.102545.

9. Shaping Travel: The Role of Technology in Creating Sustainable Experiences STQRY. https://stqry.com/blog/shaping-travel-the-role-of-technology-in/ (Accessed: 15 February 2025).

10. Sustacha I., Baños-Pino J.F. and Del Valle E. (2024) How smartness affects customer-based brand equity in rural tourism destinations. Journal of Destination Marketing and Management. 34. https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2024.100949.

11. Travel Technology Market Size Forecast Report | 2033. https://www.businessresearchinsights.com/market-reports/travel-technology-market-110253

12. Xia L., Baghaie S. and Mohammad Sajadi S. (2024) The digital economy: Challenges and opportunities in the new era of technology and electronic communications Ain Shams Engineering Journal. 15(2). https://doi.org/10.1016/j.asej.2023.102411.

13. Yallop A. et al. (2023) The digital traveller: implications for data ethics and data governance in tourism and hospitality 40, pp. 155–170. https://doi.org/10.1108/JCM-12-2020-4278.

14. Zaragoza-Sáez P. et al. (2024) Exploratory and co-exploratory innovation. The mediating role of digitalization on competitiveness in the hotel industry, Technological Forecasting and Social Change, 199. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.123069.

15. Zeng B. and Gerritsen, R. (2014) What do we know about social media in tourism? A review, Tourism Management Perspectives, pp. 27–36. https://doi.org/10.1016/j.tmp.2014.01.001.

16. Zeqiri A., Dahmani M. and Youssef A. Ben (2020) Digitalization of the tourism industry: What are the impacts of the new wave of technologies. https://www.researchgate.net/publication/351766157.

ISLOM MOLIYASI EKOTIZIMIDA UY-JOY XARIDINI MOLIYALASHTIRISH AMALIYOTI (MALAYZIYA TAJRIBASI)

THE PRACTICE OF HOUSING PURCHASE FINANCING IN THE ISLAMIC FINANCE ECOSYSTEM (MALAYSIAN EXPERIENCE)

ПРАКТИКА ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРИОБРЕТЕНИЯ ЖИЛЬЯ В ЭКОСИСТЕМЕ ИСЛАМСКИХ ФИНАНСОВ (ОПЫТ МАЛАЙЗИИ)

Berdaliyeva Muxabbatxon Zayniddin qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi
“O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishning ilmiy
asoslari va muammolari” ilmiy-tadqiqot markazi doktoranti,
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi stajyor-tadqiqotchisi
Tel.: +99899 891-42-82
E-mail: ielts8owner@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada islom moliya tizimi doirasida uy-joyni moliyalashtirishning asosiy mexanizmlari, Malayziya tajribasi hamda global islom moliyasi ko‘chmas mulk investitsiyasi yo‘nalishlarining rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan. Tadqiqotda islom moliyasida uy-joy xaridini moliyalashtirish, sukuk bilan ta’minlangan loyihalar, islom moliyasi REIT fondlari va krautfanding platformalari kabi moliyaviy vositalarning o‘rni ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, vaqf va zakot institutlarining ijtimoiy ahamiyatga ega turar-joy loyihalaridagi ishtiroki, ularning islom banklari bilan integratsiyasi ham tahlil etiladi. Maqolada islom moliyasining ijtimoiy ustunliklari, foizsiz va barqaror moliyaviy yechim sifatidagi o‘sish istiqbollari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *islom moliyasi, uy-joyni moliyalashtirish, sukuk, islom ipoteka amaliyoti, REIT, vaqf, zakot, Malayziya, islom moliyasida investitsiya fondlari.*

Annotation. This article analyzes the main mechanisms of housing finance within the Islamic financial system, focusing on Malaysia’s experience and global trends in Islamic real estate investment. The study examines the role of financial instruments such as Islamic home financing, Sukuk-backed projects, Islamic Real Estate Investment Trusts, and crowdfunding platforms. It also explores the involvement of waqf and zakat institutions in socially significant housing projects and their integration with Islamic banks. The paper highlights the social advantages of Islamic finance and its prospects as an interest-free and sustainable financial solution.

Keywords: *Islamic finance, housing finance, sukuk, Islamic mortgage, REIT, waqf, zakat, Malaysia, Islamic investment funds.*

Аннотация. В данной статье проанализированы основные механизмы финансирования жилья в рамках исламской финансовой системы, опыт

Малайзии, а также тенденции развития глобальных инвестиций в недвижимость в сфере исламских финансов. В исследовании рассматривается роль таких инструментов, как финансирование приобретения жилья в исламских банках, проекты, обеспеченные сукуком, исламские фонды недвижимости и краудфандинговые платформы. Кроме того, анализируется участие институтов вакфа и закята в социальных жилищных проектах и их интеграция с исламскими банками. В статье также освещаются социальные преимущества исламских финансов и перспективы их развития как беспроцентного и устойчивого финансового решения.

Ключевые слова: *исламские финансы, финансирование жилья, сукук, исламская ипотека, REIT, вакф, закят, Малайзия, инвестиционные фонды в исламских финансах.*

KIRISH

Hozirda islom moliya tizimi global moliyaviy ekotizimning muhim va barqaror tarkibiy qismiga aylandi. Islom moliyasi konsepsiyasi ribo, g‘arar va maysir kabi faoliyatlardan saqlanish, shuningdek, iqtisodiy operatsiyalarni real aktivlarga asoslash tamoyillariga tayanadi. Shu boisdan, ushbu tizim nafaqat musulmon mamlakatlarda, balki butun dunyoda ijtimoiy mas’uliyatli va axloqiy moliyaviy model sifatida e’tirof etilmoqda. Islom moliya bozori hajmi 2023-yilda turli manbalarga ko‘ra 2,82 trillion AQSh dollaridan 3,5 trillion AQSh dollarigacha baholangan (IDB, 2023; IFSB, 2024). 2025-yil boshlariga kelib ushbu ko‘rsatkich 4,5-5,3 trillion dollarga yetgani qayd etilgan (AMRO Asia, 2025). Tadqiqotlar 2032- yilga borib global islom moliya bozori 8 trillion dollardan ortiq hajmga erishishi mumkinligini ko‘rsatmoqda, yillik o‘sish sur’ati 9,7-12,6% atrofida bo‘lishi kutilmoqda (IFSB, 2024).

Malayziya 1983-yilda dunyoda birinchi bo‘lib islom banki to‘g‘risidagi qonunni qabul qilgan va bugungi kunda islom moliyasi infratuzilmasining eng mukammal modelini shakllantirgan davlatlardan biri hisoblanadi. Mamlakatda dual bank tizimi, ya’ni an’anaviy va islom bankchilik tizimlari birgalikda faoliyat yuritadi. Bank Negara Malaysia, Securities Commission Malaysia, shuningdek, Shariat maslahat kengashi islom moliyasi mahsulotlarining shariatga muvofiqligini nazorat qiladi. Malayziyada uy-joy moliyalashtirish sohasida Bank Islam Malaysia, Maybank Islamic, CIMB Islamic, RHB Islamic, Bank Muamalat Malaysia kabi banklar faoliyat yuritadi. Ularning moliyalashtirish mexanizmlari asosan kamayib boruvchi mushoraka, murobaha va egalik bilan yakunlanadigan ijara shartnomalari asosida shakllanadi. Bu modellar orqali mijoz bank bilan sheriklik asosida uy xarid qiladi, to‘lovlarni bosqichma-bosqich amalga oshirib boradi va to‘lov yakunlangach to‘liq egalik huquqini qo‘lga kiritadi. Bundan tashqari, Malayziyada islom ipoteka

bozorini qo‘llab-quvvatlashda Cagamas Berhad muhim rol o‘ynaydi. Ushbu tashkilot “Islamic Residential Mortgage-Backed Sukuk” mexanizmini joriy etgan bo‘lib, banklardan islom ipoteka portfellarini sotib olib, sukuk chiqarish orqali ikkilamchi moliya bozorida likvidlikni ta’minlaydi. Shu tarzda, uy-joy moliyalashtirish uchun barqaror kapital oqimi yaratiladi.

Islom moliyasi ekotizimining ijtimoiy komponenti sifatida vaqf va zakot institutlari ham faol ishtirok etadi. Masalan, Yayasan Waqaf Malaysia va MAIWP kabi tashkilotlar naqd vaqf mablag‘lari hamda zakot fondlarini kam ta’minlangan oilalarga mo‘ljallangan turar-joy loyihalariga yo‘naltiradi. Bu mexanizm moliyaviy inklyuziyani kuchaytirib, aholini ipoteka yukidan ozod etishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, global miqyosda islom moliyasining ko‘chmas mulk segmenti kengaymoqda. 2023-yilda Pentavirate Holdings tomonidan AQShda tijorat ko‘chmas mulklari asosida 100 million dollarlik sukuk emissiyasi amalga oshirilgan. Shuningdek, Buyuk Britaniya, Birlashgan Arab Amirliklari va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida islom REITs va krautfanding platformalari yilma-yil o‘sishda davom etmoqda. Umuman olganda, islomiy moliyalashtirish tizimi foizsiz, riskni adolatli taqsimlovchi va ijtimoiy adolatni ta’minlovchi iqtisodiy model bo‘lib, u nafaqat moliyaviy barqarorlikni, balki ijtimoiy farovonlikni ham qo‘llab-quvvatlaydi. Malayziya tajribasi ushbu tizimning muvaffaqiyatli amaliyotini namoyon etib, boshqa mamlakatlar uchun samarali model sifatida qaralmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

So‘nggi yillarda islom moliyasi, xususan, uy-joyni moliyalashtirish sohasi bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar sezilarli darajada kengaydi. Tadqiqotchilar ushbu moliyaviy segmentni nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy adolat, barqarorlik va axloqiy mas’uliyat tamoyillari bilan bog‘liq tizim sifatida baholashmoqda. Chapra (2016) islom iqtisodiyotining kelajagini ribodan holi va insonparvar tamoyillarga asoslangan tizim sifatida ta’riflab, moliya sektorida axloqiy javobgarlikni ta’minlash zarurligini ta’kidlaydi. Shu yo‘nalishda Siddiqi (2004) islom banklarida foizlarni taqiqlash sabablarini iqtisodiy va shariat asosida tahlil qilgan hamda moliyaviy barqarorlikka olib boruvchi muqobil mexanizmlar sifatida foyda va zarar taqsimoti asosidagi bitimlarni ko‘rib chiqqan.

Islom ipoteka mexanizmlarining amaliy jihatlarini Hanif (2019) chuqur tahlil qilib, islom ipoteka amaliyoti an’anaviy kreditlardan farqli ravishda mulkka egalik, risk taqsimoti va shariatga muvofiqlik jihatidan afzal ekanini asoslagan. Malayziya misolida Hanafi, Kasim va Diyana (2019) aholi o‘rtasida islom ipoteka mahsulotlari haqida xabardorlik darajasini empirik tarzda o‘rgangan va natijada moliyaviy savodxonlik darajasi oshgani sayin shariatga muvofiq mahsulotlarga talab ortishini qayd etgan. Islomiy banklarning uy-joyni moliyalashtirishda qo‘llaydigan

shartnomalari Muneeza va hammualliflar (2020) tomonidan tahlil qilinib, Malayziyada asosan kamayib boruvchi mushoraka, murobaha va egalik bilan yakunlanadigan ijara kabi shartnomalar keng qo‘llanilishi aniqlangan. Ismail, Azmi va Thurasamy (2014) iste’molchilar islomiy uy-joy moliyalashtirishni tanlashda muhim omil sifatida foizsiz mexanizm, shariat muvofiqligi va bankning obro‘yiga katta e’tibor qaratishini ko‘rsatgan. Yusof, Abd Wahab va Hamzah (2017) islom banklari va an’anaviy banklarning uy-joy moliyalashtirishdagi ta’sirini taqqoslab, islom banklari mahsulotlari aholining uy egalik darajasini oshirishda ijobiy rol o‘ynashini empirik tarzda isbotlagan. Sukuk bilan ta’minlangan loyihalar va real aktivlarga asoslangan investitsiyalar bo‘yicha tadqiqotlar shariatga muvofiq ko‘chmas mulk investitsiyalarining barqarorlik tamoyillariga mos kelishini ko‘rsatadi. Bunda sukuk obligatsiyalari nafaqat moliyalashtirish vositasi, balki iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantiruvchi real aktivga asoslangan instrument sifatida qaraladi. Rasmiy manbalar Bank Negara Malaysia (2024) va Securities Commission Malaysia (2023) hisobotlariga ko‘ra, Malayziyada islomiy moliyalashtirish hajmi 2024-yilda 1,13 trillion ringgitni tashkil etgan, bu mamlakat moliyaviy tizimining 46 foiziga teng. Cagamas Berhad (2023) tomonidan joriy etilgan Islamic Residential Mortgage-Backed Sukuk (IRMBS) modeli islom ipoteka portfellarini kapital bozoriga jalb etish imkonini bergan. Shuningdek, Pentavirate Holdings (2023) tomonidan AQShdagi tijorat ko‘chmas mulklari asosida 100 million dollarlik sukuk emissiyasi amalga oshirilgani, islom moliyasi instrumentlarining global integratsiyalashuv yo‘lida muhim bosqich bo‘lganini ko‘rsatadi. AMRO Asia (2023) hamda DDCAP Group (2023) hisobotlarida Malayziya va GCC mintaqasida islom moliyasi sektorining o‘sish sur’atlari yiliga 9-12 foiz atrofida ekanligi qayd etilgan.

Bundan tashqari, IFSB (2020) va AAOIFI (2021) tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro shariat standartlari islom moliyasi mahsulotlarining, xususan ipoteka va sukuk mexanizmlarining yagona me’yoriy bazasini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Xulosa sifatida, adabiyotlarning umumiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, Malayziya tajribasi islom moliyasi tizimini muvaffaqiyatli integratsiyalashgan model sifatida namoyon etadi. Islom ipoteka amaliyoti, sukuk va REITs mexanizmlarining uyg‘unligi uy-joy sohasida iqtisodiy faollikni, shariatga muvofiq investitsiyalar esa barqaror moliyaviy muhitni shakllantirmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot metodologiyasi islom moliya tizimi doirasida uy-joyni moliyalashtirish mexanizmlarini iqtisodiy, huquqiy va institutsional jihatdan kompleks tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda nazariy, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv usullari qo‘llanildi. Avvalo, Malayziyada islom ipoteka bozorining rivojlanishiga ta’sir etuvchi normativ-huquqiy asoslar hamda shariat me’yorlari

o‘rganildi. Tadqiqotda Malayziyaning islom banklari tomonidan qo‘llanilayotgan moliyalashtirish modellari bo‘yicha amaliy ma’lumotlar tahlil qilindi. Tizimli yondashuv asosida esa islom moliya ekotizimining tarkibiy elementlari banklar, takoful kompaniyalari, vaqf va zakot institutlari, shuningdek, regulyator organlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik mexanizmlari modellashtirildi. Shu orqali tadqiqot islom moliyasining nafaqat iqtisodiy samaradorligini, balki ijtimoiy inklyuziya va barqaror rivojlanishga qo‘shayotgan hissasini baholashga imkon berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, Malayziyada islom moliya tizimi doirasida uy-joyni moliyalashtirish sektori so‘nggi o‘n yillikda mamlakatning umumiy moliya bozorida eng barqaror o‘sish sur’atini namoyon etmoqda. Bank Negara Malaysia (2024) hisobotiga ko‘ra, 2024-yil yakunida islom moliyasi tamoyillari bo‘yicha moliyalashtirish hajmi 1,13 trillion ringgitni, ya’ni moliyaviy tizimning 45,6 foizini tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich 2015-yildagi 27 foizlik ulush bilan solishtirganda deyarli ikki baravar o‘sishni bildiradi. Bu o‘sish, bir tomondan, islom moliyasi mahsulotlariga bo‘lgan ijtimoiy ishonchning ortib borayotganini, ikkinchi tomondan esa, hukumat va regulyatorlarning strategik siyosati natijasida sektorning institutsional rivojlanishini aks ettiradi. Malayziyada islom moliya tizimi doirasida aholi uchun uy-joy xaridini moliyalashtirish bu faqat bank bilan mijoz o‘rtasidagi oddiy kredit jarayoni emas, balki murakkab ekotizim bo‘lib, unda bir necha turdagi institutlar, regulyatorlar va ijtimoiy tashkilotlar o‘zaro hamkorlikda ishtirok etadi.

1-jadval

Malayziyada islom uy-joy moliyalashtirish ekotizimining ishtirokchilari

№	Bozor ishtirokchilari		Funksiyasi
1	Markaziy regulyator va nazorat organlari	Bank Negara Malaysia (BNM)	Islom moliya institutlari faoliyatini litsenziyalash, tartibga solish va shariatga muvofiqligini nazorat qiladi.
		Securities Commission Malaysia (SCM)	
		Shariah Advisory Council (SAC)	
2	Islom tijorat banklari	Bank Islam Malaysia	Aholiga kamayib boruvchi mushoraka, murobaha va egalik bilan yakunlanadigan ijara asosida uy-joy moliyalashtirish xizmatlarini ko‘rsatadi.
		Maybank Islamic	
		CIMB Islamic	
		RHB Islamic	
		Bank Muamalat Malaysia	
3	Ijtimoiy moliya	Yayasan Waqaf Malaysia (YWM)	Vaqf va zakot mablag‘lari orqali past daromadli

	institutlari	MAIWP Lembaga Zakat Selangor (LZS)	oilalarga uy-joy ta’minoti va subsidiyalangan moliyalashtirish takliflarini taqdim etadi.
4	Davlat agentliklari	Cagamas Berhad LPPSA Syarikat Jaminan Kredit Perumahan (SJKP)	Uy-joy xaridini moliyalashtirish shartnomalarini qayta moliyalashtirish (IRMBS modeli), kafolatlash va davlat xizmatchilari uchun maxsus uy-joy dasturlarini taqdim etadi.
5	Kapital bozor ishtirokchilari	Cagamas MBS Berhad Islamic REITs (Axis REIT, Al-Aqar Healthcare REIT investorlar	Sukuk va REITs orqali islom ipoteka portfellarini moliyalashtirish va investitsiyalarni jalb etadi.
6	Takaful kompaniyalari	Takaful Malaysia Keluarga Berhad Etiqa Takaful Takaful Am Malaysia	Uy-joy moliyalashtirishga bog‘liq risklarni (vafot, nogironlik) sug‘urtalash orqali moliyaviy himoyani ta’minlaydi..
7	Aholi	Uy-joy xarid qiluvchi shaxslar yoki oilalar	Bank orqali moliyalashtirish oluvchi, takoful bilan himoyalanadigan va kerak bo‘lganda zakot yoki vaqf dasturlaridan foydalanuvchi asosiy manfaatdor tomon hisoblanadi.
8	Shariat maslahatchilari va audit organlari	Har bir bank huzuridagi Shariat Kengashi AAOIFI IFSB	Moliyaviy mahsulotlarning shariat standartlariga muvofiqligini tekshirish va shariat auditini amalga oshiradi..

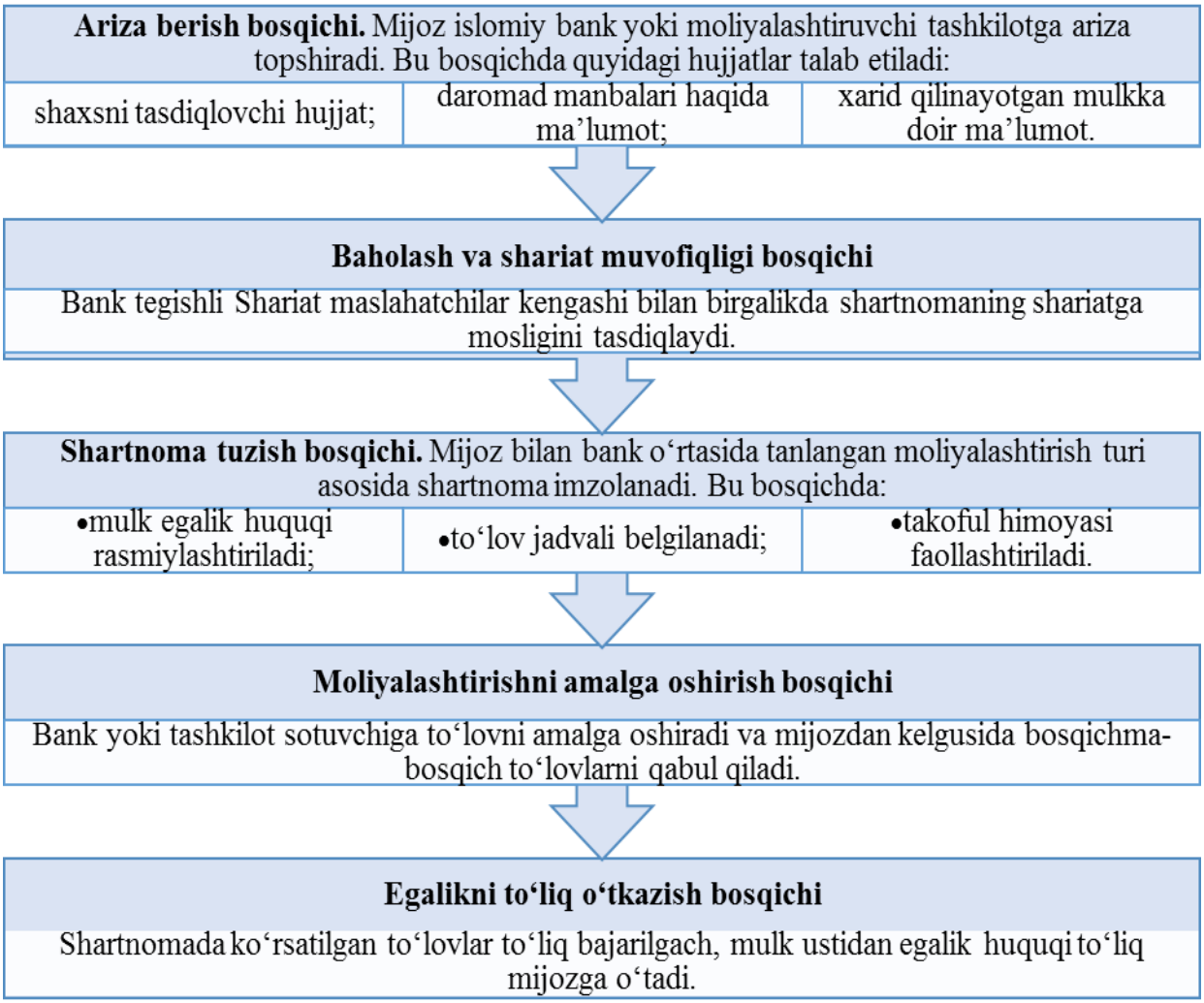
Malayziyada islom uy-joy moliyalashtirish tizimining ishtirokchilari o‘zaro chambarchas bog‘langan ko‘p pog‘onali ekotizimni tashkil etadi. Bu tizimda banklar tijorat asosidagi moliyalashtiruvchi sifatida, Cagamas va sukuk bozori kapital manbai sifatida, takaful kompaniyalari riskni boshqaruvchi sifatida, vaqf va zakot institutlari ijtimoiy yordam beruvchi sifatida, regulyatorlar esa tizimni shariat va milliy qonunchilik asosida nazorat qiluvchi sifatida faoliyat yuritadi. Aholi esa ushbu ekotizimning markazida turib, uning asosiy foydalanuvchisi va manfaatdori

hisoblanadi. Natijada, Malayziyada islom moliya ekotizimi uy-joy moliyalashtirishda iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy adolatni birlashtiruvchi muvaffaqiyatli model sifatida shakllangan.

1-rasm. Uy-joy xaridini moliyalashtirish jarayonining bosqichlari

Manba: Tadqiqot natijalari asosida tuzilgan.

2-jadvalda keltirilgan barcha islom uy-joy moliyalashtirish mahsulotlari Bank Negara Malaysia tomonidan ruxsat etilgan va Shariat maslahat kengashi tomonidan shariatga muvofiqligi tasdiqlangan moliyaviy instrumentlardir. Ushbu shartnomalar

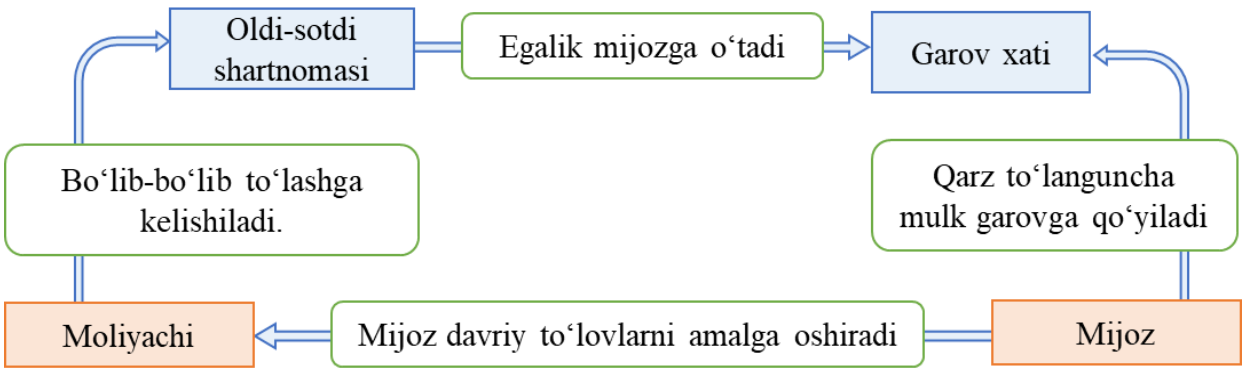
AAOIFI hamda IFSB tomonidan belgilangan xalqaro shariat standartlariga muvofiq ishlab chiqilgan. Malayziya amaliyotida ayniqsa kamayib boruvchi mushoraka modeli eng keng tarqalgan uy-joy moliyalashtirish shakli hisoblanib, u risk va egalikni sheriklik asosida taqsimlash tamoyili bilan ajralib turadi. Bank Negara Malaysianing 2024-yilgi yillik hisobotiga ko'ra, ushbu model mamlakatdagi islom ipoteka bitimlarining asosiy qismini tashkil etadi.

2-jadval

Uy-joyni moliyalashtirish shartnomalari

	Shartnoma turi	Mohiyati	Banklar
	Bo‘lib-bo‘lib to‘lash shartnomasi	Bank mulkni sotib oladi va mijozga kechiktirilgan to‘lov evaziga sotadi.	Bank Islam, RHB Islamic
	Murobaha	Bank aktivni xarid qilib, mijozga ustama bilan sotadi.	CIMB Islamic, Maybank Islamic
	Kamayib boruvchi mushoraka	Bank va mijoz birgalikda mulkni egallaydi, mijoz asta-sekin bank ulushini sotib oladi.	Maybank Islamic, Bank Muamalat
	Egalik bilan yakunlanadigan ijara	Bank mulkni ijaraga beradi, shartnoma muddati tugagach, egalik mijozga o‘tadi.	AmBank Islamic, CIMB Islamic

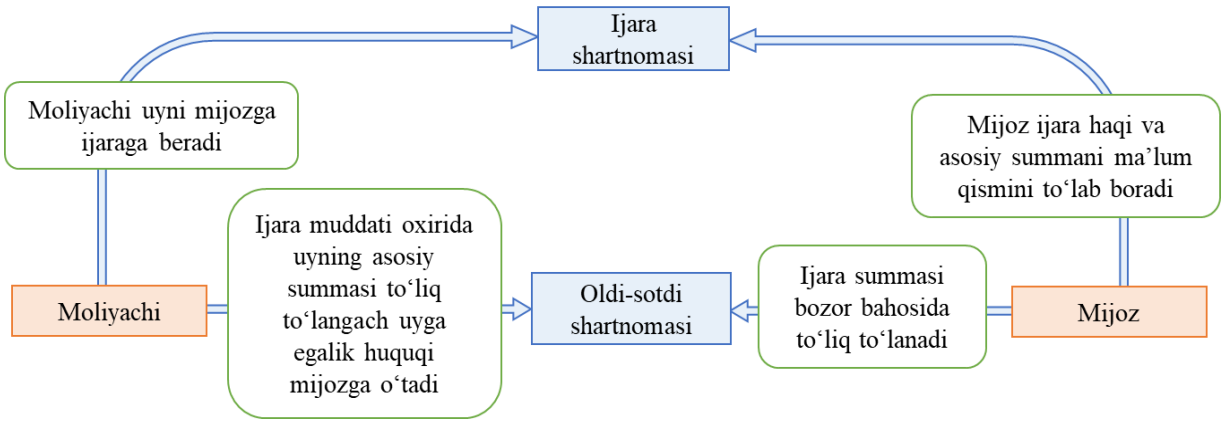
Islom uy-joy moliyalashtirish amaliyoti asosan kamayib boruvchi mushoraka, murobaha va egalik bilan yakunlanadigan ijara shartnomalariga tayanadi.

2-rasm. Bo‘lib-bo‘lib to‘lashga sotish sxemasi

Manba: Tadqiqot natijalari asosida tuzilgan.

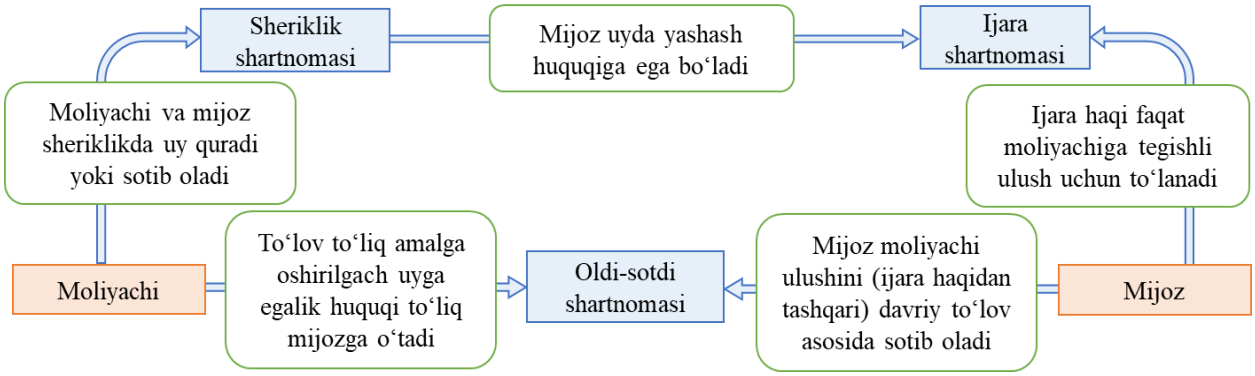
Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu shartnomalar o‘zaro risk taqsimoti, egalik huquqining bosqichma-bosqich o‘tishi hamda foizsiz moliyalashtirish tamoyili bilan aholini iqtisodiy jihatdan himoya qilishga xizmat qiladi.

3-rasm. Egalik bilan yakunlanadigan ijara sxemasi

Manba: Tadqiqot natijalari asosida tuzilgan.

Kamayib boruvchi mushoraka modeli Malayziyada eng keng qo'llanilayotgan mexanizm bo'lib, unda bank va mijoz mulkni sheriklik asosida sotib oladi, mijoz asta-sekin bank ulushini to'lab boradi va yakunda to'liq egalikka ega bo'ladi. Bu model iqtisodiy riskni adolatli taqsimlaydi va mijozni haddan tashqari qarz bosimidan saqlaydi.

4-rasm. Kamayib boruvchi mushoraka sxemasi

Manba: Tadqiqot natijalari asosida tuzilgan.

Cagamas Berhad tomonidan 2023-yilda joriy etilgan "Islamic Residential Mortgage-Backed Sukuk (IRMBS)" dasturi islom ipoteka bozorini ikkilamchi moliya bozoriga integratsiya qilish imkonini berdi. Bu mexanizm orqali banklar uy-joy ipoteka portfellarini Cagamas'ga sotadi, Cagamas esa ushbu portfel asosida sukuk chiqaradi. Natijada bank tizimi yangi likvidlik manbayiga ega bo'ladi va ipoteka moliyalashtirish barqaror kapital bilan ta'minlanadi. Ushbu model islom moliya tizimining real aktivlarga asoslangan, riskni bo'lishuvchi va shariatga mos innovatsion mexanizmlar yaratish qobiliyatini ko'rsatadi.

Tahlil davomida vaqf va zakot institutlarining islom moliyalashtirish tizimiga qo'shgan hissasi ham o'rganildi. Yayasan Waqaf Malaysia, MAIWP va Lembaga Zakat Selangor kabi tashkilotlar vaqf yerlaridan foydalanib, ijtimoiy ahamiyatga ega turar-joy loyihalarini amalga oshirmoqda. Bu holat nafaqat iqtisodiy samaradorlikni,

balki ijtimoiy inklyuziyani ham ta’minlamoqda. Shuningdek, tahlil natijalariga ko‘ra, Malayziyada islom ipoteka mahsulotlari bo‘yicha aholining xabardorlik darajasi yildan-yilga oshib bormoqda. Hanafi, Kasim va Diyana (2019) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, aholining aksariyati islom ipoteka amaliyoti haqida ma’lumotga ega. Bu esa islom moliyasi bo‘yicha savodxonlik siyosati samarali ishlayotganini anglatadi. Sukuk asosidagi moliyalashtirish islom ko‘chmas mulk sektorining eng muhim bo‘g‘inlaridan biridir. 2023-yilda Pentavirate Holdings tomonidan AQShda tijorat ko‘chmas mulklari asosida 100 million dollarlik sukuk emissiyasi amalga oshirildi. Bu holat islom kapital bozorlari geografiyasining kengayishini hamda shariatga mos aktivlar global moliya oqimlariga tobora faol kirib borayotganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, Malayziyada Islom REITlari bozori ham jadal o‘smoqda. Ushbu fondlar tijorat binolari, turar-joy majmualari va sanoat obyektlarining shariatga muvofiq ijarasini tashkil etish orqali investorlar uchun foizsiz, barqaror daromad manbayini yaratmoqda.

Umuman olganda, tahlil natijalari Malayziya tajribasini islom moliyasi tamoyillari asosida moliyalashtirishning mukammal ekotizimi sifatida namoyon etadi. Bu tizimda bank sektori, takoful, sukuk bozori, vaqf va zakot institutlari o‘zaro hamkorlikda ishlaydi. Shariat maslahat kengashi doimiy ravishda moliyaviy mahsulotlarning muvofiqligini ta’minlab, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni kafolatlaydi. Malayziya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, islom moliya asosidagi uy-joy moliyalashtirish tizimi nafaqat iqtisodiy daromad manbayi, balki ijtimoiy adolat, halollik va barqaror rivojlanishni qo‘llab-quvvatlovchi mexanizm sifatida ham o‘zini namoyon etmoqda. Shu sababli, ushbu modelni boshqa musulmon mamlakatlar amaliyotiga moslashtirish islom moliya sektorining xalqaro miqyosdagi yanada kengayishiga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Malayziyada islom moliyasi asosida uy-joyni moliyalashtirish tizimi barqaror, shariatga muvofiq va ijtimoiy yo‘naltirilgan iqtisodiy model sifatida shakllangan. Ushbu tizimning muvaffaqiyat omili davlat, moliya institutlari hamda ijtimoiy tashkilotlar o‘rtasidagi uzviy integratsiya hisoblanadi. Islom banklari tomonidan qo‘llanilayotgan kamayib boruvchi mushoraka, murobaha va egalik bilan yakunlanadigan ijara shartnomalari moliyalashtirishda foyda va riskni adolatli taqsimlashga, shuningdek, mijozlarning moliyaviy yukini kamaytirishga xizmat qilmoqda. Cagamas Berhad tomonidan ishlab chiqilgan “Islamic Residential Mortgage-Backed Sukuk (IRMBS)” mexanizmi esa ikkilamchi bozor orqali likvidlikni ta’minlab, uy-joy moliyalashtirishni uzoq muddatli barqaror moliya manbalari bilan ta’minlash imkonini bermoqda. Shu bilan birga, vaqf va zakot institutlarining islom banklari

bilan hamkorligi ijtimoiy jihatdan zaif qatlamlar uchun uy-joyga egalik imkoniyatini kengaytirmoqda. Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin. Birinchidan, islom moliyasi bo‘yicha uy-joyni moliyalashtirish mahsulotlarini raqamli moliya platformalari orqali kengaytirish, shu jumladan “halol krautfanding” mexanizmlarini joriy etish zarur. Ikkinchidan, islom moliyasi institutlari uchun maxsus “ijtimoiy uy-joy fondi” tashkil etilib, zakot va vaqf mablag‘larini shu yo‘nalishga yo‘naltirish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, xalqaro miqyosda Malayziya tajribasiga asoslangan yagona standartlashtirilgan islom ipoteka modeli ishlab chiqilishi lozim. Umuman olganda, islom moliya tizimi foizsiz, axloqiy va ijtimoiy jihatdan mas’uliyatli mexanizm sifatida nafaqat iqtisodiy barqarorlikni, balki aholining turmush darajasini oshirish, adolatli farovonlikni ta’minlash va moliyaviy inklyuziyani kengaytirish uchun ham samarali vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI / REFERENCES:

1. AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) (2021) Shari’ah Standards for Islamic Financial Institutions. Manama: AAOIFI.

2. AMRO Asia (2023) Malaysia’s Strategic Path to Global Islamic Finance Leadership. Kuala Lumpur: ASEAN+3 Macroeconomic Research Office. Available at: https://amro-asia.org

3. Bank Negara Malaysia (2024) Annual Report 2024. Kuala Lumpur: Bank Negara Malaysia. Available at: https://www.bnm.gov.my

4. Cagamas Berhad (2023) Islamic Residential Mortgage-Backed Sukuk (IRMBS) Framework Overview. Kuala Lumpur: Cagamas Publications.

5. Chapra M.U. (2016) The Future of Economics: An Islamic Perspective. Jeddah: Islamic Research and Training Institute.

6. DDCAP Group (2023) Malaysia’s Islamic Finance Market 2023: Deep Dive Analysis. Available at: https://www.ddcap.com

7. Hanif M. (2019) Islamic mortgages: principles and practice. // International Journal of Emerging Markets, 14(5), pp. 967-987.

8. H.Hanafi, N.H. Kasim, S.Diyana (2019) Islamic mortgage products: how aware are Malaysians?, Pertanika Journal of Social Sciences Humanities, 27(1).

9. Hasan Z. (2021) Sukuk and sustainable development: the case of Islamic real estate projects. // Journal of Islamic Accounting and Business Research, 12(3), pp. 482-498.

10. IFSB (Islamic Financial Services Board) (2020) Core Principles for Islamic Finance Regulation (Banking Segment). Kuala Lumpur: IFSB Secretariat.

11. S.Ismail, F.Azmi, R.Thurasamy (2014) Selection criteria for Islamic home financing in Malaysia. // International Journal of Business and Society, 15(1).

12. Islamic Development Bank (2022) Islamic Finance Outlook 2022–2023. Jeddah: IsDB Institute.

13. A.Muneeza, M.F.Fauzi, M.F. Bin Mat Nor, M.Abideen, M.M Ajroudi. (2020) House financing: contracts used by Islamic banks for finished properties in Malaysia.// Journal of Islamic Accounting and Business Research, 11(1), pp. 168–178.

14. Pentavirate Holdings (2023) $100 Million Sukuk Backed by U.S. Commercial Real Estate. Corporate Press Release, Dubai.

15. Securities Commission Malaysia (2023) Islamic Capital Market Quarterly Bulletin. Kuala Lumpur: SCM Publications.

16. Siddiqi M.N. (2004) Riba, bank interest and the rationale of its prohibition. Jeddah: Islamic Development Bank, Islamic Research and Training Institute.

17. R.M. Yusof, N. Abd Wahab, H.Hamzah (2017) Does home financing promote affordability of home ownership in Malaysia? An empirical analysis between Islamic and conventional banks.// International Journal of Economics, Management and Accounting, 25(3), pp. 601–627.

O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISHNING SIFATLI IQTISODIY O‘SISHGA TA’SIRI

THE IMPACT OF ECONOMIC DIGITIZATION ON QUALITATIVE ECONOMIC GROWTH IN UZBEKISTAN

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ НА КАЧЕСТВЕННЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В УЗБЕКИСТАНЕ

Pulatova Moxigul G‘ayratovna
Oriental universiteti
Biznes va boshqaruv kafedrasi stajyor o‘qituvchisi
Tel.: +998 93 509-63-83
E-mail: pulatovamokhigul@gmail.com
ORCID: 0009-0005-9717-4895

Annotatsiya. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi milliy iqtisodiyotlarning sifat jihatidan o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi asosiy omilga aylandi. Ushbu maqolada iqtisodiyotni raqamlashtirishning O‘zbekistonda sifatli iqtisodiy o‘sishga ta’siri o‘rganiladi. Tadqiqotda raqamli texnologiyalarni joriy etish barqaror va yuqori sifatli iqtisodiy o‘sishning muhim tarkibiy qismlari bo‘lgan unumdorlik, iqtisodiy samaradorlik, innovatsion salohiyat va institutsional samaradorlikni oshirishga qanday hissa qo‘shishi tahlil qilinadi. Raqamli infratuzilmani rivojlantirish, elektron hukumat xizmatlarini kengaytirish, biznes jarayonlarini raqamlashtirish va iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari bo‘ylab axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini integratsiyalashga alohida e’tibor qaratiladi. Statistik ma’lumotlar, siyosat tahlili va qiyosiy baholashdan foydalangan holda tadqiqot O‘zbekistonda iqtisodiyotni raqamlashtirishning hozirgi holatini baholaydi va uning iqtisodiy o‘sishning raqobatbardoshligi va inklyuzivligini oshirishdagi rolini aniqlaydi.

Kalit so‘zlar: *iqtisodiyotni raqamlashtirish. raqamli iqtisodiyot. sifatli iqtisodiy o‘sish. innovatsiya. unumdorlik; barqaror rivojlanish.*

Abstract. The rapid development of digital technologies has become a key factor influencing the qualitative transformation of national economies. This article examines the impact of digitalization of the economy on qualitative economic growth in Uzbekistan. The study analyzes how the introduction of digital technologies contributes to increasing productivity, economic efficiency, innovation capacity, and institutional effectiveness, which are important components of sustainable and high-quality economic growth. Particular attention is paid to the development of digital infrastructure, expansion of e-government services, digitization of business processes, and integration of information and communication technologies across key sectors of the economy. Using statistical

data, policy analysis, and benchmarking, the study assesses the current state of digitalization of the economy in Uzbekistan and identifies its role in increasing the competitiveness and inclusiveness of economic growth.

Keywords: *digitalization of the economy. digital economy. qualitative economic growth. innovation. productivity; sustainable development.*

Аннотация. Быстрое развитие цифровых технологий стало ключевым фактором, влияющим на качественную трансформацию национальных экономик. В данной статье рассматривается влияние цифровизации экономики на качественный экономический рост в Узбекистане. Анализируется, как внедрение цифровых технологий способствует повышению производительности, экономической эффективности, инновационного потенциала и институциональной эффективности, которые являются важными компонентами устойчивого и качественного экономического роста. Особое внимание уделяется развитию цифровой инфраструктуры, расширению услуг электронного правительства, цифровизации бизнес-процессов и интеграции информационно-коммуникационных технологий в ключевые сектора экономики. Используя статистические данные, анализ политики и бенчмаркинг, исследование оценивает текущее состояние цифровизации экономики в Узбекистане и определяет ее роль в повышении конкурентоспособности и инклюзивности экономического роста.

Ключевые слова: *цифровизация экономики. цифровая экономика. качественный экономический рост. инновации. производительность. устойчивое развитие.*

KIRISH

Zamonaviy global iqtisodiyotda raqamlashtirish unumdorlik, raqobatbardoshlik va barqaror rivojlanishning asosiy omili sifatida paydo bo‘ldi. Iqtisodiyotni raqamlashtirish ishlab chiqarish, boshqaruv va bozor jarayonlariga raqamli texnologiyalarning integratsiyasi sifatida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda makroiqtisodiy tuzilmalarni sezilarli darajada o‘zgartirdi. So‘nggi o‘n yillikda raqamli texnologiyalarni joriy etishni tezlashtirgan mamlakatlar umumiy omillar unumdorligi, moliyaviy inklyuzivlik va institutsional samaradorlikda yuqori yutuqlarga erishmoqdalar. Shu bilan ishlab chiqarish hajmining oshishidan tashqari sifatli iqtisodiy o‘sishga ham ega bo‘lmoqda. Albatta, bunday o‘zgarish iqtisodiy mukammallikni oshirish, mehnat bozorlarini yaxshilash va innovatsiyalarga asoslangan o‘sish yo‘llariga o‘tishga intilayotgan mamlakatlar uchun zarurdir.

O‘zbekiston raqamli transformatsiyani milliy rivojlanishning asosi sifatida ustuvor deb bilgan rivojlanayotgan iqtisodiyotlar qatoriga kiradi. 2020-yil oktyabr

oyida O‘zbekiston Respublikasi hukumati raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, elektron hukumatni kengaytirish, AKT infratuzilmasini takomillashtirish va raqamli ta’limni isloh qilish uchun keng qamrovli asos yaratadigan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini qabul qildi. Strategiyada raqamli xizmatlarni kengaytirish, shahar va qishloq joylari o‘rtasidagi texnologik tafovutlarni kamaytirish va samaraliroq davlat boshqaruvi hamda inklyuziv iqtisodiyotni ta’minlash uchun raqamlashtirishdan foydalanish bo‘yicha aniq maqsadlar bayon etilgan.

Empirik ko‘rsatkichlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda raqamlashtirish allaqachon makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’sir ko‘rsatmoqda. Masalan, Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sektorining yalpi ichki mahsulotga (YaIM) qo‘shgan hissasi 2023-yilda sezilarli darajada oshib, AKT xizmatlari eksporti qariyb 1 milliard dollarga yetdi. Bu raqamlar avvalgi ko‘rsatkichlardan sezilarli darajada oshganini anglatadi, masalan, 2020-yilda raqamli faoliyatdagi YaIMning 1,99 foiz ulushi haqida xabar berilgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 2022-yilga kelib 2,77 foiz gacha ko‘tarilgan (Ismailov B., 2022). Shu bilan birga, AKT bozori xizmatlari hajmi 2024-yilda qariyb 44 foizga o‘sib, 56 trillion so‘mdan (taxminan 4,3 milliard dollar) oshdi, bu esa kuchli asosiy o‘sish dinamikasi va raqamli infratuzilma va xizmatlarga bo‘lgan talabning ortib borayotganini aks ettiradi (Tadviser, 2025).

Raqamlashtirish makroiqtisodiy hissa qo‘shish bilan bir qatorda, O‘zbekistonning raqamlashtirish sa’y-harakatlari davlat xizmatlarini ko‘rsatishda sezilarli yutuqlarga erishdi. Davlat xizmatlarining 76 foizdan ortig‘i hozirda my.gov.uz kabi raqamli platformalarda amalga oshirilayotgan bo‘lib, bu davlat boshqaruvining samaradorligi, shaffofligi va inklyuzivligini oshirdi. Internetning kirib borishi ham barqaror ravishda oshdi, aholining 64 foiz dan ortig‘i muntazam ravishda internetdan foydalanadi, bu esa ijtimoiy-iqtisodiy qatlamlar bo‘ylab raqamli aloqalar uchun imkoniyatlarning kengayib borayotganini ta’kidlaydi. Bunday yutuqlar nafaqat miqdoriy, balki iqtisodiy o‘sishning sifat xususiyatlarini shakllantirmoqda, bilim talab qiladigan sohalarga o‘tishni qo‘llab-quvvatlaydi, startap va tadbirkorlik ekotizimlarini osonlashtiradi va raqamli ta’lim hamda ishchi kuchini rivojlantirish orqali inson kapitalini yaxshilaydi.

Biroq, sezilarli yutuqlarga qaramay, O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyoti yuqori daromadli iqtisodiyotlarga nisbatan o‘tish bosqichida qolmoqda, bu yerda raqamli sektorlar ko‘pincha YaIMning 10 foiz dan ortig‘ini tashkil qiladi (Mullabayev B., 2021). Natijada, raqamlashtirish infratuzilmasini chuqurlashtirish, raqamli savodxonlikni oshirish va raqamlashtirishning transformatsion salohiyatini maksimal darajada oshirish uchun normativ-huquqiy bazani takomillashtirish zarur. Amaldagi strategik rejalarga asoslangan prognozlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston 2030-yilga kelib raqamli iqtisodiy faoliyatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini

sezilarli darajada oshirish, AKT eksport salohiyatini oshirish va Markaziy Osiyoda mintaqaviy IT markazini yaratishni, kengroq xalqaro bozorlarda raqobatbardosh mavqega ega bo‘lishni maqsad qilgan.

Ushbu tadqiqot iqtisodiyotni raqamlashtirishning O‘zbekistondagi sifatli iqtisodiy o‘sishga ko‘p qirrali ta’sirini o‘rganadi. Unda raqamli texnologiyalarni joriy etish unumdorlik, tarkibiy iqtisodiy dinamika, inklyuzivlik va institutsional sifatga qanday ta’sir qilishini baholaydi. Statistik tendensiyalar, siyosat doiralari va prognoz qilingan natijalarni baholash orqali ushbu maqola raqamlashtirishning barqaror va yuqori sifatli iqtisodiy o‘sishga qanday hissa qo‘shish mexanizmlarini aniqlashtirishga, shu bilan birga O‘zbekistonning raqamli iqtisodiyotini global miqyosda rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan muammolarni aniqlashga qaratilgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Ko‘plab tadqiqotlarda iqtisodiyotni raqamlashtirish va iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganib chiqilgan va raqamli transformatsiya zamonaviy o‘sish trayektoriyalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynashiga oid izchil dalillarni ochib bergan. Global va mintaqaviy kontekstlarda raqamli texnologiyalarni qo‘llash unumdorlikning yaxshilanishi, tarkibiy iqtisodiy o‘zgarishlar va raqobatbardoshlikning oshishi bilan bog‘liq. Ushbu adabiyotlar sharhi empirik topilmalar va nazariy tushunchalarni umumlashtiradi, ayniqsa rivojlanayotgan iqtisodiyotlar va O‘zbekiston haqidagi yangi adabiyotlarga e’tibor qaratadi.

Keng empirik tadqiqotlar raqamli transformatsiya va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar o‘rtasida ijobiy bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Masalan, 155 mamlakatni qamrab olgan tahlillar raqamli transformatsiya indekslari va umumiy iqtisodiy rivojlanish, jumladan, unumdorlik va bandlik natijalari o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy bog‘liqlikni ko‘rsatadi, bu esa raqamli texnologiyalarni qo‘llash darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda kuchli iqtisodiy o‘sish trayektoriyalariga ega bo‘lishga moyil ekanligini ko‘rsatadi (Tan N. va boshqalar, 2022).

Adabiyotlarning aksariyati bu bog‘liqlikni bir nechta mexanizmlar bilan bog‘laydi. Jumladan, umumiy omillar unumdorligining oshishi, tranzaksiya xarajatlarining kamayishi va sanoatning tarkibiy yangilanishi kabilar. Rivojlangan va rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda raqamli texnologiyalar yangi biznes modellarini qo‘llab-quvvatlaydi va an’anaviy omillarni jamlashdan tashqari ishlab chiqarishni rag‘batlantiradigan innovatsion tizimlarni rivojlantiradi (Zhang J., 2022). Masalan, rivojlangan OECD mamlakatlarida AKT sektorining o‘zi YaIMning taxminan 3-7 foizni tashkil qiladi, bu raqamli faoliyatning to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita iqtisodiy ahamiyatini ko‘rsatadi (Mammadov E.Y., Ahmadova E.M., 2021).

Empirik xalqaro tadqiqotlar keng polosali internetning kirib borishi YaIM o‘sishini prognoz qilishini yana bir bor ta’kidlaydi. Tahlillardan biri shuni

ko‘rsatadiki, keng polosali internetga ulanishning 10 foizga oshishi rivojlanayotgan mamlakatlar sharoitida YaIM o‘sishini 1–1,5 foizga oshirishi mumkin, bu raqamli infratuzilmaning o‘sish omili sifatidagi kuchli rolini bildiradi (None S.N., 2025). Bundan tashqari, sektor darajasidagi tahlillar, raqamli iqtisodiy rivojlanish darajasi yuqori bo‘lgan mintaqalar ham qisqa muddatli operatsion yutuqlarni, ham uzoq muddatli innovatsion salohiyatini yaxshilab oladi (Yang Y., Lin G.T.R., 2025).

Rivojlanayotgan davlatlarni o‘rganishga e’tibor qaratgan holda, ilg‘or ekonometrik usullardan foydalanib, panel ma’lumotlarini tadqiq qilish raqamlashtirish aloqa infratuzilmasini yaxshilash, bozorga kirishni kengaytirish va aholini iqtisodiy faoliyatga integratsiya qilish orqali iqtisodiy o‘sishga sezilarli darajada ta’sir qilishini tasdiqlaydi (Asma H., 2024). Biroq, bu tadqiqotlar muhim assimetriyalarni ham o‘zida ifodalaydi, raqamlashtirishning o‘sish ta’siri institutsional sifat, inson kapitali darajasi va tartibga solish muhitiga qarab farq qiladi (Petrigna Luca, Zanghi va boshqalar 2023).

Jahon banki va tegishli institutsional adabiyotlarda (Nayyar G., Pleninger, 2024) raqamlashtirish unumdorlikni oshirish orqali o‘sishni tezlashtirishi mumkin bo‘lsa-da, amalga oshirilgan ta’sirlar raqamli texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlaydigan jismoniy infratuzilma, ta’lim va boshqaruv tizimlariga qo‘shimcha investitsiyalarga bog‘liq ekanligi ta’kidlaydi. Natijada, rivojlanayotgan mamlakatlarda raqamli iqtisodiyotga o‘tish ko‘pincha o‘sish natijalariga chiziqli bo‘lmagan ta’sir ko‘rsatadi, bu yerda dastlabki infratuzilmadagi kamchiliklar va raqamli tafovutlar dastlabki foydalarni pasaytiradi, shuningdek, islohotlar chuqurlashgan sari sezilarli darajada o‘sish potensialini yaratadi.

Respublikada olib borilayotgan tadqiqotlar mahalliy izlanish va ishlanmalar bo‘yicha qimmatli ma’lumotlarni taqdim etadi. O‘zbekistonning “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi tahlili raqamli transformatsiyaga tizimli yondashuvning jadallashayotganidan dalolat beradi. bu raqamli infratuzilma, elektron hukumat, ta’lim va AKT sohasini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi, raqamlashtirishni uzoq muddatli iqtisodiy modernizatsiyaning ajralmas qismi sifatida belgilaydi. Raqamli iqtisodiyot bo‘yicha ma’lumotlar AKT sohasining YaIMga qo‘shgan hissasi o‘rtacha darajada o‘sishi, 2020-yildagi 1,99 foizdan 2022-yilda 2,77 foizgacha va AKT xizmatlari eksportining sezilarli darajada oshganligi qayd etilgan, bu raqamlashtirish allaqachon iqtisodiy manfaatdorlik berayotganidan dalolat beradi (Suyunov D.X., Maxsudov M.I., 2023).

O‘zbekistonda olib borilgan tadqiqotlar raqamli iqtisodiy rivojlanish tor YaIM ta’siridan tashqari tartibga soluvchi ekotizimlarni shakllantirish, startap ekotizimlarini rivojlantirish va elektron hukumat xizmatlarini ko‘rsatishni yaxshilash uchun kengayishini ko‘rsatadi (UNDP, 2025). Ushbu tadqiqotlar ko‘pincha moliyaviy inklyuzivlik va ma’muriy samaradorlikni oshirish kabi keng

ijtimoiy-iqtisodiy natijalarga ishora qiladi. Biroq, olimlar raqamlashtirishning o‘sish salohiyatini to‘liq amalga oshirishga to‘sqinlik qiladigan doimiy muammolarni, xususan, infratuzilmadagi bo‘shliqlar, notekis raqamli savodxonlik va kiberxavfsizlik xavflarini ham ta’kidlaydi.

Global adabiyotlar raqamlashtirishni ijobiy iqtisodiy natijalar bilan bog‘lasa-da, o‘sish ta’sirining kattaligi va sifati milliy sharoitlarga bog‘liqligini ham e’tirof etadi. raqamli sektorlar YaIM va bandlikning katta qismini tashkil etadigan rivojlangan iqtisodiyotlardan farqli o‘laroq, rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan, O‘zbekiston ham o‘tish bosqichlarida iqtisodiy siyosat doiralari va tarkibiy sharoitlar ta’sirlarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi (Abdulkarim A., 2023). Adabiyotlarda kelajakdagi tadqiqotlar mamlakatlararo empirik taqqoslashlarni alohida iqtisodiyotlarning batafsil amaliy tadqiqotlari bilan birlashtirishi, jumladan, raqamlashtirish o‘sishning sifat o‘lchovlariga, masalan, unumdorlik, inklyuzivlik va tarkibiy o‘zgarishlarga ta’sirini kuchli ekonometrik sinovdan o‘tkazishi kerakligi ta’kidlangan.

Shunday qilib, ushbu sharh nafaqat milliy raqamlashtirish ko‘rsatkichlarini makroiqtisodiy natijalar bilan moslashtiribgina qolmay, balki raqamlashtirish iqtisodiy tuzilmalarni o‘zgartirish mexanizmlarini ham ochiqlab beradigan empirik tahlil zarurligini ta’kidlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda O‘zbekistonda iqtisodiyotni raqamlashtirishning sifatli iqtisodiy o‘sishga ta’sirini baholash uchun qat’iy, ko‘p usulli miqdoriy yondashuv qo‘llaniladi. Umumiy tadqiqot dizayni ishonchli va ilmiy asoslangan natijalarni ta’minlash uchun ekonometrik tahlil, kompozit indeksni yaratish, o‘sish hisobi texnikasi va siyosat ko‘rsatkichlarini baholashni birlashtiradi. Metodologiya nafaqat korrelyatsiyalarni, balki raqamlashtirish o‘zgaruvchilari va iqtisodiy natijalar o‘rtasidagi sababiy hamda dinamik munosabatlarni ham ochib berish uchun mo‘ljallangan.

Ma’lumotlar manbalari sifatida empirik tahlilda mavjud bo‘lgan hollarda 2015-2024-yillarni qamrab oluvchi milliy va xalqaro statistik manbalardan olingan ma’lumotlardan foydalaniladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Empirik tahlil O‘zbekistonda iqtisodiy raqamlashtirish va sifatli iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi statistik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlikni ochib beradi. 2015-2024-yillardagi kompozit Raqamlashtirish indeksi (RI) ballari va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlardan foydalangan holda, tadqiqot raqamlashtirishning unumdorlik, tarkibiy o‘zgarishlar va institutsional samaradorlikka qisqa va uzoq muddatli ta’sirini ochib beradi.

O‘zbekistonda raqamlashtirish indeksi tadqiqot davrida monoton o‘sish tendensiyasini namoyish etdi, bu raqamli infratuzilma, davlat xizmatlari va AKT sektorining kengayishining jadal rivojlanishini aks ettiradi. 2018-2024-yillar oralig‘ida O‘zbekistonning raqamlashtirish indeksi taxminan 84 foizga oshdi, bu asosan davlat xizmatlarini raqamlashtirish, AKT bozorining kengayishi va keng polosali ulanishning yaxshilanishi bilan bog‘liq. Buni milliy statistika tasdiqlaydi, bu AKT bozori hajmi faqat 2024-yilda 43,8 foizga o‘sib, 56,17 trillion so‘mga yetdi (Tadviser, 2025).

Tegishli ravishda, sifatli o‘sish ko‘rsatkichlaridan mehnat unumdorligi (har bir ishchiga to‘g‘ri keladigan YaIM) va o‘sish hisobidan olingan umumiy omillar unumdorligi qoldiqlari shu davrda o‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqori sur’atda yaxshilangan. O‘sish hisobi natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamlashtirish bilan bog‘liq unumdorlikning oshishi 2020-2024-yillar oralig‘ida an’anaviy kirishlardan (kapital va mehnat) alohida, real YaIM o‘sishining taxminan 18 foizini tashkil etdi. Bu raqamli texnologiyalar hamda jarayonlar iqtisodiy samaradorlik va mahsulot sifatini yaxshilashga bevosita hissa qo‘shganligini ko‘rsatadi.

Regressiya modellari raqamlashtirish indeksi va sifatli iqtisodiy o‘sish o‘rtasida kuchli ijobiy bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Raqamlashtirish indeksining taxminiy koeffitsiyenti $\beta_1 = 0.47$ ($p < 0.01$) ni tashkil etadi. Bu kapital qo‘yilmalar va ishchi kuchining o‘sishini nazorat qiladi va raqamlashtirish indeksining bir birlik o‘sishi sifatli iqtisodiy o‘sishning taxminan 0.47 birlik yaxshilanishiga to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi. Kechiktirilgan raqamlashtirish indeksi qiymatlari dinamik spetsifikatsiyalarda sezilarli bo‘lib qolmoqda. Bu qisqa muddatli korrelyatsiyalar o‘rniga doimiy o‘sish effektlarini tasdiqlaydi.

Granger sabab-oqibat testlari ikki tomonlama munosabatni yanada qo‘llab-quvvatlaydi. Raqamlashtirish nafaqat kelajakdagi unumdorlik o‘sishini bashorat qiladi, balki o‘sib borayotgan o‘sish raqamli texnologiyalarni yanada joriy etishni ham rag‘batlantiradi. Vektorli avtoregressiya tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamlashtirishga olib kelgan turtkilar besh yillikda unumdorlik ko‘rsatkichlaridagi prognoz xatosi o‘zgarishining deyarli 23-28 foizini tushuntiradi va raqamli transformatsiyaning iqtisodiy trayektoriyalarga doimiy ta’sirini anglatadi.

Sektorlarning qismlarga ajratilishi iqtisodiy sohalarda raqamlashtirishning notekis, ammo mazmunli ta’sirini ta’kidlaydi. Xizmatlar va AKTga asoslangan sohalar o‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqori unumdorlik o‘sishini ko‘rsatdi va AKT xizmatlarining YaIMga qo‘shgan hissasi 2024-yilning birinchi yarmida 2,4 foizgacha oshdi. Eksportga yo‘naltirilgan IT va AKT xizmatlari sezilarli darajada ortib, (Tadviser, 2025) 2024-yil oxiriga kelib IT xizmatlari eksporti 900 million dollardan oshdi, bu esa global raqamli qiymat zanjirlariga sezilarli integratsiyani ko‘rsatadi.

Xizmatlarning 76 foizdan ortig‘i raqamlashtirilgan my.gov.uz kabi platformalar orqali amalga oshiriladigan raqamli davlat xizmatlari ma’muriy jarayonlarni soddalashtirdi va biznes va fuqarolar uchun tranzaksiya xarajatlarini kamaytirdi. Davlat boshqaruvidagi samaradorlikning oshishi biznesni yanada kengroq shakllantirish, yuqori muvofiqlik darajasi va byurokratik to‘siqlarning pasayishi bilan bog‘liq.

Sifat o‘sishining turli o‘lchovlari (masalan, ko‘p omilli unumdorlik va xizmat ko‘rsatish sohasiga qo‘shgan hissasi) kabi muqobil spetsifikatsiyalardan foydalangan holda mustahkamlikni tekshirish raqamlashtirish va sifat o‘sishi o‘rtasidagi ijobiy bog‘liqlikni tasdiqlaydi. Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasi qabul qilinishidan oldin va keyin o‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘sish effektlarining kattaligi 2020-yildan keyin ikki baravar oshgan, bu strategiyaning katalitik rolini anglatadi.

Dinamik omil modellariga asoslangan prognozlar shuni ko‘rsatadiki, agar hozirgi tendensiyalar saqlanib qolsa va siyosat aralashuvlari raqamli infratuzilmaga investitsiyalarni kuchaytirsa, O‘zbekistonning Raqamlashtirish indeksi 2030-yilga kelib 2024-yilgi darajalarga nisbatan 45-52 foizga o‘sishi mumkin. Ushbu ssenariy bo‘yicha raqamlashtirish umumiy unumdorlikning yaxshilanishiga 25-30 foizgacha hissa qo‘shishi mumkin, bu esa an’anaviy kapital va mehnat hissasidan tashqari sifat o‘sishini kuchaytiradi.

Empirik natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamlashtirish iqtisodiy o‘sish sifatini quyida keltirilgan bir nechta yo‘nalishlar orqali qo‘llab-quvvatlaydi:

– raqamli texnologiyalarni joriy etish har bir ishchi uchun qo‘shimcha qiymatning oshishiga olib keladi;

– elektron hukumat platformalari va raqamlashtirilgan ma’muriy xizmatlar tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi va iqtisodiy inklyuzivlikni oshiradi;

– raqamli texnologiyalarni joriy etishga asoslangan tarmoqlar, xususan, AKT xizmatlari, YAIM va eksportga qo‘shgan hissasini kengaytiradi, bu esa an’anaviy resurslarga asoslangan o‘sishdan tashqari tarkibiy diversifikatsiyani ko‘rsatadi.

Bu mexanizmlar raqamlashtirishning o‘sish ta’siri bo‘yicha global dalillarga mos keladi, ular unumdorlik va tarkibiy o‘zgarishlarni asosiy yo‘llar sifatida ta’kidlaydi. O‘zbekistonda topilgan ijobiy bog‘liqlik rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda panel ma’lumotlarini o‘rganish bilan mos keladi, bu esa raqamli texnologiyalarni joriy etishni institutsional omillar tomonidan qo‘llab-quvvatlanganda muhim o‘sish omili sifatida belgilaydi.

2. Siyosatga oid oqibatlar va qiyinchiliklar

Kuchli o‘sish ta’siriga qaramay, bir nechta tarkibiy murakkabliklar raqamlashtirish salohiyatini to‘liq amalga oshirishni qiyinlashtiradi:

– qishloq va shahar o‘rtasidagi tafovutlar keng polosali ulanish va raqamli savodxonlikda sezilarli darajada saqlanib qolmoqda, bu esa inklyuziv o‘sishga to‘sqinlik qilishi mumkin;

– raqamli faoliyat kengayib borayotganligi sababli, sun’iy intellektni tartibga solish va kiberxavfsizlik kabi sohalarda kuchliroq huquqiy asoslar va ma’lumotlarni himoya qilish rejimlariga ehtiyoj juda muhim bo‘lib qoladi;

– kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ko‘nikmalardagi kamchiliklar va moliyalashtirishdagi cheklovlar tufayli ilg‘or raqamli vositalarni qabul qilishda to‘siqlarga duch kelmoqda.

Ushbu muammolarni hal qilish ta’limga investitsiyalarni davom ettirishni, raqamli ko‘nikmalarni o‘qitishni va raqamli tadbirkorlikni, ayniqsa kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari orasida maqsadli qo‘llab-quvvatlashni talab qiladi.

“Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi raqamli iqtisodiyotning YaIMdagi ulushini oshirish, elektron xizmatlarni kengaytirish va O‘zbekistonni mintaqaviy raqamli markazga aylantirish bo‘yicha ulkan maqsadlarni taklif qiladi. Raqamlashtirish indeksining prognoz qilinayotgan o‘sishi va u bilan bog‘liq unumdorlikning oshishi O‘zbekiston tarixiy me’yorlardan oshib ketadigan sifatli o‘sish sur’atlariga erishishi mumkinligini va shu bilan uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlik va raqobatbardoshlikni oshirishini anglatadi. O‘zbekistonda raqamlashtirish va sifatli iqtisodiy o‘sish o‘rtasidagi barqaror ijobiy bog‘liqlik raqamli transformatsiyani zamonaviy iqtisodiy rivojlanish uchun strategik dastak sifatidadir. Murakkabliklar saqlanib qolsa-da, raqamli texnologiyalarni joriy etish yo‘nalishi va uning unumdorlik va tarkibiy taraqqiyotga o‘lchanadigan hissasi raqamli siyosatning samaradorligidan dalolat beradi. Kelgusi o‘n yillikda raqamli iqtisodiyotning transformatsion kuchidan to‘liq foydalanish uchun inklyuziv raqamlashtirishga doimiy e’tibor qaratish juda muhimdir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqotda O‘zbekistonda iqtisodiyotni raqamlashtirishning sifatli iqtisodiy o‘sishga ta’siri o‘rganildi, raqamli transformatsiyaning unumdorlikni oshirish, tarkibiy modernizatsiya va institutsional samaradorlikni oshirishdagi roli ta’kidlandi. Empirik natijalar va tahliliy muhokamalar raqamlashtirish an’anaviy kapital va mehnat to‘planishiga qo‘shimcha omil emas, balki o‘sish sifatining asosiy omiliga aylanganini tasdiqlaydi. Topilmalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli infratuzilma, AKT xizmatlari va elektron hukumat platformalarining kengayishi umumiy omillar unumdorligi, mehnat samaradorligi va iqtisodiy faoliyatni diversifikatsiya qilishning yaxshilanishiga sezilarli hissa qo‘shgan.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, raqamlashtirish bilan bog‘liq omillar, ayniqsa Raqamli O‘zbekiston 2030 strategiyasi amalga oshirilgandan keyingi 2020-yildan

keyingi davrda O‘zbekistonning unumdorlik o‘sishining sezilarli va o‘sib borayotgan ulushini tashkil qiladi. AKT sektorining YaIMga qo‘shgan hissasining ortishi, raqamli xizmatlar eksportining tez o‘sishi va raqamli davlat xizmatlarining qamrovining ortishi birgalikda innovatsiyalarga asoslangan va bilimga asoslangan iqtisodiy modelga o‘tishni ko‘rsatadi. Ushbu o‘zgarishlar yuqori qo‘shimcha qiymat, tranzaksiya xarajatlarining kamayishi, boshqaruv shaffofligining yaxshilanishi va global raqamli qiymat zanjirlariga kengroq integratsiya kabi sifatli o‘sish xususiyatlarini aks ettiradi.

Shu bilan birga, tadqiqot raqamlashtirishning afzalliklari avtomatik yoki teng taqsimlanmaganligini ta’kidlaydi. Raqamli ko‘nikmalardagi tafovutlar, infratuzilmaning notekis rivojlanishi, tartibga solish va kiberxavfsizlik xavflari kabi doimiy muammolar, agar tizimli ravishda hal qilinmasa, raqamli transformatsiyaning uzoq muddatli ta’sirini cheklashi mumkin. Shuning uchun, O‘zbekistonda sifatli iqtisodiy o‘sishning barqarorligi inson kapitalini mustahkamlaydigan, raqamli texnologiyalarga inklyuziv kirishni rag‘batlantiradigan va innovatsiya va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlovchi institutsional muhitni yaxshilaydigan qo‘shimcha siyosatlarga bog‘liq.

Kelajakka nazar tashlasak, prognozlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli infratuzilma, raqamli ta’lim va ilg‘or texnologiyalarga investitsiyalarni davom ettirish 2030-yilga kelib raqamlashtirishning iqtisodiy o‘sishga qo‘shgan hissasini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Agar hozirgi islohotlar sur’ati saqlanib qolsa, iqtisodiyotni raqamlashtirish O‘zbekistonning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasining markaziy ustunlaridan biriga aylanish imkoniyatiga ega, bu esa yuqori mahsuldorlik o‘sishi, yuqori iqtisodiy barqarorlik va global raqobatbardoshlikni oshirish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiyotni raqamlashtirish O‘zbekistonda sifatli iqtisodiy o‘sishga erishishning strategik yo‘lini ifodalaydi. Raqamli transformatsiya tashabbuslarini kengroq tarkibiy va institutsional islohotlar bilan uyg‘unlashtirish orqali mamlakat kelgusi o‘n yillikda barqaror, inklyuziv va yuqori sifatli iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash uchun raqamli texnologiyalardan foydalanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI / REFERENCES:

1. Abdulkarim A. Oloyede, Nasir Faruk, Nasir Noma, Ebinimi Tebepah, Augustine K. Nwaulune (2023). Measuring the impact of the digital economy in developing countries: A systematic review and meta- analysis. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e17654

2. Abdurashidova, M. S., Balbaa, M. E. (2022). Digital transformation of the industrial sector: The case of Uzbekistan economy. Proceedings of the 6th Int’l Conf. on Future Networks Distributed Systems.

3. AICT Uzbekistan. (2024). Uzbekistan Digital Economy: Overview and Vision 2030.

4. Asma Hina, Batool, Sumaira, Rehman, Basit. (2024). Impact of Digitalization on Economic Growth in Developing Countries: A Panel ARDL Analysis. Qlantic Journal of Social Sciences. 5. 11-23. 10.55737/qjss.559137478.

5. Bobokulov, S. B. (2025). Main development directions of the digital economy: “Digital Uzbekistan–2030” strategy and its essence. Journal of Marketing and Emerging Economics, 5(2), 50–54.

6. Bulturbayevich, Mullabayev & Jurayevich, Mahmudov. (2021). The impact of the digital economy on economic growth. International Journal of Business, Law, and Education. 1. 4-7. 10.56442/ijble.v1i1.2.

7. Ismailov B. (2022). Uzbekistan in the Process of Digitalization. https://eupoliticalreport.com/uzbekistan-in-the-process-of-digitalization/

8. Mammadov, E.Y., Ahmadova, E.M. (2021). Impact of the digital economy on the economic development of the country. Journal of Management Information and Decision Sciences, 24(S6), 1-8.

9. Nayyar Gaurav, Pleninger, Regina, Vorisek Dana, Yu Shu, 2024. Digitalization and Inclusive Growth : A Review of the Evidence. Policy Research Working Paper Series 10941, The World Bank.

10. Niranga Mahikala, Sedera Darshana, Sorwar Golam. (2022). Does IT Matter (Now)? A Global Panel Data Analysis of 7 Regions from 2018-2020 on Digitalization and its Impact on Economic Growth. 10.48550/arXiv.2212.03071

11. Niyozmetov D. R. (2025). Digital economy and the economic impact of digitalization in Uzbekistan. Interoncof Journal.

12. S.N.None, D.S.K. None, D.P.M. None, D.K.D. None, D.S.T. None, S.S.M. None, (2025). Digital Transformation and Economic Growth in Emerging Economies. Journal of Marketing, Social Research. 2(7), 135-141.

13. L. Petrigna, M. Zanghi, G.Maugeri, V.D’Agata, G. Musumeci, (2023). Methodological consideration for a physical activity intervention in breast cancer population: An umbrella review. Heliyon. 9.

14. Shermatova, N. (2025). Challenges and barriers to digital economy growth in Uzbekistan. CAJAR.

15. D.X. Suyunov, M.I. Maxsudov (2023). Benefits of digitalization of the economy in Uzbekistan. Экономика и социум, (12 (115)-1), 748-751.

16. Tadviser. (2025). ICT market of Uzbekistan.

17. N. Tan, T.T.Huynh, H. Ngan, L.Nguyen, Anh. (2022). The Impact of Digital Transformation on the Economic Growth of the Countries.

18. Turayeva M. K. (2025). Development of the Digital Economy in Uzbekistan: Strategic importance, opportunities, and challenges. American Journal of Business Practice, 2(6). (semantjournals.org)

19. Umrzakova A. (2021). Theoretical foundations of digital economy development in Uzbekistan. Iqtisodiyot Research Paper (Unpublished manuscript). https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/31_Umrzakova.pdf

20. United Nations Development Programme. (2025). Digital Economy of Uzbekistan. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2025-05/uz_digital-economy-study_eng.pdf

21. World Bank. (2023). Uzbekistan Digital Inclusion Project (Project Appraisal Document).

22. Y. Yang, G.T.R. Lin (2025). Local Digital Economic Growth, Enterprise Digital Transformation, and Digital Dividends: Evidence from China. Systems, 13(4), 297. https://doi.org/10.3390/systems13040297

23. J. Zhang, W. Zhao, B. Cheng, A. Li, Y .Wang, N. Yang, Y.Tian The Impact of Digital Economy on the Economic Growth and the Development Strategies in the post-COVID-19 Era: Evidence From Countries Along the «Belt and Road». Front Public Health. 2022 May 9.

Oriental universitetining “Iqtisod, menejment va pul” nomli jurnali

Jurnal Oliy o‘quv yurtlari hamda ilmiy-tadqiqot muassasalarining professor-o‘qituvchilari, doktorantlari, mustaqil tadqiqotchilari, magistrantlari, talabalari va keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.
Maqola muallifining fikri tahririyat fikrini ifodalamaydi.

IQTISOD, MENEJMENT VA PUL

ECONOMICS, MANAGEMENT AND MONEY

Bosh muharrir: **Olimjon Astanaqulov**

Bosh muharrir o‘rinbosari: **Murodjon Axmedov**

Mas’ul muharrir: **Hayotjon Aminov**

Musahhih: **Gulida Norkulova**

Manzil: Toshkent shahri, Olmazor tumani, Norzatepa ko‘chasi, 52.
Telefon: +998 93 004-57-77. E-mail: iqtisodiyot-va-menejment@orientaluniversity.uz

“Iqtisod, menejment va pul” jurnali
O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining
№ 603829 raqamli guvohnomasi bilan ro‘yxatdan o‘tkazilgan.
Oriental universiteti Kengashining
2025-yil 23-dekabr, 4-sonli yig‘ilish bayonnomasiga asosan
nashrga tavsiya etildi.

